

म. ग्रं. सं. ठाण

विषय निबंध
सं. नं. ३३४.

माझा-

लेखक

- व्यासंग.

श्री. ब. टिळक.

REFBK-0003563

किंमत

माझा व्यासंग.

(१९१८ ते १९२७)

“ Rose-leaves smell when roses thrive
Here's my work while I'm alive;
Rose-leaves smell when shrunk and shed,
Here's my work when I am dead.”—

T. Hardy.

लेखक

श्रीधर बळवंत : टिळक.

पुणे.

किं. १ रु.

प्रकाशक—श्रीधर बळवंत टिळक,
गायकवाडवाडा; घरे नंबर ५६८ नारायण पेठ; पुणे.

मुद्रक—बी. जी. गंडभीर, 'न्यू आर्टे अँड लिथो वर्क्स;'
सूर्यमहाल ठाकुरद्वार नाका, मुंबई नंबर ४.

पुस्तकाचे सर्व हक्क ग्रंथकर्त्याने स्वतःकडे राखून ठेविले आहेत.

अर्पण-पत्रिका.

आई !

परमपूज्य लोकमान्यांचे अखेरचे तुरुंगवासांत

तुझा छळ करणारी

सोनेरी टोळी

आतां आमचेवर उलटली असल्यामुळे तुझे

विस्मरण कसें बरे होईल ?

आणि हा छोटा ' लेख-संग्रह ' तजवांचन

मी

REFBK-0003563

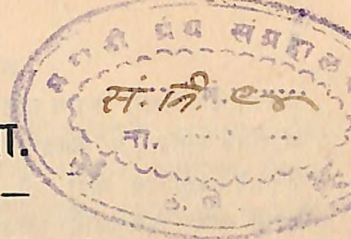
• अन्य कोणास अर्पण करणार ?

तुझा लाडका—

बापू.

प्रस्तावना.

—:०:—

“ This if anything: of mine, is worth your memory. ”

RUSKIN.

गेल्या आठ-दहा वर्षांतील अत्यंत चमत्कारिक व भानगढीच्या परिस्थितीत माझे हातून वाङ्मयक्षेत्रांत जी अल्प स्वरूप कामगिरी घडून आली तिचे हे संकलित स्वरूप महाराष्ट्रीय बंधुभगिनींचे हार्ती देण्यांत आज मला संतोष वाटत आहे. मी माझ्या लेखनव्यवसायास कॉलेजमध्ये शिक्षण घेत असतांच उपक्रम केला; व प्रस्तुत लेखसंग्रहांतील पहिले दोन इंग्रजी लेख हे माझे परमपूज्य तीर्थरूप कै. लोकमान्य टिळक यांचे हयातींतच कॉलेजच्या त्रैमासिकाचे अंकांतून अनुक्रमे १९१८ व १९१९ सालीं प्रथम प्रसिद्ध झाले. लो. टिळकांचे निधनानंतर पुढे वेळोवेळीं मी जे लेख प्रसिद्ध केले त्यांपैकीं विनोदी, उग्रोधी, विवेचनात्मक आणि सुविचारपरिष्कृत अशा योग्य लेखांची निवड करून तेवढेच या पुस्तकांत ग्रथित केले आहेत. या खेरीज सद्यःस्थितीवर, प्रचलित राजकारणावर व नाताळांतील राष्ट्रीय सभेच्या अधिवेशनाची अगर टिळकांच्या दार्षिक पुण्यतिथीची पर्वणी साधून मी आतांपर्यंत पुष्कळच राजकीय लेख लिहिले, परंतु ते तात्कालिक महत्त्वाचे असल्यामुळे त्यांचा समावेश या पुस्तकांत केलेला नाहीं. ते सर्वच छापीत बसल्यास शेकडों पृष्ठेहि अपुरीं पडतील. सबब सरडयाप्रमाणे ज्याचा रागरंग हरषडी पालटतो असें वर्तमानपत्री राजकारण यांतून वगळले आहे. वादविवादाचे भरीस पडून पुष्कळ वेळां मी जी टीका करतां ती कडक व प्रतिपक्षास झोंबणारी अशी असते. परंतु हा दोष आनुवंशिक असल्यामुळे त्यास माझा नाइलाज आहे. केवळ करमणुकीखातर मी आठ-दहा कविताही केल्या, त्या या लेखसंग्रहाचे शेवटीं जोडल्या आहेत. खऱ्या काव्यस्फूर्तीच्या अभावामुळे वाचकांस त्या निरस किंवा रूक्ष वाटतील. तेव्हा त्या संबंधीं माझा खुलासा येवढाच कीं, मी

जात्या कवि नाही. शिवाय प्रतिभासंपन्न काव्यप्रसूति होण्यास जे चित्तस्वास्थ्य, मानसिक प्रसन्नता, व आल्हादकारक परिस्थिति असावी लागते तीहि माझे दुर्दैवाने नव्हती व नाही. ती. लोकमान्य टिळकांचे पश्चात् साहित्यसेवेचे कामी खऱ्या कळकळीने उत्तेजन देणारे असे वडील बंधूखेरीज मला कोणी उरलेले नाही. माझ्या परिश्रमाचे चीज व्हावे या सद्देतुने त्यांनी खटपट केली नसती तर या ग्रंथप्रकाशनाचा योगच येताना. कोर्टाच्या भावनाशून्य वातावरणांत नाइलाजास्तव गुरफटलों गेल्यामुळे यापुढे माझे हातून कांहीं विशेष वाङ्मयसेवा होईल अशी अपेक्षा करण्यांत आतां फारसे हंशील नाही. किंबहुना या कज्जेदलालींतच उरलेल्या आयुष्याचे मातेरें व्हावयाचे व जाणून प्रस्तुत लेख-संग्रहास अनुलक्षून प्रारंभी उद्धृत केलेल्या रस्किनच्या शब्दांत मला आतां समाधान मानून घेणे भाग आहे.

इतःपर माझे आयुष्य कोर्टाचे उंबरठे झिजविण्यांत खर्ची पडणार असे मी प्रतिपादन केल्याबरोबर पुष्कळ लोक सदिच्छापूर्वक असा उलट प्रश्न टाकतील की, गायकवाड-वाड्यांत सध्या उपस्थित झालेले भांडणतंटे आपआपसांत सलोख्याने मिटवितां येणे शक्य नाही काय ? या प्रश्नाचे उत्तर येवढेच की आतां ही गोष्ट शक्य राहिलेली नाही. मालक गैरसावध असतां एखाद्या उचल्याने घरांतून चीजवस्त लांबविली तर त्याच्याशी तडजोड ती काय करावयाची ? व तशी ती करणे नैतिकदृष्ट्या न्याय्य ठरेल काय ? यावर कोणी ह्यागेल की ' चोराचे हातची लंगोटी ' ह्यापून जे कांहीं परत मिळेल तेवढे घेऊन उगे रहावे. परंतु तसला निव्वळ व्यावहारिक अल्पसंतोषीपणा आमचे आईवापांनीं आह्मांस शिकविला नाही. कै. लोकमान्य टिळकांच्या कोलंबो मृत्युपत्राची अंमलबजावणी अत्यंत एकतर्फी व लबाडीची झालेली आहे. सदर मृत्युपत्रान्वये ' केसरी व मराठा ' ही एक सार्वजनिक संस्था होत होती खरी, तथापि त्यांत त्यांनीं ट्रस्टींची नेमणूक केलेली नाही व ' माझ्या मुलांना या संस्थेतून वगळावे ' असे तर त्यांत कोठे नाहीच नाही. कोलंबो मृत्युपत्रान्वये नरसोपंत केळकरांना त्रिवर्ग पंचांपैकी एक पंच (ह्याणजे न्यायधीश) आणि धोंडोपंत विद्वांसांना केसरी ऑफिसचे मॅनेजर व मृत्युपत्राचे एक एकिक्युटर

येवढाच अधिकार प्राप्त होतो. सदर मृत्युपत्रांतील कलमवार व्यवस्था व विशेषतः छापखान्यासंबंधी लिहून ठेविलेल्या एकंदर कलमांचा अर्थनिर्णय निःपक्षपातबुद्धीने केल्यास येवढी गोष्ट कोणासही स्पष्ट दिसून येण्याजोगी आहे की, केळकर-विद्रांसाएवजीं केसरी-मराठा संस्थेची ट्रस्टीशिप टिळक-बंधूंकडेच सरळरीत्या यावयास पाहिजे. वस्तुस्थिति अशी असल्यामुळे मृत्युपत्राअन्वये आपणांस ट्रस्टी होतां येणार नाही हे वेळींच ओळखून “सार्वजनिक संस्थां करावयाची आहे, सबब यापुढे तुमचा कांहीं एक हितसंबंध यांत रहावयाचा नाही” — असा मृत्युपत्रांतील भाषेतून स्वायंत्तपरायण निष्कर्ष काढून व आमच्या अननुभवीपणाचा पूर्ण फायदा घेऊन लोकमान्य टिळकांचे पश्चात् ‘ट्रस्ट-डीड, रिलीज-डीड, भाडे-पेट्टे’ वगैरे वरेच Blank Charters. ट्रस्टीद्वयानें आमचेपासून उपटले आहेत. शिवाय लो. टिळकांची बरीच स्थावर-जंगम मिळकत त्यांचे इच्छेविरुद्ध हवीतशी ट्रस्टमध्ये समाविष्ट करून घेऊन कोलंबो मृत्युपत्रान्वये वास्तविक जेवढ्या मिळकतीचा ट्रस्ट व्हावयाचा त्याच्या कितीतरी पटीने अधिक मिळकत ट्रस्टींनी बळकावली आहे. गोड लागतो ह्मणून ऊंस मुळासकट खाण्याचा मोह ट्रस्टींनां आंवरला नाही. प्रत्यक्ष आपल्या अन्नदात्या गुरूच्या पुत्रांना ज्यांनी चकविले ते लोक हिंदु-स्थानाला स्वराज्य मिळवून देण्याच्या लायकीचे खरोखर आहेत काय ? अशी शंका मनांत येण्याचे कारण Charity begins at home हें परोपकार-विषयींचे अचुक लक्षण सत्य, सचोटी, न्यायबुद्धि इत्यादि सद्गुणांचे बाबतींतहितिकेच खरें आहे. असो.

आपल्या कायदेपटुत्वाचा उपयोग आमचे हितसंरक्षणाचे कामीं करणें हें ज्यांचें पहिलें कर्तव्य होतें असें आमचेच एक प्रतिष्ठित नातेवाईक या ट्रस्टीद्वयांच्या कारस्थानांत प्रथमपासून सामील होते. या त्यांच्या उपकारांचे ओझ्यांतून स्वतःस मुक्त करून घेण्यासाठीं ट्रस्टींनीं अलीकडे त्यांच्या थोरल्या चिंरंजिवांस केसरीचे मुख्य संपादक केल्याचे सर्वांस विदितच आहे. आमचेच नातेवाईक आमहांस उडाणटप्पू ठरवून लौकिक-दृष्ट्या शक्य तितक्या खोल गाडून टाकण्यास उद्युक्त होतील ही त्या वेळीं

कल्पनाही नसल्यामुळे आम्ही त्यांच्या शब्दावर विसंबून ते तयार करून आण-
तील त्याप्रमाणे सर्व कागदपत्र, त्रयस्थ वकिलाची सल्ला-मसलत वगैरे न घेतां,
बिनतक्रार होऊं दिले. आमची फसवणूक करून उलट आमचेवरच कुरघोडी
करण्याचा जो अश्लाघ्य उपद्रवाप, हे कागदपत्र कायद्याच्या मुदतीबाहेर गेल्या-
बरोबर, गेल्या ऑगस्टपासून ट्रस्टींनी सुरू केला त्यामुळे फार उशिरा कां होईना
पण जागे होऊन आतां आम्ही त्यांस तोंड देण्यास सिद्ध झालों आहों. आम्ही
आमच्या हातानें सद्या देऊन गमावलेले हक्क पुनः परत मिळविणे दुःसाध्य
असले तरी महाराष्ट्रीय जनतेपुढें दुखणें वेशीवर टांगणें हें या प्रसंगीं कमप्राप्त
आहे. चालू फिर्यादींचे निकाल सरकारी कोर्टांतून कांहींही होवोत, अखिल
हिंदी जनतेस वंदनीय अशा एका थोर विभूतीच्या प्रत्यक्ष मुलांना नागविणारीं
अर्शी और दानतीचीं नररत्नें या महाराष्ट्रांत निपजलीं येवढें निर्भेळ सत्य महा-
राष्ट्राच्या भावी इतिहासांत खोदलें गेलें म्हणजे आम्हांस न्याय मिळाल्या-
सारखेंच आहे. जनतेची येवढी खात्री झाली कीं, आमचा कार्यभाग आटोपला.
शत्रुपक्षानें बुद्धिचातुर्यानिं रचलेल्या चक्रव्यूहाचे गराड्यांत गवसलेल्या एकाकी
अभिमन्यूप्रमाणें सध्यां गायकवाड वाड्यांत टिळक-बंधूंची असहाय्य स्थिति आहे.

टिळक-बंधूंच्या जीवनक्रमाचे प्रसन्न प्रवाहांत माती कालवून अगर
त्यांच्या ऐहिक आकांक्षारूपी दुग्धांत मिठाचे खडे टाकून ट्रस्टींनीं
काय मिळविले? सर्व अब्रू व लौकिक गमावून त्यांनीं लोकमान्यांची
नुसती जिंदगी जवळ केळी असेल तर लोक ह्मणतील गांवांतील
वारांगना कांहीं कमी श्रीमंत नाहींत ! एवंच काय कीं जगांत एकाच उदात्त
ध्येयास खरी किंमत व मान आहे. ते म्हणजे:—

न भीतो मरणादस्मि केवलं दूषितं यशः ।

विशुद्धस्यहि मे मृत्युः पुत्रजन्मोत्सवः किल ॥ १ ॥

परंतु मोठ्या शरमेची गोष्ट कीं, याच्या अगदीं उलट प्रवृत्ति ' टिळक-बंधु
आमचे खून करणार ' असा निखालस खोटा अर्ज कोणाच्याही ध्यानीं मनीं
नसतां एका बड्या युरोपियन पोलीस ऑफिसरपुढें गुदरून ट्रस्टींनीं दाखविलेली

आहे. या शठनीतीचा अवलंब अखेर त्यांना करावा लागला यांत नवल नाही. कारण मयताच्या इस्टेटीवर विनधोकपणें चरावयाचें झाल्यास त्याच्या कायदेशीर वारसांना माथेफिरू व मूर्ख ठरविण्याखेरीज दुसरें गत्यंतरच नसतें.

कै. लोकमान्य टिळकांच्या कोलंबो मृत्युपत्रांतील कलमवार व्यवस्थेवरून नजर टाकून स्थिर-चित्ताने व निःपक्षपात बुद्धीने विचार करणाऱ्या कोणाही त्रयस्थ इसमास मृत्युपत्र करणाराचें सामान्य धोरण सहज लक्षांत येण्याजोगें आहे. 'केसरी व मराठा' या आपल्या राष्ट्रीय पत्रांचें बाणेदार राजकीय स्वरूप कायम राहून तीं आपले पश्चात् अबाधित पुढें कशी चालतील येवढ्या पुरतीच व्यवस्था करून ठेवण्याचा त्यांत लोकमान्यांचा मुख्य हेतु दिसून येतो. संस्थेकडे भाड्याने रहावयाच्या छापखाना, इमारती वगैरे स्थावर-जंगम मिळकतींवर आपल्या मुलांनीं उदक सोडावें (स्वत्वनिवृत्ति करावी) ही कल्पना फक्त ट्रस्टींचे डोक्यांतील आहे; त्याला सदर मृत्युपत्रांत कोठेही धारा नाही. आणि लोकमान्यांचे पश्चात् ज्या ज्या कागदपत्रांवर आमच्या सहा घण्यांत आल्या त्यांत ट्रस्टींनी हाच आपला मुख्य कावा साधून घेतला असून प्रस्तुतचे फियर्दादीतून तो वज्रलेप करून टाकण्याचा त्यांचा इरादा आहे. ट्रस्टींचे व आमचे दरम्यान सुरू झालेल्या भांडणांस आतां सार्वजनिक स्वरूप प्राप्त झाल्यामुळे टिळक बंधूविषयी कोणाचा कांहीं गैरसमज राहून नये येवढ्याच सार्थी वादाचें हे खरें स्वरूप या ठिकाणीं इतकें विशद करून मांडावें लागलें.

'Live and let live' या उदार धोरणापासून च्युत होऊन केसरी ट्रस्टींनीं गायकवाड वाड्यांत टिळक-बंधूंचा जेणें करून पदोपदीं पाणउतारा व कोंडमारा होईल अशी अस्मानी सुलतानी गाजवण्यास सुरवात केली त्या घटकेपासून उभयतांचे एकत्र वास्तव्य 'एका म्यानांत दोन तरवारी' प्रमाणें अशक्य किंबहुना परस्परांस असह्य झाल्याचा तमाशा जगास पहावयास मिळाला. लो. टिळकांचीं पत्रे व छापखाना 'सार्वजनिक-संस्था' झणून आम्ही चालवितों. असा वरपांगी बहाणा करून सालोसालचे हिशेब टिळक-बंधूंपासूनच नव्हे तर बहुजनसमाजापासूनही गुप्त राखावयाचे आणि बहुतेक सर्व नफा टिळक-बंधूंचा उच्छेद अर्थात् गायकवाड वाड्यांतून त्यांचें उच्चाटन कसें होईल यावर

खर्च करावयाचा हे प्रस्तुतच्या केसरी-ट्रस्टींचे धोरण आहे. तरी 'खर्चा टिळकांचा केसरी टिळकांचे बरोबर संपला' हे वेळीच ओळखून टिळकांचे अवतारकार्य आम्ही पुढे चालवीत आहो. या ढोंगाखाली टिळक-बंधूनां सर्वस्वी मारक अशी जी कारवाई लोकमान्यांची सार्वजनिक गादी बळकाविलेल्या प्रस्तुतच्या कायदेवाज केसरी-कंपूने गायकवाड-वाड्यांत सध्या सुरू केली आहे त्या कामी त्यांना कितपत पाठिंबा द्यावयाचा आणि त्यांच्या धंदेवाईक स्वरूपाच्या पोटाची व थिळर राजकारणांतील कोल्हाटी उड्यांवर कितपत विश्वास ठेवावयाचा याचा महाराष्ट्रांतील सुशिक्षित तरुणांनी स्वतःशीं एकवार जरूर विचार करावा.

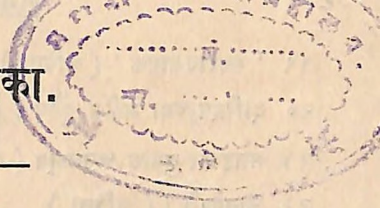
सरते शेवटीं या ग्रंथप्रकाशनाचे कामी येथील "न्यू आर्ट अँड लिथो वर्क्स"चे मालक मि. वी. जी. गंडभीर यांनी स्नेहादरपूर्वक जे परिश्रम घेतले व त्रास सोसला त्याबद्दल त्यांचा कृतज्ञतापूर्वक उल्लेख करून वाचकांची रजा घेतों.

सिमला हौस; चौपाटी,
गिरगांव, मुंबई नं. ४.
ता. १ फेब्रुवारी १९२८. }

श्री. व. टिळक.

अनुक्रमणिका.

—:—

लेखांक	नांव	पृष्ठ संख्या.
१	Which first—Politics or Social Reform ?	१ ते ७
२	A Midsummer Night's dream ! ...	८ ते १७
३	बादरायण संबंध.	... १८
४	एक चुटका.	... १९
५	ऐन उन्हाळ्यांतील एक स्वप्नदृश्य !	... २० ते २८
६	लोकमान्यांचे निधन.	... २९ ते ३२
७	सामुदायिक आरोग्य व नागरिकांचीं कर्तव्ये !	... ३३ ते ३५
८	नवरात्रांतील फेरफटका.	... ३६ ते ४६
९	स्वराज्य-विषयक पात्रापात्रतेची मीमांसा.	... ४७ ते ५८
१०	माझी निराशा. (कविता)	!... ५८
११	एका असामान्य चित्रकाराचा गुणगौरव.	... ५९ ते ६८
१२	कलभबहादुरीचें शेलापागोटें !	... ६९ ते ८४
१३	मराठी शाकुंतलाचे परीक्षण.	... ८५ ते १०९
१४	कोंडाणा म्युनिसिपालिटीचा कारभार.	... ११० ते १४०
१५	ही कोण ? (कविता)	... १४०
१६	टिळकांचा एक स्वभाव-रोप.	... १४१ ते १४६
१७	शुक्रसंवाद (कविता)	... १४६
१८	हिंदूंच्या धर्मक्रांतीचा उपःकाल.	... १४७ ते १६५

१९ ' स्वराज्याष्टक ' (कविता)	...	१६६ ते १६८
२० दारिद्र्याच्या भरीस दुदैव ! (कविता)	...	१६८ ते १६९
२१ असहकार-युगांस अनुलक्षून (कविता)	...	१७०
२२ चातुर्वर्ण्य ! (कविता)	...	१७१ व १७२
२३ लोकमान्यांच्या समाधी पुढे. (कविता)	...	१७२ व १७३

परिशिष्टे.

परिशिष्ट ' अ ' }	...	...	...	...	...	१७४ ते १७८
परिशिष्ट ' ब ' }	...	...	...	...	...	
परिशिष्ट ' क ' }	...	...	...	...	...	

माझा व्यासंग

श्रीधर बळवंत टिळक.

PHOTOGRAPHER.
S. G. NAIK & CO. POONA.

3483
सं. २०/२२
*“Which first,—Politics or Social-Reform?”

(F. C. Magazine Vol. IX No. 3. Dec. 1918.)

BY

S. B. TILAK, (Junior B. A.)

THIS is a problem apparently easy, but essentially a stiff and a bewildering one, to him who, with all earnestness, seeks at least for a plausible solution. In these stirring times not a few students, with their fervent hearts all ablaze with patriotism, pant for a life devoted to the service of their motherland. This their burning enthusiasm often leads to lively but fruitless discussions in many a solemn session of the Debating Union. Which first? and from which end to begin? is always the point at issue. And this short essay is the outcome of an attempt to throw some light upon this problem, by a comparison of politics with social reform, from the standpoint of their relative importance in promoting the national interest. It is therefore needless to say that those who expect in the following lines any defence of female education or of self-government will be sorely disappointed. For, as said above, the primary motive of this essay is to find out a satisfactory reply to a question of vital importance, namely, whether it is politics or social reform that demands immediate attention from the younger generation; and

whether it is the one or the other that would expedite our course towards the cherished goal of national regeneration.

First of all, let us try to discover the most salient traits of character that distinguish the recognized leaders of politics as well as of social reform, leaders that are known to have dedicated their lives to the cause of their country in the midst of most frowning calamities and disheartening surroundings. It is evidently the manliness and moral courage, coupled with the spirit of self-sacrifice and love of liberty, that forms the nucleus of the character of an intrepid political leader, struggling against the despotic rule of a mighty Government. But then, nearly the same peculiarities of character are also essential for a true and practical social reformer, whose work is to liberate the masses from their abstruse traditions, barbarous customs and superstitious beliefs, in defiance of the opposition of dogmatic reactionaries. Now, if one and the same set of characteristic peculiarities is common to the leaders of politics, and of social reform, then it is quite obvious that he, who is gifted with these outstanding traits can, with equal efficiency, guide the multifarious activities and propagandist works in both the spheres of national life. This is, in truth, the whole meaning of the life of the late Principal Agarkar, a prophet of free-thinking. One of his biographers says that 'political and economic bondage was to him as hateful as social and religious bondage'. This remark is fully corroborated by the articles, that appeared in the columns of the *Sudharak*, on political topics in

those days. All this goes to prove that he who is a radical social reformer, can be, if he means to be, a radical politician ; and conversely, he who is a radical politician, can be, if he means to be, a radical social reformer. But, as a matter of fact, when we look around us, we are grieved to find that the foremost preachers of social reform become lukewarm moderates in politics ; while on the other hand the fiery advocates of politics turn out scrupulous conservatives in social reform.

There are some who vociferously proclaim that to agitate for political rights before any considerable progress in social reform, is imprudent and absurd ; while there are others who pretend to hold that to associate social reform with politics before the political emancipation of India, is premature and therefore fatal. The line of argument adopted by the latter to defend their own attitude is in brief as follows : They say, let us concentrate all our energy and our resources to regain the rights of self-Government, by partly conniving at and partly putting up with the ever accumulating grievances in social matters. For, they fear, that unless and until the country's administration is subjected to popular control, no effectual redress of any public grievances is possible. They honestly believe that any nation, committed to the care of an unsympathetic and alien bureaucracy, is sure to degenerate slowly and imperceptibly till it sinks into total oblivion in course of time. Well ; let us take for granted, for a while, that it is altogether impossible to encourage indigenous industries or to sow broadcast free and

compulsory education in this country under the present conditions. But then, is it possible or otherwise to facilitate and to promote female education in India at present? If it is possible, what good do we derive by regarding educational, industrial, economic and social problems, as falling under one and the same category? Again, has Government, ever up till now, directly or indirectly, attempted to counteract social reform? No; never! The Queen's Proclamation, on the other hand, strictly forbids Government from interfering with the social institutions and religious beliefs of the people of India. Then why should we put off social reform, until the concession of political rights; and indefinitely defer a matter which is entirely in our own hands, and which is entirely for our own benefit? Thus we see that the argument of those that regard social reform as secondary to politics is highly fallacious and hence untenable.

In politics we have to observe strict loyalty to His Majesty's Government. The late Hon. Mr. Gokhale, in one of his lectures, defined the term thus: He said, "When any one speaks of loyalty in India to the British Raj, he speaks of a feeling of attachment to the British Rule, and of a desire for its stability based on enlightened self-interest." Now, can we not conceive of a similar sentiment of attachment to our society, in the case of social reform? Are we to allow any fellow-citizen to turn out disloyal to our society and to pass scot-free? If in politics it is for our own interest, if not for anything else, that we have to maintain our connection with the liberty-loving British, and to care for

the stability of their rule; then, from the same point of view, in social reform too, it is our duty to maintain the ties of relation that bind us to our society, and care for its stability. But indeed, it is a matter of regret, that many high-souled patriots, who never in their heart of hearts desired to sever their connection with the society or with the Government, nay, rather who were incapable of cherishing any feeling of disaffection towards either, have had to suffer, absolutely without rhyme or reason, from ruthless persecutions at the hands of both.

In politics, to err on the safe side, a leader has to carry on his propagandist work by strictly constitutional means, and fairly within the limits of the law. Now, are there any such prescribed limits in the social code, within which to judge the legality or otherwise of the activities of a social reform? Again, it is in politics alone that we hear of gradual and slow progress, by graded instalments of constitution reforms. But in social reform nobody cares to split up the national ideal into similar instalments.

Again, in Politics, we have one central national organization, viz, 'the Indian National Congress,' holding together the Moderates as well as the Extremists, like a magnet attracting a mass of iron-filings. Now what harm is there if the orthodox and the advanced sections of the country join hands and collaborate in setting up a similar national institution, representative in character, to popularize the cause of social reform? A couple of years ago, the Hon. Mr. Jinnah, as President of a

Political Conference, is reported to have said, "There are neither Moderates nor Extremists in the country; for all are Nationalists." By this nationalism, of course, he meant the spirit of union and co operation. If so, can we not, by compromising our differences, introduce this spirit of nationalism into social reform, and render a united action possible?

As in politics, so in social reform too, the struggle is often very hard. For, it is as difficult to persuade the ignorant masses, as to persuade a mighty Government. Social persecution is not a whit less trying than political repression. No wonder then, that a social reformer should naturally expect, if not actual support, at least heartfelt sympathy from a political leader, and vice versa.

Social status, professional tact, eloquent oratory, or inordinate ambition, may occasionally serve to bring a man to the forefront; yet no one is ever known to have accomplished a lasting success in life without a dogged determination, disinterested service, unflinching courage and untold sacrifices. No doubt, that at times even a steady worker has to suffer considerable hardships and misery throughout his life. But as a rule, he who labours for his country's welfare with patience, perseverance, industry and application is sure to be crowned with laurels, sooner or later. In no other way can we explain the revival of the anniversary of the death of Mr. Agarkar after an interval of more than two decades.

We must bear in mind that politics and social reform must go hand in hand. For they are like

the two wheels of the chariot of Mother Ind, hastening to approach, along the path of stern Duty to the sublime ideal of national regeneration. To applaud the one and to disparage the other is detrimental to real advancement. Those that do it are sure to incur censure from posterity for retarding the speed of this chariot. And I think rightly or wrongly, that the universal esteem that Prof. Karve commands, is due, to the sincerity of his heart, his untiring energy, and above all to his steady and strenuous exertions in the field of social reform with a view to keep pace with the political progress of the country.

Indeed, it is the bounden duty of every social reformer in India to supplant all racial and religious distinctions that stunt the growth of the spirit of nationality; so that no future historian of the British Empire will hereafter dare to declare that ‘India’ must still remain a mere geographical expression, since it has no political existence of a national character. The times are fast changing; and, by discarding our prejudices, we must accommodate ourselves to the altered circumstances without the least hesitation. For, as a rule, exceptional times always necessitate exceptional readjustments in each walk of life. Like the Phoenix of ancient Arabia, the ghost of Socialism has come out of the tomb of Prussian Militarism; and a rapid evolution is inevitable. This is just the time for India to awake and to unite. Let us hope that India will not forgo this unique opportunity,—an opportunity such as, in the history of a nation, Providence but rarely offers.

माझा व्यासंग.

'A Midsummer Night's Dream!'

(*N. P. C. Magazine Vol. IV, No. 1, Sept. 1919.*)

BY

S. B. TILAK, (J. B. A. CLASS).

IT was a day in the middle of March. The election season was in its full swing. That day Lady 'Sleep' and Sir 'Study' were the two candidates competing with each other. 'Indolence' and 'Inertia', the two parasites of Lord 'Sloth' prevented him from standing as a third candidate for the election. But although he had lost all his former power and position from the very beginning of that year, in his own days he had handled many such election campaigns with wonderful skill and ability. Sister 'Gossip' too had lately retired, owing to her old age, from a long and prosperous career of public service. She was so immensely popular that until the year previous she used to be elected, if not unanimously, by at least an overwhelming majority of votes. But of late she had ceased to take any active part and interest in all such local affairs.

That day voting had commenced earlier than was expected, even before 1 A. M. overnight. There were 24 votes in all. It was peremptorily announced beforehand that the Poll would be prolonged till 12 P. M. at midnight. That was the exact time fixed to put an end to the whole business. Imme.

mediately afterwards the Poll was to be drawn out by the 'Arbitrator,' who was authorized by the 'County-Council' to supervise the elections of the town, and whose decision in all matters connected with them was to be regarded as final. It was also notified for the information of the public that the result of the election would not be formally declared until the next morning. Voting by ballot was not in vogue then although female-suffrage was very common. I was much interested in the day's election. Nay, my own rank and fortune depended upon it. I had therefore been present on the spot from the very beginning especially to witness the whole procedure of the election. I soon learnt that Lady 'Sleep' had managed to secure the first eight consecutive votes, and that the next four were polled by Sir 'tStudy'.

The election was suspended for a quarter of an hour during the interval of mid-day meals. But even then lady 'Sleep' was not idle; she did turn even those few minutes of recess to her own advantage by securing a couple of votes again. Upon this Sir 'Study' rallied Messrs. 'Patience,' 'Perseverance,' 'Diligence' and 'Application' around him. For all of them were his staunch adherents and zealous workers. When Sir 'Study' appealed to their fidelity and admonished them, they bestirred themselves, and dragged four more voters to his window. It was now 6 P. M., and in all 18 voters had voted up to that hour—10 for Lady 'Sleep,' and only 8 for Sir 'Study'. The next voter, whom all expected to arrive in time, surprised the spectators by his own utter indifferentism. He told his friends

that he did not care for the election that was going on, snatched his walking stick, and preferred rather an evening walk to escape the bother of voting. Of course none of the candidates of the day approved of his conduct, and his manners. The crowd laughed heartily at his idiosyncratic eccentricity.

There was hardly any chance of the election being suspended for supper. The spectators were so interested in that burning question of the day that, with the progress of the election, the quadrangle of the market-place could not accommodate them all; so that, when it was packed to its utmost capacity, many of the throng that were a little late had to perch themselves on the branches of the adjoining trees to snatch a direct glimpse of the whole business. I stood all day long in the thick of the crowd, superfluous, and all flushed with the heat of the day, as well as of the election that was fast drawing to a close. My fate was indissolubly linked with the fate of Sir 'Study'; and hence it was that my sympathies leaned towards him. Sir 'Study' soon found out that he was lagging behind Lady 'Sleep' by a couple of votes. So to save the situation, and to maintain his ground Sir 'Study' had to forewarn his friend Dr. 'Conscience' who was his right-hand man to make his level best in 'canvassing.' This venerable doctor was quite conversant with the ins and outs of active political life. At his instance three more voters, evading the alert eye of Lady 'Sleep', voted in succession for Sir 'Study.' Thus, now, Sir 'Study' got the better of Lady 'Sleep' by scoring one vote more on his side, after making up the slight deficiency. His name was

now at the top of the list, and the whole town was everywhere ringing with his praises. It was plain enough to the circle of by-standers around that Sir 'Study' had at last made up his mind to baffle his rival in the long run. 'Slow and steady wins the race'—was his motto. Moreover, Messrs. 'Patience', 'Perseverance', 'Diligence' and 'Application', working under the direct command of the veteran lieutenant Dr. 'Conscience' had already girt up their loins to vanquish the machinations, and to frustrate the tactics of Lady 'Sleep'. The partisans of Sir 'Study' were one and all full of enthusiasm and rapture, as was well evident from the tall talk and clamorous applause that issued forth from their camp. I too was jubilant. For I was practically sailing in the same boat with Sir 'Study', and his triumph over lady 'Sleep' was sure to effect vitally my own status in life, and if at all to change it for the better.

The clock on the top of the Market tower all of a sudden tolled 10 o'clock, and involuntarily attracted the eyes of the townsmen crowded in the quadrangle below. I too could not but look up to it overhead. A couple of maiden votes yet remained; and it was an open secret that Prof. 'Heart' had them under his own thumb. This Prof. 'Heart' was a notorious dissembler and a swindler, advanced in life, and a suitor to one Miss 'Mind', who was in her turn a bosom friend of Lady 'Sleep'. Miss 'Mind', with her two faithful maids '*Gaiety*' and '*Vivacity*',—had canvassed quite assiduously and devotedly during the whole of the day for her dear friend Lady 'Sleep'. It was fast

growing dark. The whole structure from top to bottom viz:—The Market place, the Town-Hall above it, and the Clock-tower with its spiral turret surmounting the edifice, was twinkling all over with tiny electric lights. Now only two hours remained, and there was practically very little time for canvassing left. The friends and admirers of Lady 'Sleep' felt at heart that it would be prudent on her part to withdraw. She herself was not very hopeful. She was only trying to keep up appearances, although as a matter of fact, she was at her wit's end, when she found it a very hard job to outvote Sir 'Study'.

With all her charms, Lady 'Sleep' fell short of one vote. She had only 10 votes, while her rival Sir 'Study' was lucky enough to secure one more to add to his own decade. Still as she learnt that only two voters had to vote before the close of the day's election, and that both of them were under the thumb of Prof. 'Heart', she summoned Miss 'Mind' together with her two merry-maids 'Gaiety' and 'Vivacity' and the rest of the workers and sympathizers that had canvassed for her, into her own chamber to hold a consultation for a final struggle. In that meeting Miss 'Mind' expatiated on the advantages and the necessity of paying a visit to Prof. 'Heart' in person to sound his inclinations and thereby to discover his intention. With great zeal and energy did she express her grim determination to move heaven and earth to accomplish her friend's purpose. Accordingly she prepared to go forthwith to Prof. Heart's bungalow to advise him to cast in his lot with

Lady 'Sleep'. She said, she would press him hard to accede to her request by offering him a good round sum in advance for his valuable services. With these words she hastened to Prof. Heart's house although she had always disliked him. But as a rule one has to set aside all likes and dislikes when one's own object is to be gained. She knew from her former experience that Prof. 'Heart' was open to all sorts of bribery and corruption, and that his two votes would assuredly go to the highest bidder. But she also knew that this time his services were quite indispensable. For, otherwise it would be altogether impossible for Lady 'Sleep' eventually to outvote Sir 'Study' and win the contest.

Dr. 'Conscience' however had an inkling in time of what was going on at Prof. Heart's house, although Miss 'Mind' had taken sufficient care to keep him in the dark about her future projects. Instantly he called aloud for a vehicle, and wheeled to Prof. Heart's residence. Dr. 'Conscience' too was well aware that the pseudo-professor was a man without any scruples whatsoever. But anyhow he wanted to please him. So he invited Prof. 'Heart' to a tea-party arranged on behalf of Sir 'Study'. But the worthy doctor ought to have known beforehand that an old bird like Prof. 'Heart' is never to be caught with chaff. Thus at about 10 P.M. Dr. 'Conscience' and Miss 'Mind', the two respective emissaries of Sir 'Study' and Lady 'Sleep', were vying with each other to curry the favour of Prof 'Heart' and to secure his solid voting.

In the Market-place however the mob showed signs of great impatience with the lapse of time. Although the election was fast drawing to a close, the result was, none the less, very uncertain. The expectant crowd soon dispersed from the quadrangle and besieged Prof. Heart's bungalow when they discovered that he was the master of the situation. 'Ardour' and 'Fervour' the two peons of Prof. 'Heart', were in the meanwhile loitering outside his bungalow; and every inquisitive person from amidst the crowd was inquiring of them as to whose entreaties their master was likely to yield to. Indeed, much depended on what course he would be induced to adopt; and the advocates of each party were speculating and wrangling in vain in that promiscuous multitude, as to how Prof. 'Heart' would extricate himself from the horns of the dilemma. But those, who had at least some experience of his nature before, had little doubt that although Dr. 'Conscience' had made up his mind to strike a bargain, it was destined to be a very sorry one. And those that foretold this consequence, were not at all wrong in their conjectures; for all of a sudden there was a loud outburst of lusty cheering, and an equally tumultuous excitement. The cause of it was soon obvious. Prof. 'Heart' emerged from out of his parlour down into the porch, with Miss 'Mind' at his side, and jostled through the crowd in the direction of the Market-place. The deafening bustle and clamour roused me abruptly from my reveries.

Lo! What a strange dream, thought I, as I slowly opened my eyes at daybreak, to behold the

level rays of the rising sun that stole through the panes of the eastern window into my room. I was surprised to find myself lying on my easy chair, my shirt half-buttoned, my handy volume of 'Shakespeare' flung aside in disorder, my 'Ditmar' still burning on my desk, and my 'Primus' whistling into a corner of my room. I stood up, pulled a towel, wiped off the few drops of perspiration clustered over my brow owing to the morbid dreams, and then surveyed all things around me. My stove must have been burning the whole night and my lamp too. For, as I hastened to extinguish them, I soon discovered that the stock of Kerosene-Oil from both was almost exhausted. On the stove was a tea-pot all red hot and empty. I now remembered that at about 10 P. M. the previous night I had lighted my stove and placed the tea-pot over it to boil me a cup of water for tea. As the old maxim goes 'A watched kettle never boils', so I must have been purposely watching elsewhere; and during the interval of those few minutes, must have been overcome by that very drowsiness, which I had intended to dissipate with the help of that 'warm' friend of students—I mean 'tea'. Thus I fell fast asleep, and all the night long the water must have boiled, boiled and boiled only to roll out of my room for hours and hours together, in coils and columns of steam, until the very last drop had to vacate the can.

Then I opened my drawer, and caught hold of my diary to look over the pages of my yesterday's jottings. I could not but laugh to find how Lady

'Sleep' carried the day at the eleventh hour, by turning the tables on Sir 'Study', how Miss 'Mind' threw dust into the eyes of Dr. 'Conscience', how Prof. 'Heart' played into her hands, how she prevented him from attending the tea-party proposed by Dr. 'Conscience', and how Lady 'Sleep' ultimately appropriated the two remaining votes solely to herself through the successful intercession of Miss 'Mind'. Thus it was how at last Lady 'Sleep' polled the two final votes, of which Prof. 'Heart' had the proxy in his pocket, notwithstanding the opposition of Sir 'Study' and was ultimately declared to have been duly elected. Sir 'Study' of course came off the second best that day, having had the honour of holding eleven votes in all.

Although I am neither a born poet nor an habitual dreamer like Coleridge or De Quincey, I too have my own dreams often of a didactic and allegorical nature. This is one of them narrated at full length after having recollected it in details the next morning. Now it only remains to be seen what moral is imparted by this wonderful dream. We all know that time when lost is lost forever. It is never to be found again. So we must be very careful not to waste our time in idleness. We must be on our guard at all times to ensure success in life. Almost the same idea is expressed and illustrated with an admirable conciseness and force in the following lines, which every student ought necessarily to know by heart :—

“ The lapse of time and rivers is the same,
Both speed their journey with a restless stream;

‘The silent pace with which they steal away,
No wealth can bribe, no prayers persuade
to stay;

Alike irrevocable both when past,
And a wide ocean swallows both at last,
Though each resemble each in every part,
A difference strikes at length the musing heart;
Streams never flow in vain; where streams
abound,

How laughs the land with various plenty
crowned !

But time that should enrich the nobler mind,
Neglected leaves a dreary waste behind.”

—o—

मित्रवियोग.

१९१८

हा ! हा ! गेला तनय अमुच्या आंगलभाषा गुरूंचा
मोरू नामें प्रिय बहु अम्हां, लाडका जो पित्याचा ।
तच्चज्ञानीं प्रविण बहु जो बोलका सुस्वभावे
कैसा त्याचा विसर पडणें शक्य आह्मांस व्हावें ? ॥ १ ॥

(F. C. MAGAZINE.)

(F. C. Magazine; Vol VI No. 4 Feb. 1916)

बादरायण संबंध.

—:०:—

प्रो. तर्कटे:—कायहो, प्रो. पोकळडोके, तुम्ही 'Comparative philology' ची ज्या अर्थी येवढी उरस्फोड केली आहे, त्या अर्थी तुम्ही जर माझ्या एका शंकेचें निरसन करूं शकाल तरच मी तुमच्या ज्ञानार्जन-परिश्रमाची तारीफ करीन, व त्या प्रीत्यर्थ खर्च झालेल्या तुमच्या वडिलांच्या द्रव्यसंचयाचें चीज झाले असें समजेन.

प्रो. पोकळडोके:—अलबत्त ! बोला, आपणांस जी काय शंका असेल ती तावडतोब बोला. आमच्या ज्ञानाचा लोकांस यत्किंचित् जरी फायदा झाला तरी त्यांत आह्मांस आनंदच आहे.

प्रो. तर्कटे:—“Agony” ह्या इंग्रजी शब्दाची Etymology कृपा करून सांगाल काय ?

प्रो. पोकळडोके:—ह्यः, ह्यः, ह्यः, हीच का ती आपली जवरदस्त शंका ? अहो हें पहा, ह्या परकी लोकांना गंगा हा शब्द नीट उच्चारितां येईना ह्मणून त्या नदीला ते Ganges म्हणूं लागले. मग संस्कृत भाषेतील 'अग्नि' चें इंग्रजी भाषेंत Agony झालें ह्यांत नवल तें काय ? परंतु Agony हा शब्द वरील उदाहरणांप्रमाणें अग्निवाचक नसून, अग्निस्पर्शापासून आपल्या अंतःकरणांत जो एक प्रकारचा उद्वेगजनक मनोविकार उत्पन्न होतो तद्दर्शक तो इंग्रजी भाषेंत प्रचारांत आलेला दिसतो. आणि माझे असें ठाम मत आहे कीं, इंग्रजी भाषा बहुतेक अशीच भिन्न भिन्न भाषांतून चोरलेल्या शब्दांची बनलेली असावी.

प्रो. तर्कटे:—बरे; पण मला ह्या दोन शब्दांतील Link of relationship, 'सांगतां का ?

प्रो. पोकळडोके:—छे, छे, छे, सांगण्याची जरूरच नाही. अहो सर्व कांहीं अगदीं उघड आहे. हें पहा, पूर्ण विचारांतीं:—

‘ न कळतां पद अग्निवरी पडे । न करि दाह असें न कधी घडे ॥ ’ हे तत्त्व आपणांस मान्य करणे भाग पडेल; तेव्हां:—

I hope you will excuse me if I further remind you of the fact that ‘ a burnt child always dreads the fire, ’ simply by reason of the empirical inference; viz:—‘ Scorching gives rise to agony.

S. B. T.

एक चुटका.

‘ विस्तव ’ या मराठी शब्दांतील आद्याक्षराचा लोप होऊन त्या पुढील ‘ स्तव ’ पासून इंग्रजी Stove (स्टव्ह) हा शब्द बहुधा तयार झाला असावा. या ‘ स्टो ’ ला घरोघर अनेक तऱ्हेने संबोधण्यांत येते. उदाहरणार्थ:—

तो—अग ए, आपले वसंतराव आले आहेत म्हणून म्हणतो तेवढा ‘ पिनाकिन ’ प्रज्वलित कर पाहू.

वसंतराव—हे ‘ पिनाकिन ’ झणजे काय लचांड आहे वुवा ?

ती—हातेच्या, आमच्या इथला ‘ स्टो ’ पिना जवळ बाळगल्या खेरीज किनई धड पेटतच नाही. तेव्हांपासून इकडून थेटने त्याला ‘ पिनाकिन ’ नांव पडलं आहे झालं.

वसंतराव—असे काय ? तर मग शंकराने मदनाला कोणाच्या सहाय्याने जाळला याचा आतां बरोबर उलगडा झाला.

* ऐन उन्हाळ्यांतील एक स्वप्नदृश्य !

:०:

मार्च महिना अर्धा अधिक लोटला होता. निवडणुकींच्या धामधुमीचा मोसम जोरांत सुरू होता. त्या दिवशी लेडी स्लीप (झोप) व सर स्टडी (अभ्यास) या दोन उमेदवारांमध्ये चढाओढ चालू होती. या निवडणुकीला लॉर्ड स्लॉथ (आळस) हे तिसरे उमेदवार उभे रहावयाचे, परंतु त्यांचे दोन आश्रित ' इंडोल्न्स ' (निरुद्योग) व ' इन्शिया ' (सुस्तपणा) या जोडीने त्यांना ऐनवेळी पराङ्मुख केले. सालमजकुराचे सुरवातीपासूनच यंदा त्यांचा दर्जा व वजन यांना उतरती कळा लागली होती, तथापि ते सर्वसत्ताधीश होते त्यावेळी त्यांनी आपल्या अमदानीत असल्या कित्येक निवडणुकी मोठ्या कुशलतेने व कार्यक्षमतेने सुरळीत पार पाडल्या होत्या. सिस्टर गॉसिफ (गप्पा) यांनीहि वृद्धापकाळामुळे अलीकडे अशा तऱ्हेच्या सार्वजनिक समाजसेवेतून आपले अंग काढून घेऊन आपली विस्तृत व यशस्वी कारकीर्द संपवून एकांतवास पत्करला होता. एके काळी या बाई इतक्या लोकप्रिय होत्या की सालगुदस्तापर्यंत एकमताने नव्हे तरीपण प्रचंड बहुमताचे जोरावर त्या हटकून निवडून यावयाच्याच. परंतु अलीकडे अशा स्थानिक चळवळीत लक्ष्य घालून त्यांत सक्रिय भाग घेण्याचे त्यांनी जवळ जवळ सोडून दिल्यासारखे होते.

मध्यरात्र उलटून गेल्याबरोबर पहाटे एक वाजल्यापासून त्या दिवशी निवडणुकीस सुरुवात झाली होती. एकंदर २४ मतदार मते देऊन जाणार होते, व निवडणुकीचे काम संबंध दिवसभर चालून पुढे रात्री बारा वाजेपर्यंत लांबविण्यांत येणार असे अगाऊ जाहीर करण्यांत आले होते. रात्री बरोबर बाराचे टोक्याला सर्व ग्रंथ गुंडाळला जाणार होता; व पुढे मते मोजणीचे कामास सरपंचाकडून सुरुवात व्हावयाची होती. शहरांतील निवडणुकीवर देखरेख ठेऊन

* प्रस्तुत लेखसंग्रहांतील " A Midsummer Nights Dream ! " या दुसऱ्या इंग्रजी लेखाचे हे शब्दशः भाषांतर आहे.

वेळोवेळीं उपस्थित होणाऱ्या सर्व वादग्रस्त प्रश्नांचा निकाल करण्याचे काम स्थानिक-मंडळानें यांचेकडे सोपविलें होतें व त्यांच्या निर्णयावर अपील नसल्यामुळें निवडणुकीच्या हरएक बाबतींत ते सांगतील तें प्रमाण मानणें भाग होतें. शहरवासियांचे माहितीसाठीं नोटिशीचे द्वारे असें प्रसिद्ध करण्यांत आलें होतें कीं या निवडणुकीचा निकाल उदयिक सकाळीं जाहीर करण्यांत येईल. गुप्त-मतदान-पद्धति अद्याप प्रचारांत आलेली नव्हती, तरी पण निवडणुकीमध्ये मते नोंदविण्याचा व उमेदवार ह्मणून उभे राहण्याचा स्त्रीवर्गाचा जन्मसिद्ध हक्क सर्वमान्य झाला होता. त्या दिवशींच्या निवडणुकीविषयीं मला विशेष उत्कंठा लागून राहिली होती. किं-हुना माझी सुस्थिति व भवितव्य सर्वथैव निवडणुकीच्या निकालावरच अवलंबून होतें म्हटलें तरी चालेल. त्यामुळें अगदीं सुरवातीपासूनच समक्ष हजर राहून निवडणुकींतील घडामोडींवर मी नजर ठेविली होती. पहिलीं आठ मते क्रमशः लेडी स्लीपनें मिळविलीं व त्यापुढील चार सर स्टडी साहेबांनीं काबीज केल्याची बातमी लवकरच माझे कानीं आली.

मध्यान्हींचे भोजनानिमित्त निवडणूक फक्त पंधरा मिनिटेच तहकूब ठेविली होती. परंतु तेवढ्या अवधींतहि लेडी स्लीप या स्वस्थ वसून राहिल्या नव्हत्या. त्यांनीं आपल्याकडून शक्य ती खटपट करून पुढील दोन मते आपणांस पडतील अशी तजवीज केली व अशा रीतीनें मधल्या सुटीचा फायदा घेतला. ही गोष्ट निदर्शनास येतां क्षणींच सर स्टडी यांनीं आपल्या मित्रमंडळीपैकीं पेशन्स (धिम्मपणा), परसिव्हियरन्स (चिंताटी), डिलिजन्स (व्यासंग) व ॲल्लिकेशन (एकाग्रता) या चौकडीस आपल्या भोवतीं गोळा केलें. कारण हे सर्वजण त्यांचे कटे अनुयायी व उत्साही स्वयंसेवक होते. सर स्टडी यांनीं त्यांच्या कार्यनिष्ठेची व्याजस्तुति करून कानउघाडणी केल्याबरोबर ते जागे झाले व आपल्या उद्योगास लागले. त्यांच्या प्रयत्नाचा परिणाम असा झाला कीं पुढील चार मतदारांनीं येऊन आपआपले मत अचुक सर स्टडी यांचे पेटांत टाकलें. या सुमारांस सायंकाळचे ६ वाजले होते, व हा वेळपर्यंत मते नोंदवून गेलेल्या एकंदर १८ मतदारांपैकीं १० जणांनीं

आपलीं मते लेडी स्लीपला व फक्त ८ जणांनीं सर स्टडी साहेबांना टाकलीं होती. या पुढील मतदार इतरांप्रमाणें वेळेवर येऊन आपलें मत टाकून जाईल अशी प्रेक्षकांची अपेक्षा होती; परंतु त्यानें आपल्या वेफिकीर वृत्तीनें सर्वास चकित करून सोडलें. “कोणी कां निवडून येईना? मला त्याची पर्वा नाही!” असें आपल्या स्नेही मंडळीजवळ वोलून निवडणुकीचा त्रास टाळण्यासाठीं काठी टेकीत टेकीत व तोंडानें शीळ घालीत स्वारी सहल करण्यास गांवाबाहेर निघून गेली. अर्थात्च ही त्याची वर्तणूक कोणाहि उमेदवारास पसंत पडणें शक्य नव्हतें. रिकामटेकड्या प्रेक्षकांना तर तो एक करमणुकीला विषयच मिळाला. सर्वजण त्याच्या एककळी विक्षिप्तपणाची टवाळी करून हसूं लागले.

सायंकाळचे फराळासाठीं निवडणूक पुनः तहकूब राहण्याचा संभव नव्हता निवडणुकीला अंतिम अनिश्चितपणामुळे जसजसा रंग चढूं लागला तसतशी प्रेक्षकांची गर्दी अधिकाधिक लोटूं लागली. इतकी कीं मार्केटचें भव्य पटांगण गच्च भरून गेल्यामुळे उशिरा आलेल्या गांवकऱ्यांना आजूबाजूचे झाडांवर चढून आपली जिज्ञासा तृप्त करून घेणें भाग पडलें. त्या चिकार गर्दीत धक्काबुक्कीला न जुमानतां मीहि पण सर्व दिवसभर उपाशी उभा होतों. निवडणुकीचे पर्यवसान काय होतें या विषयी चिंताक्रांत, सारा दिवसभर ऊन लागल्यामुळे आरक्त, व निवडणुकीचे अखेरीस अखेरीस वाढत्या कुतूहलामुळे किंचित् संभ्रांत अशा मनःस्थितीत मी तसाच तेथें उभा होतों. सर स्टडी यांचे अदृष्टांत जें यश किंवा अपयश लिहिलेंलें होतें तेंच माझेही प्राक्तनीं असल्यामुळे ललाट-लिखिताचे बावर्तीत ब्रह्मदेवांनो आम्हांस कायमचे निगडित केले असवे. वस्तुस्थिति अशी असल्यामुळे निवडणुकीचे दिवशीं माझ्या सहानुभूतीचा कल स्वाभाविकपणें सर स्टडींचे पक्षाकडे होता. आपणांस लेडी स्लीपपेक्षां दोन मते कमी मिळाल्याचें आढळून येतांक्षणींच सर स्टडी यांनी आपला सहाध्यायी किंवाहुना उजवा हात डॉ. कॉन्शन्स (सदसद्विवेक) यांस पाचारण करून बजावले कीं या पुढें मतदारांच्या मनधरणीची पराकाष्ठा न केल्यास निभाव लागणार नाही; इतकेंच नव्हे तर फजितीची वेळ येऊन ठेपेल. या संभावित डॉक्टर मजकुरांना सार्वजनिक उलाढालींतील सर्व युक्त्या-प्रयुक्त्यांची चांगली माहिती होती. त्यांच्या भिडे-

खातर तीन मतदारांनीं लेडी स्लीपचा डोळा चुकवून लागोपाठ आपलीं मतं सर स्टडी यांचें नांवें नोंदविलीं. याचा परिणाम असा झाला कीं, मागील सर्व तृत भरून घेऊन सर स्टडी यांचे बाजूस लेडी स्लीप पेशां आतां एक मत अधिक झालें. या तात्पुरत्या मताधिक्यामुळे सर स्टडी यांचा नंबर वर आला, व सर्व गांव-भर त्यांच्या नांवाचा बोलबाला सुरू झाला. सभोवारच्या प्रेक्षकवर्गालाहि स्पष्ट कळून चुकलें कीं, लेडी स्लीप यांना हार खावयास लावण्याचा सर स्टडी यांनीं संकल्प केला असावा. ' धिम्मपणाचे व टंडनिश्चयाचे बळावर शर्यत जिंकावयाची ' हेंच त्यांचें ब्रीदवाक्य होतें. शिवाय डॉ. कॉन्शन्स यांचे हुकुमती खालीं लेडी स्लीपचे सर्व डावपेंच हाणून पाडून तिला भ्रमननोरथ करून सोडण्याचा ' पेशन्स, परसिन्व्हियरन्स, डिलिजन्स, व अॅप्लिकेशन् ' या चौकडीनें विडाच उचलला होता. सर स्टडींच्या पक्षपातीकंपूमधून ज्या बढाईखोर गप्पा व गोंगाट ऐकूं येत होता त्यावरून येवढी गोष्ट स्पष्ट होत होती कीं तृत तरी त्यांची मित्रमंडळी हर्षातिरेकाच्या उन्मादानें अगदीं वेद्दोष झाली होती. माझीहि वृत्ति उल्हसित होणे स्वाभाविक होतें. कारण प्राक्तन-संयोगामुळे सर स्टडींच्या तेजीमंदीवरोबर मीहि डेलकावे खात होतो आणि त्यांचे गळ्यांत विजयश्रीची माळ पडण्यापासून माझे नशीब उघडणार होतें; इतकेंच नव्हे तर मला चांगले दिवस येणार याबद्दल अंतर्दार्ढ्यां पूर्ण खात्री वाटत होती.

मार्केटवरील घड्याळ्याच्या टॉवरमधून १० वाजल्याचे ठोके एकाएकीं कानांवर पडतांच खालीं चौकांत जमलेल्या सर्व रहिवाश्यांचें लक्ष्य तिकडे वेधलें. इतरांप्रमाणें मीहि पण वर मान करून घड्याळाकडे नजर फेकली. आतां फक्त दोनच मतें पडावयाचीं राहिलीं होती आणि तीं प्रो. हार्ट (हृदय) यांचे कर्त्यांत असल्याची गुप्त बातमी केव्हांच षट्कर्णीं झाली होती. हे प्रोफेसर मजकूर वयानें पोक्त आणि व्यवहारांत दांभिक व बेइमान म्हणून प्रसिद्ध असून लेडी स्लीप यांच्या मिस माइन्ड (मन) नांवाच्या एका जिवलग मैत्रिणीवर फिदा होते. त्या दिवशींच्या धामधुमीत मिस माइन्डनें गेस्टी (मौज) व व्हिडव्हॅसिटी (उल्हास) या आपल्या दोन सख्यांसमवेत लेडी स्लीपच्या निवडणुकीसाठीं आस्थापूर्वक व तत्परतेनें मतयाचना केली होती. आतां काळोख

पडू लागला होता. मार्केटचे गाळे, त्यावरील नगरभवन, त्यावरील घडयाळाचा टॉवर आणि त्याचे शिखरावरील गगनचुंबित मनोरा अशी सर्व इमारत पायापासून शिखरापर्यंत चिमुकल्या रंगीवेरंगी विजेच्या दिव्यांनी सुप्रकाशित व चित्ताकर्षक भासत होती. निवडणुकीचा शेवट होण्यास आता फक्त दोन तासांचा अवधिराहिला होता त्यामुळे मतयाचना करीत फिरण्यास फुरसतच नव्हती. लेडी स्लीपने दूरदर्शीपणा दाखवून आता निवडणुकीतून माघार घ्यावी असा तिच्या सोबतिर्णीचा व दोस्तांचा सल्ला पडला. तिला स्वतःलाही यशाची फारशी आशा राहिली नव्हती. परंतु तसे उघडपणे बोलून दाखविण्याची सोय नसल्यामुळे सर स्टडी यांजवर मात करण्याचे बाबतीत जरी तिची मति कुंठित झाली होती तरी सुद्धा वरकरणी तिने आपली निर्भय व वेफिकीर वृत्ति कायम राखली होती.

लेडी स्लीपला एक मत कमी पडत होतें याचा दोष तिच्या रमणीयपणाकडे नव्हता. सर स्टडी यांचे नशीबच तसे शिकंदर असल्यामुळे लेडी स्लीपला १० तर त्यांना ११ मते पडली होती. निवडणुकीचा शेवट होण्यापूर्वी फक्त दोनच मतदारांचीं मते पडावयाचीं राहिलीं असल्याचें व तीं प्रो. हार्ट यांचे हुकमती खाली असल्याचें निदर्शनास येतांच लेडी स्लीपने आपल्या तंत्रुत मिस माइन्ड, तिच्या दोन रंगेल सख्या गेड्टी व व्हिव्हॅसिटी, तसेंच इतर कार्यकारी मैत्रिणींची आणि आस्थापूर्वक कामे करणाऱ्या सर्व स्वपक्षीय स्वयंसेवकांची गुप्त बैठक अखेरच्या निर्णायक प्रयत्नांची दिशा ठरविण्यासाठी बोलाविली. या सभेत मिस माइन्डने मनमोकळेपणाने चर्चा करून प्रो. हार्ट यांचा कल व विचार काय आहे याचा थांग लावण्यासाठी त्यांची समक्ष गांठ घेणे कसे इष्ट व अगत्याचें आहे याविषयी खुलासा केला. लेडी स्लीपला विजय मिळवून देण्याचे कामी मोठा भगीरथ प्रयत्न करून पाहण्याचा आपला संकल्प व कृतनिश्चय निर्वाणींच्या उत्साहपूर्ण शब्दांत साद्यंत वर्णन करून प्रो. हार्ट यांना बंगल्यावर भेटून त्यांचे मन वळविण्यास स्वतः जाण्याची मिस माइन्डने तयारी केली. 'भली भरभक्कम लांच भरून लेडी स्लीपला मते टाकण्याबद्दल धरणे धरून वसते' असे बोलून प्रो. हार्टविषयी जरी तिला मनांतून विशेष आदर वाटत नव्हता, तरी मिस माइन्डने त्यांचे बंगल्याकडे आपला मोर्चा वळवला.

कित्येक प्रश्न असे नाजूक असतात कीं, स्वतःचा मतलब साधण्यासाठीं वेळ-प्रसंगी आपल्या आवडीनिवडी घटकभर बाजूस ठेवाव्या लागतात. प्रो. हार्ट विषयीं तिला जी माहिती मिळाली होती त्यावरून तो लांचलुचपतीला वश होणाऱ्यांपैकी एक असल्यामुळे वास्तविकरीत्या त्याचे सुठींतील मते जिकडून जास्तीत जास्त फायदा पदरीं पडण्यासारखा असेल त्या बाजूकडे जाणार ही गोष्ट मिस माइन्ड जाणून होती. परंतु करणार काय ? 'अडला नारायण गाढवाचें पाय धरी !' प्रो. हार्टची मनधरणी केल्याशिवाय या खेपेस गत्यंतर नव्हतें. एरव्हीं लेडी स्लीपला सर स्टर्डीवर मात करून निवडणुक जिंकणे जवळ जवळ अशक्यप्राय होतें.

मिस माइन्डने आपला इरादा शक्य तेवढा गुप्त ठेवण्याची काळजी घेतली असतांही प्रो. हार्ट यांचे बंगल्यावर काय काय खलबते चालू आहेत याची वित्तवातमी ऐनवेळीं डॉ. कान्शन्स यांना समजली. तात्काळ त्यांनीं गाडी बोलाविली व गाडी करून ते प्रो० हार्ट यांचे बंगल्यावर जावयास निघाले. हे नामधारी प्रोफेसरसाहेब कसे निःशंक ढोंगी आहेत याची डॉ. कान्शन्स यांना चांगली माहिती होती. परंतु यावेळीं त्यांना खूष ठेवल्यानेच कार्यसिद्धि होणार होती. म्हणून सर स्टर्डीचे वतीनें त्यांनीं प्रो. हार्ट यांना चहापाटींचे आमंत्रण दिलें. परंतु दाण्या ऐवजी कोंडा पुढें करून जाणता पक्षी कधींहि जाळ्यांत गवसत नाही ही गोष्ट डॉक्टर मजकुरांना कशी कळली नाही कोण जाणे ! असो; अशा रीतीनें रात्रीं १० वाजण्याचे सुमारांस प्रो. हार्ट यांची मनधरणी करण्याचे कामीं सर स्टर्डीचे वतीनें डॉ. कान्शन्स व लेडी स्लीपचे वतीनें मिस माइन्ड या दोन व्यक्ति अहमहमिकेनें आपल्या प्रयत्नांची शिकस्त करित होत्या.

मार्केट भोवतीं गोळा झालेला जनसंमर्द निवडणुकीचा सोक्षमोक्ष होण्यास जसजसा विलंब होऊं लागला तसतसा अधीर व अस्वस्थ होत चालल्याचीं चिन्हे स्पष्ट दिसूं लागलीं. निवडणुकीचा शेवट अगदीं जवळ आला असतांही निकाल काय लागेल या प्रश्नावर लोकमत अद्याप अनिश्चितच होतें. प्रो. हार्टची मनो-देवता सांगेल तो निवडणुकीचा निर्णय होणार ही बातमी समजतांच मार्केट

पुढील चौकांतील गर्दी मोडून कुतूहलपूर्ण प्रेक्षकांनी प्रो. हार्टचे बंगल्यास गराडा दिला. दरम्यान प्रो. हार्टचे दोन पेट्टेवाले आर्डर (हौस) आणि फव्हर (उमेद) बंगल्याबाहेर उनाडक्या करीत फिरत होते त्यांचेपार्शी बंगल्यांत काय चाललें आहे याविषयी प्रत्येक जिज्ञासु इसम विचारपूस करूं लागला. प्रो. हार्टचे मनांत जे जे कांहीं भरविलें जाईल त्यावरहुकुम त्यांचें वर्तन होणार हें निश्चित असल्यामुळें निवडणुकीचा निकाल त्यांच्याच मनःसंकल्पावर सर्वांशी अवलंबून होता. यामुळें त्या खवळलेल्या जनसंमर्दांत प्रोफेसर मजकुरांचे विकल्पविमोचनावर प्रतिस्पर्धी उमेदवारांच्या अनुयायांमध्ये भवति न भवति चालू होती, व क्वचित ठिकाणी या चर्चेस वाग्युद्धाचेही स्वरूप येऊं पहात होतें. परंतु प्रो. हार्ट यांचे स्वभावाची ज्यांना खरी पारख होती त्यांना डॉ. कान्शन्सने योजिलेला डाव फसणार याबद्दल तिळमात्र शंका वाटत नव्हती. हें भाकित वर्तविणाऱ्यांचें अनुमान बरोबर होतें याचा प्रत्यय लवकरच आला. एकाएकी टाळ्यांच्या प्रचंड कडकडाटानें दशदिशा निनादित झाल्या व तेंथें लोटलेल्या गर्दीमध्ये विलक्षण खळबळ उडालेली दिसली. याचें कारण तात्काळ समजून आलें. मिस माइन्डसमवेत प्रोफेसर हार्ट आपल्या बंगल्याचे दिवाणखान्यांतून बाहेर पडले व गर्दीतून वाट काढीत काढीत त्यांनीं मार्केटचा रस्ता सुधारला. त्या धामधुर्मीतील गोंगाटामुळें मी माझे तंद्रीतून एकदम भानावर आलों.

‘ ओहो ! केवढें विस्मयकारक स्वप्न हें ’—असे पुटपुटत डोळे उघडून पाहतों तों प्रभातकाळची रंगीवेरंगी बालकिरणे पूर्वेकडील खिडकीचे झडपांतून चोरून प्रवेश करून माझे खोलीमध्ये विहार करीत होती. मी माझे आराम-खुर्चीवर लवंडलेलों, अंगांतील शर्टची वटणें अर्धवट मोकळीं सुटलेलीं, हातांतील ‘ शेक्सपियर ’ गळून एका बाजूस अस्ताव्यस्त पडलेला, टेबलावरील ‘ डिटमार लॅम्प ’ रात्रभर तसाच जळत राहिलेला, आणि ‘ प्रायमस् स्टव्ह ’ खोलीचे कोपऱ्यांतून अद्याप आवाज करीत असलेला अशी विलक्षण वस्तुस्थिति माझे नजरेस पडली. मी ताडकन् उठलों, टॉवेल घेऊन कपाळावरील घर्मबिंदु पुसून काढले आणि विकृत स्वप्नसृष्टीतून सत्यसृष्टीत प्रवेश करून आजूबाजूच्या परिस्थितीचें शांत चित्तानें पर्यालोचन केलें. माझा दिवा व स्टव्ह संबंध रात्रभर जळत राहिले

असले पाहिजेत ! मी ते विझवून टाकण्यास गेलों तों दोन्हींतीलहि घासलेट तेल बहुतेक संपून गेल्याचें आढळून आलें ! स्टोवरील रिकामें चहाचें भांडें तापून तापून लाल झालें होतें. तिकडे लक्ष्य गेल्याबरोबर मला सर्व कांहीं आठवलें. रात्री १० वाजण्याचे सुमारास एक कपभर चहाचें आधण स्टो पेटवून मी त्यावर टेवल्याचें आठवलें. ' जितक्या अधीरतेनें तुम्ही आधणाकडे पहात रहाल तितका उकळी फुटण्यास अधिक विलंब लागतो ' असा अनुभव आलेला असल्यामुळें मी बुद्धिपुरःसर दुसरीकडे लक्ष्य गुंतविलें असावें. आणि विद्यार्थ्यांचा जिवलग दोस्त जो चहा त्याच्या प्राशनानें जी डोळ्यावरील झोंप दूर सारण्याचा माझा इरादा होता त्याच झोंपेनें तेवढी संधि साधून अखेर मला गुंगविलें असलें पाहिजे. एरव्हीं माझा दिवा व स्टो सकाळपर्यंत खोलींत पेटलेला रहाताना ! लंबड-लेल्या स्थितींत जागचे जागीं मला झोंप लागल्यामुळें संबंध रात्रभर स्टोवरील चहाचें पाणी उकळून उकळून वाफेच्या लोटांचे रूपानें भांडें ठणठणीत कोरडें होईपर्यंत खोलींतून बाहेर पडत राहिलें असावें. उठण्यास आणखी घटका अर्ध-घटका विलंब लागला असता तर भांडेंही वितळून जाण्याची पाळी आली असती !

मी माझ्या टेबलाचा कप्पा उघडून डायरींतील आदल्या दिवशीं लिहिलेल्या टिपणावरून नजर फिरवितांक्षणींच माझे डोक्यांत लखख प्रकाश पडला, आणि माझे मलाच हसूं आलें. निवडणुकींत सर स्टडीचा पराभव कां व कसा झाला, लेडी स्लीपनें ऐनवेळीं यश कसें मिळविलें, मिस माइन्डनें डॉ. कान्शन्सचे डोळ्यांत धूळ टाकून प्रो. हार्टला कसें झुलविलें, डॉ. कान्शन्सचे चहा-पार्टीपासून तिनें त्याला कसें परावृत्त केले, आणि तिच्या हिकमतीचे बळावर अखेर लेडी स्लीपला शेवटचीं दोन मते पडून विजयश्रीची माळ तिचे गळ्यांत कशी पडली या सर्व गोष्टींचा आतां मला उलगडा झाला. सर स्टडीच्या विरोधास न जुमानतां प्रो. हार्टचे मुठींतील दोन्हीं मते स्वतःकडे वळवून घेऊन अखेर लेडी स्लीपनें त्या दिवशींची निवडणूक जिंकली या बदल मला शंका राहिली नाहीं. सर स्टडींना एकंदर ११ मते पडून त्यांचा नंबर दुसरा लागला. एक मतानें कां होईना पण अखेर त्यांचा पराभव झाला खराच.

कोलेरिज् अगर डी किन्सी प्रमाणे मी अभिजात कवि किंवा कल्पना-

सृष्टीत विहार करणारा भ्रमिष्ठ लहरी अवलिया नसलों तरी मलाही कधींकाळीं अशा तऱ्हेचीं उद्बोधक व अन्योक्तिपर स्वप्ने पडतात. त्यांपैकींच एक आठवणीनें जुळणी करून वर विस्तारशः दिलें आहे. या विलक्षण स्वप्नापासून बोध काय घ्यावयाचा येवढेंच आतां पहावयाचे राहिलें. आपणां सर्वांना माहीतच असेल कीं वेळ एकदां निघून गेली कीं ती गेलीच. ती कांहीं झाले तरी पुनः म्हणून माघारी यावयाची नाही. म्हणून आळशीपणांत काळाचा अपव्यय न करण्या-विषयीं आपण खबरदारी घेतली पाहिजे. आपलें जीवितकार्य यशस्वीरीत्या कसें पार पडेल याविषयीं सदा सर्वकाळ आपण जागरूक राहिलें पाहिजे. पुढील इंद्रजी कवितेंत हीच कल्पना मोजक्या पण जोरदार शब्दांत उत्कृष्ट रीतीनें समर्पक दृष्टांत देऊन कवीनें मांडली असल्यामुळें या ओळी प्रत्येक विद्यार्थ्यानें मुखोद्गत करणे अगत्याचें आहे:—

(मूळ इंद्रजी कवितेचे मराठी रूपांतर)

वाहे निर्झरिणी प्रवाह भुवनीं वेगें तसा कालही
मार्गा आक्रमिती त्वरें रथपथीं कल्लोलत्रस्ता मही ।
निःशब्दा चपला प्रशांत समथीं गेली कुठें नाकळे
वेला आणि सरित् स्तुतीस न भुले द्रव्यें न मार्गें वळे ॥ १ ॥

जातां गती गमतसे अति दुर्निवार
घेतो महार्णव तथां उदरीं विशाल ।
आहे जर्गी समसमान कृती अपार
भासे विरोध परि जे करिती विचार ॥ २ ॥

नदी वाहे जेथें कधिं न घडला संगम मुधा
समृद्धी धान्याची फलभर सुहास्याहि वसुधा ।
परी गेला वाषा क्षण सहज उद्बोधक खरा
विकासा बुद्धीच्या मुकुनि बनवी वानर नरा ॥ ३ ॥

लोकमान्यांचें निधन.

(“ उपकाल माला ” टिळक-अंक सप्टेंबर १९२०)

—:०:—

लेखक:—रा. रा. श्रीधर वळवंत टिळक.

“ *Nature might stand up
And say to all the world, ‘ this was a man !’*”
Shakespeare.

“ *What a pity is it—
That we can die but once to serve our country!*”
Addison.

रविवार ता. १ आगस्ट १९२० रोजी लोकमान्य टिळकांनी आपली इहलोकची यात्रा संपविली ! स्वराज्यप्राप्त्यर्थे हिंदुस्थानचा साम्राज्य सरकारशी गेली ४० वर्षे सतत जो झगडा चालू आहे त्यांत आजपर्यंत लहान सहान कित्येक प्यादीं हरपलीं परंतु येवढा मोठा मोहरा मात्र पूर्वी कधीही इरेस पडला नव्हता. स्वराज्य अद्याप दूरच आहे; इतकेंच नव्हे तर तें लवकर हस्तगत होण्याची तूर्त तरी कांहीं एक चिन्हें दिसत नाहींत. आणि स्वराज्य मिळेपर्यंत नेहमीच वेळ आणिबाणीची राहणार ही गोष्ट निर्विवाद आहे. अर्थात् अशा ऐन अडचणीच्या वेळीं लोकमान्यांच्या सल्लामसलतीस आपण आंचवलों हें राष्ट्राचें केवढें दुर्भाग्य ! परंतु गोष्ट होवून चुकली, आतां धीर सोडून काय उपयोग ? हा झगडा असाच दृढनिश्चयानें, नेटानें व एकजुटीनें पुढें चालू ठेविणें हें देशांतील तरुण पिढीचें कर्तव्य होय. एरवीं देशाच्या अभ्युदयाची गोष्टच बोलावयास नको. लोकमान्यांच्या चळवळीचें लोण शेवटच्या पाटीपर्यंत शक्य तितक्या लवकर पोंचविल्याखेरीज आपला तरणोपाय नाहीं. लोकमान्यांचे डोळे त्यांच्या पश्चात् आपण काय करतो इकडे अद्यापही लागून राहिलेले आहेत.

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥

हे लोकमान्यांच्या तोंडचे अखेरचे उद्गार होत. यांचा सरळ अर्थ असा की, आपण आपले कर्तव्य बजावण्यास चुकलो तर लोकमान्य, हाती घेतलेले अवतारकृत्य शेवटास नेण्याकरितां या आपल्या हतभागी हिंदुस्थानांत पुनः जन्मास येणार.

स्वराज्य मिळविणे—आणि तेंही शक्य तितकें लवकर मिळविणे हें एकच अढळ ध्येय लोकमान्यांनीं स्वतःचे आयुष्यांत एकनिष्ठरणानें डोळ्यापुढें ठेविले होते. त्यांनीं जो मंत्र कंठवानें लोकांस शिकविला तो हा की, स्वराज्यप्राप्त्यर्थे देशांत व देशाबाहेर 'चळवळ करा ! चळवळ करा !' अर्थात् त्यांचे शिकवणीप्रमाणें आपण वागलें पाहिजे. १९०८ सालीं त्यांना शिक्षा झाली त्या प्रसंगानिमित्त येथील 'सन्मित्र-समाज' मेळ्यानें कांहीं पथें छापून प्रसिद्ध केलीं होती. त्यांतील लोकमान्यांच्या अखेरच्या निरोपाचें पद्य अद्याप माझे कर्ण-रन्ध्रांत घुमत आहे. तें मी खालीं देण्याची परवानगी घेतों:—

बहिष्कारयुत स्वराज्य सेवा । करा, तथास्तव मृत्युहि सेवा ।
निरोप माझा आहे सर्वा । वागाल अशा मार्गानें ॥ १ ॥
निरोप माझा आहे सकलां । वृद्ध असा मीं समजा मुकला ।
गाडा वेगें पुढता ढकला । रुतलेला परवशतेनें ॥ २ ॥

लोकमान्यांच्या गुणवर्णनाचा हास्यास्पद प्रयत्न मी करूं इच्छित नाहीं. याचें कारण एकतर माझी पढतमूर्खांत गणना होईल अशी भीति वाटते, व दुसरे असें कीं देवी सरस्वती जरी दौतलेखणी घेऊन बसली आणि या विस्तृत वसुंधरेच्या पृष्ठभागावर एका टोकापासून दुसऱ्या टोकापर्यंत लोकमान्यांचें प्रशंसापत्रक समग्र लिहून काढण्याचा तिनें चंग बांधला तरी देखील तिला आपला पराभव स्वमुखांनंच कबूल करावा लागेल. अशा रीतीनें प्रत्यक्ष सरस्वतीलाही जेथें हात टेकावे लागण्याचा संभव तेथें माझी काय कथा ? हे विचार मनांत आले म्हणजे असें वाटतें, वाहवा ! खरोखर एकट्या लोकमान्यांनीच आपल्या जीविताचें सार्थक केलें ! एक सुभाषितकार म्हणतो:—

स जीवति यशो यस्य कीर्तिर्यस्य स जीवति ।
अयशोऽकीर्तिसंयुक्तो जीवन्नपि मृतोपमः ॥ १ ॥

अर्थात्च लोकमान्यांसारख्या कांहीं थोड्या अद्वितीय थोर विभूति वगळल्या कीं बाकी आपण सर्व केवळ मृतप्राय आहोंत हें सिद्ध होतें.

महात्म्यांच्या व सत्पुरुषांच्या चरित्रापासून काय बोध घ्यावा या विषयी जगांत पाश्चिमात्य व पौरवात्य कवींचें ऐकमत्य आहे. मी दोन्हीं वाङ्मयांतून येथें एकएकच उतारा उद्धृत करतोः—

*“ Lives of Great men all remind us,
We can make our lives sublime,
And departing leave behind us
Footprints on the sands of time. ”*

Longfellow;

तत्र त्यागितां कीर्तिं मार्गें उरावी ।
मना सज्जना हेचि क्रीया करावी ॥
मना चंदनाचे परी त्वां झिजावें ।
परी अंतरीं सज्जना नीववावें ॥ १ ॥

श्रीसमर्थ रामदास.

लोकमान्यांचें देहावसान झाल्याला सारा एक महिना लोटला. लोकमान्यांच्या अस्थि भगवती भागीरथीच्या पावन प्रवाहांत विलीन झाल्या ! या अस्थींचा निरोप घेतांना लाखो लोकांचीं अंतःकरणें भरून येवून ‘ कण्ठस्तम्भित-वाष्पवृत्तिकलुषं चिन्ताजडं दर्शनम् ’ अशी स्थिति झाली. किंबहुना तसें न झालें तरच आश्चर्य ! वर्डेस्वर्थे कवि म्हणतो कीं, हा मनुष्यस्वभाव आहेः—

*“ Men are we, and must grieve when even the shade,
Of that which once was great is passed away. ”*

लोकमान्यांचे निधनानें राष्ट्रचें अपरिमित नुकसान झालें, ही गोष्ट सुर्य-प्रकाशा इतकी स्पष्ट आहे. परंतु ही राष्ट्रीय दृष्टि घटकाभर बाजूला सारून माझे परमपूज्य तीर्थरूप मला सोडून गेले हा विचार मनांत आला कीं, प्रभु

रामचंद्राप्रमाणे गतकालीन स्मृतिचित्र अंतश्चक्षुंपुढें उभें राहून 'ते हि' नो दिवसा गताः' असें ह्मणण्याचा कठीण प्रसंग मजवर ओढवतो. 'या जगांत आतां मी पोरका झालों' या एकाच हृदयविदारक विचारान मन विषण्ण होते, संसार असार भासूं लागतो, व आपणही त्यांच्या चित्तत उडी घ्यावयास पाहिजे होती असें वाटूं लागतें. हाय ! हाय ! केवढा हा दुःखाचा डोंगर मजवर कोसळला. लोकमान्य ! आपण मंडालेच्या खडतर नुरुगवासांतून बंधमुक्त होवून परत आल्यावर आज सहा वर्षे आपल्या चरणांची मी हातून घडेल तशी बरी वाईट सेवाचाकरी केली. आपल्या सहवासांत जेवढे तास गेले तेवढे वजा केले ह्मणजे बाकीचे आयुष्य भुविभारभूतच समजलें पाहिजे. अमिमानास्पद गोष्ट काय ती तेवढीच. आपलें अंतःकरण मोठे म्हणून माझ्या चुक्या आपण सांभाळून घेतल्यात. आपले पश्चात् आतां मी करूं तरी काय ? अथवा दुसरे तिसरे काय करणार :

सतां केनापि कार्येण लोकस्याराधनं व्रतम् ।

यत्पूरितं हि तातेन मां च प्राणांश्च मुञ्चता ॥

आतां पर्यंत शेकडो लोकांकडून दुखवट्याचीं पत्रे व तारा आल्या. आमच्या दुःखाबद्दल अशा तऱ्हेची सार्वत्रिक सहानुभूति दशांदिशनीं प्रकट व्हावी हा केवळ लोकमान्यांच्या थोरवीचाच महिमा होय. अशा तऱ्हेच्या सहानुभूतीस पात्र होण्यासारखे सद्गुण आमचे अंगी यावे येवढीच त्या जगन्नियन्त्याचे चरणीं माझी अखेरची नम्र विनवणी आहे.

लो० टिळक-चरित्रांस शुभाशिर्वाद.

(ता. १८ जुलै सन १९२३)

होते सन्निध लोकमान्य अमुच्या, प्रत्यक्ष ज्यांची स्मृति ।
लोकीं जीवनकार्य व्यक्त, म्हणुनी वाटो वृथा ही कृति ॥
स्फूर्तीने लढणार या पुढाति जे स्वातंत्र्य-लिप्सा-सरित् ।
तृष्णापीडित मार्गदर्शक तथा, होवो चिरायू चरित् ॥ १ ॥

(इंदुप्रकाश)

(ज्ञानप्रकाश पुरवणी ता. १ सप्टेंबर १९२३)

सामुदायिक आरोग्य व नागरिकांची कर्तव्ये !

—:०:—

['आमचे एक सन्मान्य मित्र यंदां त्रैवार्षिक निवडणुकीत यशस्वी होऊन स्थानिक म्युनिसिपालिटीचे प्रथमच सभासद झाल्यामुळे म्युनिसिपल कारभाराची माहिती करून घेण्यासाठी म्यु० कचेरीत जुने रेकॉर्ड चाळीत बसले असतां अचानक खालील अर्ज दस्तरीं दाखल केलेला त्यांचे नजरेस पडला. '—लेखक.]

(अस्सल बरहुकूम नकल)

॥ श्री ॥

मेहेरवान प्रेसिडेन्टसाहेब × × शहर म्युनिसिपालिटी—

यांचे हुजुरासः—

अर्जदार खाली सही करणार राहणार पेठ गुरुवार घर नं. १००१ कारणे विनंति—अर्ज सादर करतो ऐसाजे—

महाराज—

आपला नम्र अर्जदार या शहर म्युनिसिपालिटीचे हद्दींतील एक घरंदाज सुशिक्षित हिंदू रद्दिवाशी असून पेशवाईचे अखेरपासून आज तागायत अर्जदाराचे घराणे याच शहरीं स्थायिक होऊन सतत चार पिढ्या नागरिकत्वाचे सर्व हक्क उपभोगीत आले आहे. स्वतः अर्जदार म्युनिसिपालिटीचे सर्व कर दरसाल वेळचे वेळीं भरणा करीत आल्यामुळे त्यांचे नांव मतदारांचे यादीवर चालू शतकाचे प्रारंभापासून अबाधित कायम आहे. सुखवस्तु, विद्याव्यासंगी, प्रागतिक परंतु केवळ मितभाषणी व एकलकोंडेपणाच्या स्वभावदोषामुळे अर्जदाराने उभ्या आयुष्यांत कोणत्याहि सार्वजनिक चळवळींत भाग घेऊन लोकप्रियता जवळ केली नाही. उलटपक्षीं आचारविचार, धर्मकल्पना, तत्त्वज्ञान वगैरे बाबतींत कोणाशीच न पटल्यामुळे गतानुगतिक, धोपटमार्गी बहुजन समाजरूपी शेळ्या-मेंढ्यांचे कळपापासून सर्वस्वी अलिप्त राहून, म्हणजे लोकछंदानुवर्तित्वाचा

मोह आजन्म टाळून, आणि स्वतःचे लहरी विक्षिप्तपणाबद्दल कमी अधिक जनापवादहि सोसून अर्जदाराने आतांपर्यंत 'साधी राहणी व उच्च विचार-सरणी' या निर्लेप वचनानुरूप निर्भेळ निरुद्धवी वृत्तीने कालक्रमण केले. सालगुदस्तांचे इन्ल्फुएन्डाचे प्रखर सांथीत अर्जदारांचे प्रेमळ कुटुंब दोन अल्प-वयी अपत्ये मागे ठेऊन एकाएकी निवर्तले ! आकस्मिक रीत्या ओढाविलेल्या या दुर्धर आपत्तीचे आघातामुळे काळजास धक्का पोहोचून अर्जदारास यापुढे आयुष्याचा भरंवसा वाटत नाही. वयामानपरतवे हा काळ-जाचा विकार बळावत जाऊन मध्येच कांहीं वगवाईट झाल्यास अखेरपर्यंतची सर्व निरवानिरव केलेली असावी या सद्देतून प्रस्तुत अर्ज करीत आहे.

ज्याअर्थी म्युनिसिपालिटीचे प्रधान कर्तव्य शहराचे हद्दीत साफसफाई व आरोग्य राखण्याचे कार्मी हरत-हेची दक्षता बाळगणे हे होय व ज्याअर्थी अर्जदारास इष्ट-मित्र, स्नेही-सोबती वगैरे कोणी नसल्यामुळे त्याचे पश्चात् त्याचे शवास अग्नि देण्यास विलंब लागल्यास आसपासची हवा दूषित होऊन आपल्या या सुंदर शहराचे आरोग्य अंशतः बिघडण्याचा संभव आहे, त्याअर्थी या अर्ज-द्वारे अर्जदार आपले और्ध्वदेहिकाची सर्व जबाबदारी म्युनिसिपालिटीवर टाकून पुढीलप्रमाणे तजवीज करून ठेवीत आहे आणि त्याबद्दल म्युनिसिपालिटीकडून योग्य वेळी अम्मलबजावणी होईल अशी त्यास आशा आहे.

अर्जासोबत 'प्रेसिडेन्ट X X शहर म्युनिसिपालिटी' यांचे नावे रक्कम रु. २१-८-० (फक्त) ची बँक ऑफ इंडियावर दिलेली दर्शनी हुंडी जोडली असून तिचे तपशिलाची फोड येणेप्रमाणे:—

रक्कम रु.

१२॥

३॥

१॥

१॥

२॥

२१॥ रु.

तपशिलाची नोंद.

लाकडे मण दहा १०

(उत्तम गुलाबी वाभळ-फोड)

घांसलेट तेलाचा ड्रम

(प्रभात छाप)

वाहतुकी, हमाली वगैरे

प्रेतगाडीचे भाडे

(छकडा चालेल)

सदर कार्मी देखरेखीखातर—
म्यु. कामदारांस पारितोषिक

- उपरिनिर्दिष्ट हुंडीचा बटवडा करून रकम वरील विनियोगाप्रित्यर्थ अर्जदाराचे हयातीपर्यंत आरोग्यखात्याचे हिशेबी अनामत जमा लिहावी. या खेरीज स्थानिक “स्मशान फंडाचे” चिटणीस देशभक्त; × × × यांचे कडे चालू सालची वर्गणी रुपये २५ (अक्षरीं रुपये पंचवीस) नुकतीच भरणा केली आहे. त्याबाबत त्यांना आज अलाहिदा पत्र लिहून कळवीत आहे की, सदर धर्मादाय रकमेचा विनियोग एखाद्या अनाथ व निराश्रित हिंदू नागरिकाच्या उत्तरकार्याकडे (प्रेतदहनाकडे): करण्याचा असल्यामुळे सदर रकम परस्पर म्युनिसिपालिटीकडे वळती करून घेऊन ‘म्युनिसिपल कॉन्सिलर’ या नात्याने उभय प्रसंगी आपल्याच देशबांधवाचे अग्निसंस्कारास आपण जातीने हजर राहण्याचे करावे. तसदीची माफी असावी, ही विनंति. येणेप्रमाणे अर्ज आज ता. मा. इ. सन १९१९ रोजी लिहून दिला असे.

(सही) ×.....×.....×

दस्तुर खुद्द.

मी ×.....×.....× सत्यप्रतिज्ञापूर्वक लिहून देतो की, वरील सर्व मजकूर माझे भावी और्ध्वदेहिकाच्या तजविजीसंबंधी : असून तो सर्व माझे अल्प समजुतीप्रमाणे व माहितीप्रमाणे मी पूर्ण शुद्धीवर असतांना लिहून टपालांत टाकला आहे.

(सही) ×.....×.....×

दस्तुर खुद्द

[टीप:—“ कॉन्फिडेन्शल्-रेकॉर्ड बाहेर फोडल्याचा भयंकर गुन्हा टाळण्यासाठी मूळ अर्जातील व्यक्तिनिर्देशवाचक व इतर काहीं थोडे शब्द ना-इलाजास्तव वगळावे लागले. ”:—लेखक.]

नवरात्रांतील फेरफटका.

—:०:—

(ज्ञानप्रकाश पुरवणी ता. ५ जुलै १९२४)

पुण्या-मुंबईचे दरम्यानच्या आगगाडीचे फाट्यांपासून सुमारे पंचवीस कोस आंत ' तस्करवाडी ' नांवाचा एक लहानसा गांव आहे. पायभार्गाने सरळ नाकासमोर चालत गेल्यास प्रत्यक्ष पुण्यापासून हा गांव—खेडेगांव म्हटलें तरी चालेल—सरासरी ३६ मैल दूर येईल इतकेंच. यापेक्षा अधिक नाहीं. या गांवांतील प्रमुख प्रमुख संभावित मंडळींत श्री. रामराव महिपतराव नांवाच्या एका मुखवस्तु पाटलांचे बरेच वर्चेस्व होते. घेरची शेतीवाडी बरीच मोठी असल्यामुळे साहजीकच गांवाच्या पुढारीपणाचा मान यांचेकडे असे. गेल्या चार पांच वर्षांत महाराष्ट्रांत ' सक्तीचे शिक्षण, ' ' अस्पृश्यतानिवारण, ' ' ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर ' वगैरे महत्त्वाच्या प्रश्नांवर रणे माजून खेड्यापाड्यांतूनहि लोकजागृतीची जी प्रचंड लाट उसळली ती अर्थात्च ' तस्करवाडी ' पर्यंत पोहोचून काहींतरी देशकार्य साधावे अशी प्रबळ इच्छा रामराव पाटलांचे अंतःकरणांत प्रादुर्भूत झाली, व त्या दिशेने त्यांनीं ताबडतोब उपक्रमहि सुरू केला. प्रथम त्यांनीं आपले गांवीं घरोघर हिंडून वर्गणी गोळा करून एक छोटेंसे सार्वजनिक मोफत वाचनालय स्थापन केलें; व पुढें लवकरच आपल्या खर्चानें एक छापखाना घालून स्वतःचे देखरेखीखाली " भारत-भाग्योदय " नांवाचें एक साप्ताहिक वर्तमानपत्र सुरू केलें. पाटलांचे शिक्षण तें कितीसे झालेलें असणार ? पण मेहेनतीपणा हा एक मोठा गुण त्यांचे अंगी उपजत असल्यामुळे मोफत वाचनालयांत येणारीं देशी भाषेंतील सर्व लहान मोठीं वर्तमानपत्रे वाचून वर्तमानपत्र कसे चालवावे हें त्यांनाहि हळू हळू समजू लागले होते; व पुण्यामुंबईकडील ताजी खबरबात आपल्या वर्तमानपत्रांत दर आठवड्यास आली पाहिजे असे त्यांचे मनानें घेतले. याच सुमारांस पुण्यांत ' औद्योगिक प्रदर्शन, ' ' खादी प्रदर्शन ' वगैरे देशी कारागिरीस उत्तेजन देणाऱ्या चळवळी सुरू झाल्याकारणानें कोणीतरी विश्वासु इसम ' बातमीदार ' म्हणून पुण्यास पाठविण्याचें पाटलांनीं ठर-

विलें. पाटलांचे घरीं अप्पाजी व्यंकाजी नांवाचा कारकून पेशाचा एक गरीब
 ब्राह्मण वही लिहिण्याचे कामावर प्रथम नेमणूक होऊन गेली वीस-त्रावीस वर्षे
 इमानें इतबारें सेवाचाकरी बजावीत होता. अलीकडे फुरसुतीच्या वेळीं पाटलांच्या
 मुलामुलींच्या प्राथमिक शिक्षणाकडे लक्ष्य पुरविण्याचें कामहि त्याचेचकडे
 आलें होतें. चालचलाऊ अंक्रगणीत व मराठी लेखनवाचन यांत वाकबगार
 असलेल्या अप्पाजी इतका दुसरा कोणीच हुषार व लायक मनुष्य नजरेपुढें
 नसल्यामुळे पाटलांनीं घरची थोडी गैरसोय सोसूनहि त्यांसच 'बातमीदार'
 म्हणून पुण्यास रवाना करण्याचें योजलें. अप्पाजी हा अंमळ भोळवट पण एक-
 मार्गी मनुष्य असल्यामुळे घाण्याच्या बैलाप्रमाणें पाटलांच्या घरचें रोजचें काम
 उरकण्यांत नेहेमी चूर असलेल्या बिचाऱ्यावर उभ्या बारा वर्षांत 'तस्करवाडी'
 सोडून पलीकडे डुंकून पाहण्याचा कधी प्रसंग आला नव्हता. मग पुणें तर दूरच
 राहो. तथापि मनुष्य कितीहि खेडवळ झाला तरी एकवार पुण्यामुंबईकडे फिर-
 कून डोळ्यांचें पारणें फेडून घेऊन जन्माचें सार्थक करावें ही आकांक्षा त्याचे
 अंतःकरणांत सदैव जागृत असते. अर्थात् पाटलांनीं गोष्ट काढण्याचाच फक्त
 अवकाश, अप्पाजीची पुण्यास जाण्याची एका पायावर तयारी होती. खरें
 बोलावयाचे म्हणजे इतकीं वर्षे नोकरी करून रोज तेंच तेंच काम करीत बसण्यास
 अप्पाजी कंटाळला होता. मनुष्यस्वभावच असा आहे की, भोवतालच्या परि-
 स्थितींत रोज कांहींतरी अलटापालट झाल्याखेरीज त्याला चैन पडत नाहीं.
 'भारत-भाग्योदया'चे अंक दर गुरुवारी नियमित निघूं लागले होते. चालूं
 आठवड्याचा ताजा अंक बाहेर पडल्याबरोबर त्याच दिवशीं रामरावांनीं अप्पा-
 जीवर त्याजकडे सोपवावयाच्या नव्या कामगिरीची ओळख करून देऊन
 पुण्यांतील अलीकडील बहुविध चळवळींची सामान्य माहिती समजावून सांगि-
 तली व पुढील अंकासाठीं वेळेवर पोहोंचेल अशा वेतानें 'पुण्याचें बातमीपत्र' कोणा
 येणाऱ्या जाणाऱ्या गांवकऱ्याचे हस्ते रवाना करण्याविषयी बजावून ठेवलें.
 पाटलांचे आज्ञेवरहुकुम अप्पाजीनें आपले लेखनसाहित्य व पाथेय गुंडाळून
 बंदोबस्तानें पडशी तयार केली व दुसऱ्या दिवशीं मोठ्या पहाटेस उठून पडशी
 खांद्यावर व चेची अंगरख्याचे खिशांत टाकून तस्करवाडीहून कूच केलें. या

पुढील म्हणजे गुरुवार ता. १८ आक्टोबर १९२३ चा 'भारत-भाग्योदय' चा अंकच आमचे हार्ती आला असल्यामुळे [त्यांत प्रसिद्ध झालेले अप्पाजीने पुण्याहून लिहून पाठविलेले बातमीपत्र खाली अक्षरशः छापले आहे:—

जत्रा कीं प्रदर्शन ? *

—:०:—

(ज्ञानप्रकाश पुरवणी ता. १२ जुलै १९२४)

(ले. श्री. व. टिळक.)

२

॥ श्री गजानन प्रसन्न ॥

पुण्याचे बातमीपत्र.

[आमच्या खास बातमीदाराकडून]

मे० पाटील साहेब, संपादक महाशय 'भारत-भाग्योदय' यांसी:-

सप्रेम रामराम वि. वि. आपली परवानगी घेऊन तस्करवाडीहून निघालों तो मजल दर मजल करीत आजरोर्जे तिसरे प्रहरीं पुण्यास येऊन थडकलों. कालची रात्र रायगांवचे चावडीवर झोंपून काढली, व पुढील सोळा मैलांची मजल अवघ्या पांच तासांत रेटून थेट गवर्नर साहेबवाहादुरांचे बंगल्यानजीक दक्षम्या सोडल्या. पोलीस चौकीवरील शिपाई दादास रामराम करून विचारपूस केली तों त्यांने रस्त्याचे नांव "गणेशखिंड रोड" असे सांगितले. खिंडीतून पुढें सरकलों व विचार केला कीं, जवळपास गणपतीचे मोठे देऊळ असल्या खेरीज रस्त्यास हें नांव पडलें नसावें. पुण्यास गणपति उत्सव फारच बहारीचा

* टीप:—या बातमीपत्रांतील सर्व वर्णन पुण्यात दरसाल नवरात्रांत भरणाऱ्या चतुःश्रृंगीच्या जत्रेचे आहे. —लेखक

व प्रेक्षणीय होतो हा लौकिक बरेच दिवसांपासून ऐकत असल्यामुळे, ' स्वदेशी बाजार व औद्योगिक प्रदर्शन ' वगैरे समारंभ झाले तरी ते गांवाबाहेर गणपतीच्या देवळाचे आवारांतूनच भरत असावेत, असा कयास बांधून वाट चालू लागलों, तो माझा तर्क तंतोतंत खरा ठरला.

काय सांगू महाराज, उजव्या हाताचे एका वाटेवर लोकांची कल्पनातीत गर्दी लोटली होती ! त्यांतच मोटारी, फेटणी, टांगे, पायगाड्या इ. वाहनांच्या चुरशीच्या शर्यतीने विचाऱ्या वाटसरूंची कोण त्रेधा व दुर्दशा ! प्रवासाचे दगदगीने थकला भागलेला मी कसा तरी वाट काढून जरा पुढे झालों तो तेथील देखावा काय वर्णन करावा ! रस्त्यालगतचे टेकडीचे पोटांत मध्यावर गणपतीच्या देवाल्याचे उंच शिखर झळकत होतं; व पायथ्यापासून थेट देवालयापर्यंत सरासरी पन्नास-पाऊणशें रुंद दगडी पायऱ्यांचा एक राजरस्ता वर चढत होता. या रस्त्याचे दुतर्फा लहानमोठे सुशोभित मंडप उभारलेले पाहून, " हाच तो पुणेकरांचा स्वदेशी बाजार " अशी मनाशी खुणगांठ बांधली; व सविस्तर विचारपूस करून अधिक खात्री करून घेण्यासाठी समोवार नजर फेकली. निवडुंगापलीकडील एका शेताचे वळचणीवरील एका मोठ्या शिळेवर कोणी एकजण बाजारासाठी व देवदर्शनासाठी लोटलेल्या गर्दीचो गंमत पहात एकटाच बसला होता. अंगांत काळा कोट, डोक्यावर काळी टोपी, पायांत पुणेरी जोडा, खाकेंत पुस्तक, हातांत वेताची बारीकशी छडो, व डोळ्यांवर चष्मा पाहून हा कोणीतरी मिसळ न फुटलेला सुशिक्षित तरुण विद्यार्थी असावा असा विचार करून, दुरूनच टेकडोकडे वोट दाखवून त्यास " हें प्रदर्शनच ना ? " असा मोठ्या आदबीने सवाल विचारला. आपल्याच विचारांत गर्क असलेला तो इसम माझ्या प्रश्नानें दचकून भानावर आला, व एकवार पायतणापासून मुंडाशापर्यंत मजकडे नीट न्याहाळून पाहून, " पाहून तर या राव काय मौज आहे ती "—असे कांहींसे स्वतःशीच गुणगुणला. मीहि पुढे जास्त चौकशी करण्यांत वेळ न गमावतां, पडशी सांवरून एकदम त्या गर्दीत मिसळलों, व सायंकाळच्या आल्हाददायक संधिप्रकाशांत टेकडीचे पायथ्यालगतच्या रमणीय देखाव्याचे मोठ्या कुतूहलानें निरीक्षण करूं लागलों. पुणेकरांच्या कार्यबाहुल्य व कार्यक्षमतेबद्दल अतोनात आदर; देशी

उद्योग-धंद्यांना यथाशक्ति उत्तेजन देण्याची आवश्यकता व ' भारत-भाग्योद-याचा ' खास बातमीदार या नात्याने शिरावर घेतलेल्या जबाबदारीची पूर्ण जाणीव अशा तिहेरी जागृत मनोवृत्तीनी ग्रस्त, चिंतातुर व भांबावलेला असा मी पडशीतून कागदपेन्सिल काढून सभोवाराच्या प्रेक्षणीय बाजाराचे स्थूल मानाने अगदी जरूरीपुरते टांचण करू लागलो.

प्रथम ' दर्शनीच एक गोष्ट माझे स्पष्टपणे लक्षांत आली ती अशी की, उत्साही व स्वार्थत्यागी पुणेकरांनी भरविलेले स्थानिक देशी मेवामिठाईचे व इतर किरकोळ लज्जतदार व खुमारीदार पदार्थांचे हे एक जंगी जाहीर प्रदर्शन असावे. ' गणेशखिंड-रोड ' पासून टेकडीचे पायथ्यापर्यंतच्या पायरस्त्याचे व त्यापुढील फरसवंदीचे दुतर्फा सुरुवातीला रेवड्या, गुडदाणी, काबली, चिवडा, चणे, फुटाणे वगैरे माल पुढे मांडून, त्या त्या मालाचे उत्पादक, संशोधक, प्रचारक व कारखानदार खड्या तालसुरांवर आपआपल्या पवित्र जिनसांच्या गुणवैशि-ष्ट्यांचे रसभरित वर्णन करून, प्रेक्षकवर्गाकडून सहानुभूतिपर अनुग्रह संपादन कर-ण्याची पराकाष्ठा करित होते. कांहीं सहृदय व गुणप्राही लोक त्यांना तात्काळ उदार आश्रय देत होते, तर कांहीं प्रथम देवदर्शन करून मग यथावकाश बाजाराचे अवलोकन करण्याचे मनांत योजून इकडे तिकडे न पहातां तडक पुढे घुसत होते. येथे एक गोष्ट नमूद केल्याखेरीज राहवत नाही ती अशी की, मुंबईतील श्रीमंत लोक आपली मुल्लेबाळे हवा खाण्यासाठी ह्याणून गढीमाणसांबरोबर ज्या चारचाकी हात-गाड्यांतून मोकळ्या मैदानावर पाठवितात असे आपण ऐकितों, तशा तऱ्हेच्या गाड्या पुणेकर चिवडेवाले गरम मसालेदार चिवडा विकण्यासाठी वापरतात. मग चिवडा गाडीतून ढकलत नेत; नेतां रस्त्याची शुद्ध व मोकळी हवा लागून तो अधिक स्वादिष्ट, पवित्र व पौष्टिक बनतो असा पुणेकरांचा अनुभव असल्यास न कळे ! जातां जातां डावीकडे दूरवर नजर फेकली, तो त्या बाजूस मोकळ्या मैदानावर शेंकडों पुणेकर नागरिक वावडीवजा लहान मोठे पतंग मोठ्या अहमहमिकेने वाऱ्याच्या झोतावर सोडून काटाकाटीची चुरशीची लढाई खेळण्यांत दंग होते. या बाबतींत माझा तर्क असा आहे की, जर्मन महायुद्धांतील वैमानिकविद्येच्या डावपेचांचे सूक्ष्म अध्ययन

करून व त्यांत पारंगत होण्याची महत्त्वाकांक्षा बाळगून त्या दिशेने लुटीपुटीचीं आकाशयुद्धे खेळण्यासाठी, किंबहुना भावी स्वराज्याच्या लढ्याची पूर्वतयारी म्हणून एखाददुसरी रंगी तालीमही करून पाहण्यासाठी पुण्यांतील सर्व अब्जांचे व आखाड्यांचे निवडक जवान तेथे जमले असावे. चार पायऱ्या चढून आणखी थोडा पुढे घुसलो तो प्रत्येक पायरीचे दुतर्फा उत्कृष्ट पुणेरी मेवामिठाईचीं दालनेच्या दालनें एकसारखीं रांगेनें लागून गेल्याचें दृष्टीस पडलें. पेढे, बफी, बत्तासे, साखरफुटाणे, काजू, साबण्या वगैरे हरतऱ्हेची रुचकर मेवामिठाई तयार करण्यांत पुणेकर हलवाई चांगलेच वाकबगार आहेत असें म्हणणें प्राप्त आहे. पेशवाई-पासून पूर्वापार चालत आलेल्या या जुन्या पुराण्या अस्सल देशी कलेची योग्य जोपासना होऊन पुणेकरांकडून वेळोवेळीं प्रोत्साहन मिळत गेलें नसतें, तर जेथे आमचे सर्वच उद्योगधंदे ठार बुडाले, त्या या परकी राज्यछत्राखालीं आज हा एवढा मोठा 'स्वदेशी बाजार' कसा दृष्टीस पडला असता? पण धन्य त्या पुणेकरांची की, ज्यांनीं आपल्या पुरातन आर्यसंस्कृतीचा व कलाकौशल्याचा न्याय्य अभिमान बाळगून व त्यांचें शक्य त्याप्रकारें संगोपन व संवर्धन करून हे सोन्यासारखे दिवस आणले.

मेवामिठाईच्या प्रत्येक स्टॉलपुढे थोडा वेळ थांबून, सभोंवार जमलेल्या प्रत्येक वर्गाजवळ तेथील मालासंबंधानें चार दोन औपचारिक प्रशंसापर उद्गार काढून गिऱ्हाइकांना जिन्नस विकत घेण्याची आग्रहपूर्वक शिफारस करून व मिठाईचे चांगुलपणाबद्दल स्वतःची खात्री करून घेऊन पुढे हलवायांच्या नयन-मनोहर व चित्ताकर्षक दालनांचे दरम्यान मधून मधून भडभड्यांच्या व उपाहार-गृहांच्या प्रयोगशाळा, आणि पानपट्टी व सोडालिंबूच्या कारखानदारांचे स्टॉल्स, अशा रीतीनें एकंदर प्रदर्शनाची अत्यंत कल्पक, रेखीव व सुव्यवस्थित मांडणी केलेली पाहून मला फार अचंबा वाटला. पण थोड्याच वेळांत हेंहि कोडे उलगडलें व माझे डोक्यांत वस्तुस्थितीचा एकदम लख्ख प्रकाश पडला. कारण, प्रस्तुत प्रदर्शनाची सर्वच व्यवस्था चांगल्या सुशिक्षित, घरंदाज व प्रतिष्ठित स्वयंसेविकांच्या हातीं असल्याचें लवकरच माझे नजरेस आलें. चालू शतकाचे प्रारंभापासून पुण्यांत स्त्री-शिक्षणाचा प्रसार इतका बोकळला आहे की, त्याची

मजल स्त्री-दास्य-विमोचन व समान-हक्क प्रतिपादनापर्यंत पोहोचून, अलीकडे कित्येक वाचनालयें, नियतकालिकें, संस्था, सभा, समारंभ इत्यादि गोष्टी पुरुषांच्या मदतीवांचून चालविण्याची स्त्री-समाजांत तयारी व लायकी दृष्टी-त्पत्तीस येऊं लागली आहे. केवळ स्त्रियांचे हातीं ज्याची व्यवस्था रहाते अशा प्रदर्शनास इंग्रजी भाषेंत 'फॅन्सी-फेअर' किंवा 'लहरी जत्रा' असें ह्मणतात. आणखी दहा पांच पायऱ्या चढून वर जातो तोंच त्यांपैकीं कांहीं स्वयंसेविकांनीं मला हट्टकलें. एक जात शुभ्र पातळें परिधान केलेल्या, सौभाग्यालंकारांनीं विभूषित व हातांत ओवाळणीचें व प्रसादाचें तबक घेऊन निमंत्रित संभावित शहरवासियांचें आदरातिथ्य करण्यास तत्पर अशा त्या स्वयंसेविकांनीं मला गराडा देऊन माझे स्वागत केलें. मग "भारत-भाग्योदयाचा" मी खास बातमीदार आहे हें त्यांनी कसे ओळखलें कोण जाणे !

एक गोष्ट मात्र मला जरा चमत्कारिक वाटली. ती अशी कीं, त्यांचे सर्वांचे आंगाखांद्यांवरील दागिने कवडीमोल किंवा हुना प्रत्यक्ष कवड्यांचेच होते. पुण्या मुंबईकडे विलायती नकली दागदागिन्यांचें बंड फार माजल्याचें ऐकलें होतें. पण त्या अनिष्ट व अराष्ट्रीय 'फॅशन' विरुद्ध एकदम अशा स्वरूपाचा सार्वत्रिक सामुदायिक सत्याग्रह सुरू होईल याची मात्र मला यत्किंचितहि कल्पना नव्हती खरोखर, महात्मा गांधीजींच्या असामान्य ओजस्वी चळवळीचे कोठें काय अद्भुत परिणाम होतील, याचा नेमाने मला कोणी सांगावा ! त्या स्वयंसेविकांपैकीं एकजण माझेपुढें तालसुरावर नाचूं लागली, दुसरीनें गळ्यांत हात टाकला व तिसरी मला ओवाळूं लागल्यामुळें, मी किंचित विरमलों व गोंधळून गेलों. हें पाहून सभोंवार मोठा हंशा पिकला. अशा प्रकारच्या मानखंडनेच्या प्रसंगांतूनही प्रसंगावधान व समयसूचकतेच्या जोरावर मी अवृत्तिशीं निसटलों. औद्योगिक प्रदर्शनासारखीं जबाबदारीचीं संघटित कार्यें सार्वजनिक वर्गणी वांचून थाटानें व सुरळित पार पडणें अत्यंत मुष्किलीचें आहे ही गोष्ट माझे तात्काळ लक्षांत आल्यामुळें चर्चीतून चटकन चार आणे काढून मी त्यांचे तबकांत टाकले, व स्वतःची सुटका करून घेतली. मला पावती मिळाली नाही, तथापि हे पैसे "भारत-भाग्योदयाचा" खास बातमीदार या नात्यानेंच मी खर्च केले हें येथे वेगळें सांगण्याचें फारसें प्रयोजन नाही.

पुढील दहा वारा पायऱ्या चढून वर गेल्याबरोबर मला अगदी गळून गेल्यासारखे झाले. तों तेथे जवळच परस्परसहकारितेच्या सर्वमान्य तत्त्वावर नमुनेदार रीतीने चालविलेले “ सुखनिवास उपाहारगृह ” नांवाचे एक टुमदार फराळाचे व चहाकाफीचे दुकान आढळले. दुकानासाठी उभारलेली तट्ट्याची झोंपडी लतापल्लवांच्या तोरणांनी उत्तम प्रकारे शृंगारलेली दिसत होती, व बाहेर दाराजवळ एका काळ्या फळ्यावर खड्डनें सर्व जिनसांचे माफक दर लिहिलेले होते. त्यावर प्रथमतः “ चहाचा कप दोन पैसे ” व जरा पुढे “ आश्रय-दात्यांसाठी खास सवलतीचा दर:—“ तीन पैशांस दोन कप चहा ” असा मजकूर पाहून मी बुचकळ्यांत पडलों. कारण त्या घटकेला मला स्वतःला जरी आंत शिरून गरम चहा पिण्याची इच्छा अनावर झाली होती, तरी ती फक्त एका कपा पुरतीच होय. आजपर्यंत सहसा एका बैठकीला दोन कप चहा मी कधीच प्यालों नव्हतो. तरी पण सवलतीच्या दराचा मोह सुटेना. उपाहारगृहाच्या दाराजवळ अशा अनिश्चित मनःस्थितींत घुटमळत असतां, मागून अचानक येऊन एका नितांत सुंदर स्वयंसेविकेनें माझे डोळे झांकले. अहाहा ! तिच्या त्या जिव्हाळ्याच्या सत्काराचे वर्णन कोणत्या शब्दांत करावे ! स्वार्थनिरपेक्ष बुद्धीनें अहोरात्र जिवापाड दगदग करणाऱ्या त्या निष्पाप, सरलहृदयी, अव्याजमनोहर स्वयंसेविकांच्या कार्यतत्परतेचा मला सकौतुक अभिमान वाटला, व आमच्याभोवतीं सुरू झालेली कांहीं टवाळ लोकांची कुचेष्टा चुकविण्यासाठी तिचा हात धरून मी तिला एकदम आंत ओढून उपाहारगृहांतील मुख्य बाकांवर बसविलें. तेथील सर्व व्यवस्था आपल्या आर्य-संस्कृतीस साजेशीच होती. शेव, चिवडा, उसळ, भर्जी, भाजी वगैरे निवडक पदार्थ म्हणजे पुरातन परंपरागत सदभिरुचीचे मसालेदार मासलेच होते, व सर्व सनातन धर्माभिमानांनी आश्रयदाते आंतील बाकांवर बसून त्यांचा यथास्थित समाचार घेण्यांत गुंतले होते. मी तीन दिडक्या छोकऱ्याचे हातावर टाकून दोन कप मागवले, व आम्ही उभयतांनीं हांसत खेळत चहापान केलें. दरम्यान त्या स्वयंसेविकेनें दुसऱ्या एका छोकऱ्यापासून एक पैशाच्या कडक कंट्री विड्या विकत घेतल्या, व परतभेटीदाखल मला देऊं केल्या, पण मी त्या घेण्याचे नम्रपणे नकारलें. हे पाहून त्यांपैकीं एक विडी पेटवून तिनें गंभीर मुद्रें त्याच-

स्थळीं धूम्रपानास सुरुवात केली. मला तिच्या त्या अघोर कृत्याचें मुळींच आश्चर्य वाटलें नाहीं. कारण पाश्चात्य संस्कृतीनें धूम्रपानाचा हक्क स्त्री-वर्गास यापूर्वीच देऊन टाकल्याचें माझे कानीं आलें होतें.

अशा रीतीनें श्रमपरिहार होऊन अंगांत तक्रवा आल्याबरोबर, त्या अव-
सानांत उरलेल्या सर्व पायऱ्या एका दमांत चढून जाऊन, देवालयाने मुखय कमानींत
आमची स्वारी जाऊन उभी राहिली. कमानी वरील नगरखान्यांत चौघडा
झडत होता; व त्या योगानें सर्वांचे अंतःकरणांत देवदर्शनाची उत्कंठा उद्दीपित
होत होती, परंतु येथून पुढें इतकी चिकार गर्दी व खेंचाखेंच सुरू झाली कीं,
आंतून बाहेर पडणाऱ्या व बाहेरून आंत घुसणाऱ्या भाविक जनसमूहाचे प्रवा-
हामध्ये धक्काबुक्की करूनहि, माझा पडशीसह आंत शिरकाव होणें दुरापास्त
झालें. मग सभामंडपाचे अंतर्भागांत प्रवेश करून श्रीगजाननाची मूर्ति डोळे
भरून पाहणें तर दूरच राहो. देवदर्शन दुर्लभ व टेकडीचे कडेपठारावरील प्रदक्षि-
णेची खडकाळ वाट त्याहूनहि बिकट, हें पाहून उतारवयांत जिवाचे हाल
करून घेण्यास मन धजावेना. कारण एकदां कां त्या गर्दीत सांपडलों असतों कीं,
सर्व हाडें चांगलींच घुसळून निघून तिकडे तुझ्यां माझ्या बातमीपत्राची नुसती
वाटच पहात कालक्रमण करावें लागलें असतें. एकंदर सर्व गोष्टींचा असा दूरवर विचार
करून अखेर तेथूनच नमस्कार केला, स्वतःभोवतींच एक प्रदक्षिणा घातली, व
त्याच पावलीं तडक परत फिरलों. पत्रास साठ पायऱ्या उतरून खालीं
येतो न येतो इतक्यांत अकस्मात् पावसाची जोराची सर आली, व
मला बाजूच्या एका छोट्या देवळाचा आश्रय करावा लागला. या देवा-
लयांत शेंदूर फासलेली श्रीसिद्धिविनायकाची स्वयंभू मूर्ति पाहून मुख्य
उपास्य देवतेचें दर्शन न झाल्यामुळ खडू झालेल्या मनाचें बरेंच समाधान झालें;
व 'मंगलमूर्ति मोरया' म्हणून तिच्या पुढें मी साष्टांग नमस्कार घातला. पाव-
साची सर सारी पांचच मिनिटें टिकली, पण तेवढ्यानें चोहोंकडे पाणीच पाणी
होऊन साऱ्या प्रदर्शनाचा वेरंग झाला. इतकेंच नव्हे तर, प्रेक्षकांचाट्टि—आणि
यांत स्त्रीसमुदाय कांहीं कमी नव्हता—थोडाफार विरस झाल्यावांचून राहिला
नाहीं. टेकडीच्या पायथ्याचे सपाटीवरील मोकळ्या मैदानांत वैमानिक-कलेचे

डावपेंच शिकणाऱ्या पुणेकरांचे सर्व पतंग गारटून खाली कोसळले; व त्यांच्या झुंडीच्या झुंडी “अल्ली बंधू की जय” अशा आरोळ्या ठोकीत आश्रयार्थ प्रदर्शनाचे आवारांत घुसल्या.

मोरयाचे देवालयांत बसून पाऊस उघडण्याची वाट पहात असतां, पान खाण्याची इच्छा होऊन अंगरख्याचे खिशांत हात घातला, तों केवढे आश्चर्य ! हात आरपार पलीकडे निघाला; व कळून चुकले की, कोणातरी बिलंदर पुणेरी भामत्यानें गर्दीत संधि साधून माझे आंगरख्याचा लोंबता खिसा चंचीसह वेमालुम शाबूत कापून नेला ! चंचींत किरकोळ खुर्चापलीकडे फारसें कांहीं नव्हते ही गोष्ट अलाहिदा. तस्करवाडीहून निघतांनाच मी आपले सर्व महत्वाचे सामान पडशीत व वाटखर्चीसाठीं आपण दिलेली रक्कम पागोट्याचे आंतील पदरांत बंदोबस्ताने वांधून घेतलेली होती. पुणेकर खिसेकापूंच्या शिताफीचे सखेदाश्चर्य वाटले ! अखेर नाइलाजास्तव शेजारच्या तांबोळ्याच्या दुकानांतून दोन तयार मसालेदार पट्ट्या विकत घेणे भाग पडले; व त्या सोडून पाहणार इतक्यांत दोन बाजूनें दोन पोरे धांवत आलीं. व प्रत्येकाने आपले हातांतील सुपारीचे पाकीट मोठ्या उत्सुकतेनें मजपुढें धरले. डोळ्यास चाळिशी लावून व दोघांचीं पाकिटे हातांत घेऊन नीट न्याहाळून पहातों, तों एकावर “लोकमान्य सुपारी” व दुसऱ्यावर “महात्मा सुपारी” असे शेर छापल्याचे आढळून आले, आणि खाली उभयतांची किंमत प्रत्येकीं एक पैसा लावली होती. या दोन थोर विभूर्तींच्या पवित्र नांवावर विकल्या जाणाऱ्या दोन क्षुल्लक चिजा व त्यांचे दोन प्रतिस्पर्धी प्रचारक यांचे दरम्यान माझी मात्र बरीच तिरपीट उडाली. माझ्यासारख्या क्षुद्र त्रयस्थाने त्यांत सरस-निरस ठरवून अगर खऱ्या खोट्याची शहानिशा करून पारखून तें काय घ्यावयाचें ? दोघेहि असामान्य पुढारी ! दोघांनींहि लोकोत्तर देशसेवा केली, दोघेहि मला सारखेच बंधू, असें कांहींतरी तोंडानें पुटपुटत उभयतांचे हातावर एक एक दिडकीं ठेवून त्यांचीं पाकिटे विकत घेतलीं, व पुनः त्या स्वयंभू मोरयाचे मंदिरांत प्रवेश केला. पाकिटे फोडून त्यांतील एक एक चिमूट तोंडांत टाकीत असतां मनांत विचार आला कीं, अशा या स्वदेशी बाजार व औद्योगिक प्रदर्शनांचे द्वारे ज्यांनीं स्वार्थ, परमार्थ, पुरुषार्थ

व देशार्थाची उत्कृष्ट सांगड घालून एकसमयावच्छेदकरून धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष साधला त्या पुणेकरांची कर्तबगारी किंवा हातोटी अजब खरीच ! प्रसंग-विशेषीं ते प्रतिसृष्टिहि निर्माण करू शकतील. नाही कोणी म्हणावें !

या सुमारांस सूर्य अस्तास जाऊन अंधार पडूं लागल्यामुळे, “ वाहवा पुणेकर ! शाबास पुणेकर ! जीते रहो फत्ते रहो ! ” असा मोठमोठ्याने धन्य-वादयुक्त जयघोष करीत टेकडी उतरून मी झपाट्याने पुनश्च ‘ गणेश-खिड-रोड ’ गांठला. उदईक सकाळीं गांवांत जाण्याचा विचार आहे. तेथें याहून वेगळ्या प्रकारचे असे दुसरे कांहीं उत्सव-समारंभ व प्रदर्शने पहावयास सांपडल्यास पुढील अंकासाठीं आणखी एखादे सविस्तर बातमीपत्र लिहून पाठवीन. या घटकेपर्यंत खुशाल आहे. काळजी नसावी, कळावें हें विनंवि.

आपला

विश्वासु नम्र सेवक—

अप्पाजी व्यंकाजी, (दस्तुर खुद्द)

पुणे मि. आश्विन शु. ५

शके १८४५

[ता. क.:—हें बातमीपत्र एका जकात नाक्यांवरील मिणमिण करणाऱ्या कंदिलाचे अंधुक उजेडांत मूळ टांचणावरून गर्दीगर्दीने लिहून काढावें लागल्यामुळे, नजरचुकीने कांहीं हस्तदोष राहून गेले असल्यास, त्याबद्दल ‘ भारत भाग्योदया ’ चे सृष्ट वाचक क्षमा करतीलच, पण मुख्य भीति वाटते ती ही कीं, कवटीचे अड्यावरील गाडीतळावरून माधारा फिरलेल्या ग्यानवाचे हस्ते आपले हातीं हा मजकूर वेळेवर न पडल्यास, आपणांस मात्र पुनः तोंड दाखविण्याची सोय राहणार नाही.]

स्वराज्यविषयक पात्रापात्रतेची मीमांसा

—:०:—

(लेखक:—श्री. श्रीधर वळवंत टिळक)

(' महाराष्ट्र—साहित्य ' पुस्तक ५ वे, अंक ४; आक्टोबर १९२३)

उद्धरेदात्मनाऽत्मानं नात्मानमवसादयेत् ।

आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ (गीता ६:५)

‘ या घटकेला आम्ही स्वराज्याला पात्र आहो ’ असे खड्या सुरांत शेकडों जाहीर सभांतून आमचेकडील मैदानी वक्त्यांनी वेळोवेळी पुकारले असले तरी या प्रश्नाचा सूक्ष्म व चिकित्सक बुद्धीने सांगोपांग विचार करणारां स्वतःची दृष्टि जरा अंतर्मुख करून इकडील समाज-स्थितीचे बारकाईने निरीक्षण केल्यावर असे निश्चयात्मक म्हणता येईल की, अद्याप आपला समाज शारीरिक, नैतिक आणि आरोग्यदृष्ट्या फार अप्रागतिक अतएव कमकुवत आहे. शारीरिक न्हास, नैतिक अधःपात, गलिच्छ व अव्यवस्थित राहणी वगैरे दुर्गुणांनी आंतून इच्छू पोखरल्या जाणाऱ्या अशा एखाद्या जुनाट राजवाड्याप्रमाणे हिंदी-समाजरूपी टोलेजंग इमारतीची अशी कांहीं दुर्दशा झाली आहे की, जीवनकलहाच्या वाढत्या प्रक्षोभांत ती हां हां म्हणतां केव्हां खाली येईल याचा भ्रंवसा नाही. अशा निराशाजनक परिस्थितीत समाज-सेवेचे दुर्धर व्रत एकनिष्ठपणे अंगिकारून लोकप्रियतेची फारशी अपेक्षा न ठेवतां राष्ट्रसंवर्धनदृष्ट्या दिसण्यांत किरकोळ परंतु परिणामी हितावह अशी कांहीं तरी टिकाऊ कामगिरी करून दाखविण्याची ज्यांची उमेद असेल त्यांनी पुढील गोष्टींचा अवश्य विचार करावा. वर ‘ दिसण्यांत किरकोळ ’ असे शब्द वापरले आहेत याचे कारण स्त्री-दास्यविमोचन, पतितपरावर्तन, अस्पृश्यतानिवारण इ. इ. वरिष्ठ दर्जाचे प्रश्न गेली २० २५ वर्षे राष्ट्रापुढे आहेत; आणि त्यांचे महत्व व आवश्यकता निर्विवाद सिद्ध आहे. परंतु त्याखेरीज असे कांहीं दुय्यम दर्जाचे प्रश्न शिल्लक राहतात की, जिकडे

अद्याप आपल्या राष्ट्रीय पुढाऱ्यांचे दुर्लक्ष होत असून त्या त्या बाबतींतील सुधारणांचे अभावी निःपक्षपातबुद्धीने पाहणाऱ्या त्रयस्थास आमचा समाज स्वराज्यास सर्वथैव नालायक दिसतो.

‘ आपला तेवढा बाब्या आणि दुसऱ्याचा कारटा ’ ही एकांगी दृष्टि पत्करून, म्हणजे आपल्या समाजांतील दोषांकडे डोळेझांक करून, आमची आर्य-संस्कृति तेवढी पायाशुद्ध आणि पाश्चात्यांची शास्त्रीय-प्रगति केवळ दिखाऊ व वेगडी स्वरूपाची, असे प्रतिपादन करणारे पुष्कळ. परंतु आपल्यांतील वाढत्या दुहीचे, निरुत्साहाचे, आळशी दैववादाचे, सार्वत्रिक परावलंबीपणाचे व तदंगभूत एकंदर समाजाच्या निष्क्रिय दुबळेपणाचे खरे कारण निराग्रह बुद्धीने शोधू लागल्यास आपल्याला आपल्या गुणावगुणांची एक भली जंगी याद तयार करावी लागेल. माझे मत आपला हा सर्व वाजूनी मागसलेला हीन दीन समाज सुधारलेल्या जगांतील आधिभौतिक उत्कर्षाच्या शिखरावर विराजमान झालेल्या राष्ट्रांच्या पंगतीला आपून वसवावयाचा असेल आणि चालू शतकांतील तीव्रतर जीवनकलहांत परदेशीय व परधर्मीय समाजवांधवांशी बरोवरीच्या नात्याने टक्कर देण्याचे सामर्थ्य त्याचे अंगी उत्पन्न करावयाचे असेल तर त्याला सु-शिक्षण-शिवाय दुसरा उपाय नाही. आज नाही उद्यां, समाज सेवतन किंवा जागृत होणार तर तो फक्त सु-शिक्षणांचेच होणार. ‘ सुशिक्षण ’ म्हणजे नुसती साक्षरता नव्हे. ज्या योगाने मनुष्य प्राण्याच्या विचारशक्तीला एकाएकी चालना मिळून रुढिग्रस्त कोट्या कल्पनांची बंधने झुगारून देऊन स्वतःच्या सर्वांगिक उन्नतीसाठी त्याचे डोक्यांत प्रगतिपर विचारांचे काहूर उठते, इतकेच नव्हे तर ज्या योगाने त्याचे मन सुसंस्कृत, बुद्धि प्रगल्भ, दृष्टि व्यापक व मते उदार बनून कोणत्याहि विषयाचे सर्व-संप्रदाय-स्वतंत्र व चौकस बुद्धीने अध्ययन करण्यास तो समर्थ होतो तेच खरेखुरे ‘ सु-शिक्षण ’ होय.

या विसाव्या शतकांत एकंदर मानवजातीचे ऐहिक कल्याण किंवा सुखमय सुस्थिति अर्वाचीन विद्याभिवृद्धीवर व शास्त्रीय प्रगतीवरच अखेर अवलंबून असल्यामुळे आपल्या समाजाला सुद्धा पाश्चिमात्य संस्कृतीच अभ्युदयकर व निःश्रेयस्कर होय ही गोष्ट सूर्यप्रकाशाइतकी स्पष्ट आहे. अर्थात् आपल्या राज्य-

कर्त्यांचे अंगांतील कोणते गुण आपले ठिकाणी नाहीत त्याची योग्य शहानिशा करून त्यांपैकी ठळक ठळक गुणांचे महत्त्व आपल्या देशबांधवांचे मनावर बिंबवून आपणहि ते हरघडी कर्तीत उतरविण्याचा प्रयत्न करणे हे प्रत्येकाचे कर्तव्य होय. एरव्ही आपली स्वराज्य-विषयक पात्रता सिद्ध होणार नाही. अशा ज्या कांहीं विशिष्ट गुणांचा अभाव गेली शे-दीडशे वर्षे एकछत्री इंग्रजी राज्यसत्तेखाली घालवून देखील अद्याप आपल्या सभोवार दृष्टोत्पत्तीस येतो ते म्हटले म्हणजे:—(१) स्वच्छता, (२) सचोटी, (३) शील, (४) शिस्त, (५) शिष्टाचार, (६) शिक्षण वगैरे, वगैरे.

वरील यादीत ' उद्योग ' हा गुण मुद्दाम होऊनच वगळला आहे. कारण पारतंत्र्याखालील वाढत्या दारिद्र्यामुळे आळशासारखे घरी स्वस्थ बसून पोट भरणे आतां जवळ जवळ दुरापास्त झाल्यामुळे बहुतेकांचे पाठीमागे स्वतःचा व कुटुंबांतील एकंदर मंडळींचा चरितार्थ चालविण्यासाठी कांहींना कांहीं तरी अपरिहार्य उद्योग हा लागलेलाच असतो. परंतु औद्योगिक उत्कर्षाला प्राणभूत असलेले धाडस, चिकाटी, स्वच्छता, टापटीप, सचोटी या सारखे व याच मालिकेतल्या इतर सद्गुणांचे योग्य संगोपन किंवा संवर्धन झाल्याखेरीज आपल्या राष्ट्राच्या भाग्योदयास बराच कालावधि लागेल. स्वतःचे घरांत काय, दुकानांत काय किंवा शहरांत काय आपण जर अत्यंत गलिच्छ व घाणेरडेपणाने वागत जाऊं तर इन्फ्लुएन्झा, न्युमोनिआ, डेंग्यु, प्लेग, कॉलरा वगैरे सारख्या भयंकर साथींचा दरसाल आलटून पालटून प्रादुर्भाव होऊन आपल्याच सामाजिक संघशक्तीस ओहोटी लागेल; व आपली भावी प्रजा कालांतराने क्षीणतर होत जाईल हे वेगळे सांगावयास नको. घरांतील केरकचरा गोळा करून तो माडीवरून भर रस्त्यावर घेणाऱ्या जाणाऱ्यांचे नेमका डोक्यांत पडेल अशा रीतीने फेकू नये, पान-तंबाखूचा बार भरून स्टेशन-प्लॅटफॉर्मवर किंवा आगगाडीचे डब्यांत पिचक्या टाकून घाण करू नये वगैरे साध्या गोष्टीहि आमचे लोकांस अद्याप पाठ्या लावून शिकवाव्या लागतात हे आश्चर्य नव्हे काय ? तात्पर्य, सुप्रजाजननशास्त्र, शिशुसंगोपनशास्त्र व आरोग्यशास्त्रदृष्ट्या जे जे नियम किंवा निर्बन्ध मानव जातीने पाळणे आवश्यक आहे त्यांचे महत्त्व इकडील

अशिक्षित समाजाला समजावून देऊन प्रसंगविशेषी आपल्या परंपरागत जुन्या चालीरीतींच्या व आचारविचारांच्या थोडेफार आड येत असले तरी ते जेणेकरून शक्य तेवढे आचरणांत आणले जातील अशा रशस्वी रीतीने त्यांचा बहुजनसमाजांत प्रसार करण्यासाठी ठिकठिकाणी 'समाज-सेवा-संघ' स्थपन होऊन त्यांचे मार्फत खेड्या-पाड्यांत फिरत्या प्रचारकांची योजना झाली पाहिजे. हिंदुस्थान देशांत आज हे काम 'सर्वभूतहिते रत' असे कांहीं विश्वकुटुंबी, कनवाळू मिशनरी लोक करीत आहेत. या मिशनरी संस्थांमार्फत रोगराईचे दिवसांत गोरगरिवांसाठी औषधोपचाराचीहि सोय केली जाते. दिवसभर घराबाहेर कावाडकष्ट करून पोट भरणाच्या आपल्या दीन-दुबळ्या देशबांधवांना अज्ञानाच्या खोल गोंतून वर काढून मनुष्यत्वाचे कोटींत आणण्यासाठी परकी व परधर्मी लोकांनी भगीरथ प्रयत्न करावे; व आपण शहरातील लोकांनी त्याबद्दल उदासीन, बेफिकीर व तटस्थ रहावे ही केवढी शरमेची गोष्ट !

'सचोटी' हा गुण असा आहे की, यावरच व्यक्तीची किंवा व्यक्ति-समूहाची पत म्हणजे खरी किंमत अवलंबून असते. व्यवहारांत प्रामाणिकपणा किंवा शहाजोगपणा या सारखा दुसरा स्पृहणीय लौकिक नाही. किंबहुना यांतच भावा चिरस्थायी राष्ट्रोन्नतीचे बीज आहे. प्राचीनकाळी सचोटीबद्दल आपल्या हिंदुस्थान देशाची ख्याति होती अशी साक्ष इतिहास देतो. अद्यापिहि खेडेगावांतील कुणबी, शेतकरी वगैरे अडाणी लोकांत लबाडीचा व्यवहार फार विरळा, लबाडी फक्त शहरांतील सुशिक्षितांचा व अर्धशिक्षितांचा आश्रय करून आहे; व तिचा प्रसार होण्यास लांचलुचपतीचे माहेरघर अशी इंग्रजी शासनपद्धतिच प्रायः कारणीभूत झाली असे म्हणणे भाग पडते. पूर्वी केव्हांहि कोटींत पाय न ठेविलेल्या शुद्ध व सात्त्विक वृत्तीच्या कोणाहि पापभीरु अब्रुदार-सद्गृहस्थाने आपलेकडील मामलेदार किंवा मुन्सफ-कचेरींत सहजगत्या दोन तास घालवावेत म्हणजे वरील विधानाची सत्यता त्याचे ताबडतोब प्रत्ययास येईल. शहरांतील बहुजनसमाज अ-प्रामाणिक किंवा लबाड बनण्यास पांढर-पेशा वकीलवर्ग कारणीभूत झाला किंवा काय न कळे ! ते कांहींहि असो पण प्रत्यक्ष महत्त्वागांधींसारख्या फिकरी वाण्याच्या असामान्य सत्पुरु-

पानें आपल्या तेजस्वी वाणीने वकिली-पेशास बंधक, वेरयावृत्तीची उपमा दिली येवढें मात्र खरें ! राजा हरिश्चन्द्रासारखे सत्यनिष्ठ व सत्त्वशील पुरुष अलिङ्गनीय कालांत विरळा, पण रामशास्त्री प्रभुण्यांसारखे निःस्पृह व वाणेदार न्यायाधीश तर त्याहूनहि फार विरळा. गवळी रतिवाचे दुधांत नागझरीचें पाणी मिसळने, वाणी सरकीच्या तेलाची किंवा अशुद्ध चरबीची भेसळ करून मग तें वाशेळ तूप गिऱ्हाइकाचे गळ्यांत बांधतो किंवा छापखानेवाला प्रकाशकानें विश्वासानें सोपविलेल्या पुस्तकाच्या विन बोलतां एक हजारचे ऐवजीं दीडहजार प्रति छापून विकतो. या फिरकोळ लबाड्या (विश्वासघात म्हटल्यास उगाच कोणास राग यावयाचा) व्यवहारांत राजरोसपणें हरवडी होतच असतात. परंतु जेथें जेथें पैसा-अडका, धन-दौलत, घर-दार, मालमत्ता वगैरे स्थावर-जंगम मिळकती संबंधाचे, म्हणजे प्रापंचिक स्वार्थ साधण्यासारखे, भानगडींचे प्रश्न उपस्थित होतात तेथें तेथें तर वेइमानपणाची व लबाड्यांची पराकाष्ठा होत असते. कुटुंबांतील कर्ता पुरुष आटोपला व वारस कायदेशीर दृष्ट्या अज्ञान ठरत असला कीं लागलीच मुनीम किंवा कोठावळा शेषाधिकारी बनतो व वारस सज्ञान ठरेपर्यंत मयताच्या बहुतेक इस्टेटीचें खोबरें होतें. बरें, वारसानें कोर्टाची पायरी चढून न्याय मिळविण्याची धडपड करावी तर तेथेंहि मृत्युपत्र, दत्तविधान, इस्टेटीचें वांटण वगैरे प्रकरणांतून वादी, प्रतिवादींचें दोघांचेही बाजूने प्रतिज्ञेवर देवाशपथ खरें सांगणारे साक्षीदार पैशा पांसरी सांपडतात; व अखेर दरखास्त, कैफीयत वगैरे शब्द-जालमय कर्मकटकटोंत सांपडून केस पांढरे होण्याची वेळ येते. प्रामाणिकपणाच्या कसोटीचा प्रसंग आयुष्यांत प्रत्येकावर केव्हांना केव्हां तरी येतोच येतो. त्यांतहि वर्गवारी करून श्रेष्ठ दर्जाचा प्राणाणिकपणा कोणता, कनिष्ठ दर्जाचा कोणता हें सहजगत्या ठरवितां येतें. समजा कीं, 'अ' व 'ब' हे दोन असामी एका मोठ्या उद्योग-धंद्यांत समाईक भागीदार आहेत. पैकीं 'अ' ला 'क' 'ख' 'ग' वगैरे कांहीं सुले आहेत. व्यवस्था-पत्र वगैरे कांहीं एक मागे न ठेवतां 'अ' हा एकाएकीं मयत झाला तर 'ब' ने त्याचे पश्चात् कसे वागावें ? 'अ' ची पोरें काळीं असोत वा गोरीं असोत, अज्ञान असोत वा सज्ञान असोत, काटकसरी असोत वा

उघळपट्टी करणारी असोत, हुषार असोत वा भोळसर असोत, तीच त्याची कायदेशीर वारस असल्यामुळे आपल्या सदसद्विवेक-बुद्धीला जागून 'ब' ने ताबडतोब 'अ' च्या हिश्याचे पैसे त्यांना सारखे वांटून देणे हे त्यांचे पहिले अपरिहार्य कर्तव्य होय ही गोष्ट निर्विवाद आहे. तसे त्याने न केले तर त्याला नीतिशास्त्रदृष्ट्या सच्चा किंवा नेकीने वागणारा असे कदापिहि म्हणतां यावयाचे नाही. उलटपक्षी जर 'ब' हा कावेबाजपणाने 'दाणे टाकून कोंबडे झुजविण्याची' मुत्सद्देगिरी लढवून 'अ' च्या मुलांमध्ये निष्कारण तंटे लावून देईल तर त्याच्या धूर्तपणाबद्दल जग त्याची व्यवहारदक्ष म्हणून कितीहि तारीफ करे, पण परमेश्वरी न्यायासनासमोर तो लुच्चाच ठरणार. अशा स्थितीत 'अ' चीं मुले जाणतीं होऊन शोध काढीत काढीत पैसे मागावयास येण्यापूर्वीच 'ब' ने आपण होऊन 'अ' मयत झाल्याबरोबर त्याचे घरीं समाचारास जाऊन उभयतांचे दरम्यान पूर्वी झालेल्या व्यवहाराची सायंत हकिगत त्याचे मुलामाणसांना नीट समजावून सांगून योग्य मुदतीत बिनतकार 'अ' चा हिस्सा 'अ' च्या घरीं पोहोचता केला तर पुढे जरी आपआपसांत भांडणे होऊन 'अ' चीं मुले कोर्टांत गेलीं तरी 'ब' चा प्रामाणिकपणा कोणत्याहि न्यायकोर्टासमोर अव्वल पासून अखेरपर्यंत पहिल्या दर्जाचाच ठरणार. असो.

आज आपल्या देशांत अशी स्थिति आहे कीं, जो उठतो तो नेमका स्वराज्यावर व्याख्याने देत सुटतो. कारण तोंडाची वाफ दवडणे ही गोष्ट फार सोपी आहे. वास्तविक पहातां स्वराज्याचा प्रश्न हा सामुदायिक दुःखपरिमारजाचा म्हणजे समस्त हिंदी देशबांधवांच्या तक्रारीचीं दाद लावून घेण्यासंबंधींचा असल्यामुळे माझे मतें, प्रत्येक व्यक्तीनें देशोद्धाराचे महत्कार्य शिरावर घेण्यापूर्वी आत्मोद्धाराची परीक्षा पास झाल्याचे सर्टिफिकेट प्रथम मिळविले पाहिजे. थोडक्यांत सांगावयाचे म्हणजे जो व्यक्तिशः स्वतःचे बाबतींत होणाऱ्या सामाजिक किंवा कौटुंबिक जुलमाचा प्रतिकार करण्यास किंवा अन्यायाची दाद लावून घेण्यास असमर्थ त्यानें स्वराज्याच्या वायफळ गप्पा कशाला माराव्या ? कारण तो सार्वजनिक कार्यांतहि तितकाच नालायक ठरणार ! घरचा कारभार नीट पाहतां येईना मग लष्करच्या भाकरी भाजण्याची उठाठेव पाहिजे कशाला ?

तात्पर्य, आपल्या पायाखाली काय जळते हे प्रत्येकाने अगोदर पाहिले पाहिजे. दाखलाच यावयाचा म्हटल्यास कलियुगांतील जीवन-कलह हा आगगाडीच्या प्रवासांतील कोलाहला सारखा आहे. आगगाडीने प्रवास करतांना जर तुम्ही आपले डब्यांतील एकून एक सर्व उताळूनच्या सामानसुमानाची व सुखसोईची काळजी अगोदर वहाल तर तुमचे स्वतःचे सामानसुमान कव्हां चोरीस जाईल याचा तर नेम नाहीच नाही; पण तुम्हाला स्वतःला त्या डब्यांत धडपणे बसावयासहि जागा भिळण्याची मारामार पडेल ! यापेक्षा प्रत्येकाने स्वतःची टंक व वळकटी संभाळली म्हणजे कोणाचीच चोजवस्त चोरीस जावयाची भीति नाही. याच न्यायाने समाजांतील प्रत्येक घटकावयवाने स्वतःचे हिताहित कशांत आहे इकडे दृष्टि देऊन आत्मोन्नतीप्रीत्यर्थ पराकाष्ठेची धडपड सुल्ल केली की, आपो-आपच हां हां म्हणतां सर्व समाज स्वराज्यास लायक होईल. या दृष्टीने मुंबईतील पारशी समाजाची ज्ञातिविषयक कामगिरी खरोखरच नमुनेदार व प्रशंसनीय होय.

‘शील’ हा शब्द या लेखांत सद्वर्तन किंवा निर्व्यसनीपणा या अर्थाने वापरला आहे. चहापान, धूम्रपान या सारखी क्रिकोळ अपायकारक व्यसनं बाजूस ठेविली तरी दारूबाजी, वेश्यागमन, जुगार, शर्यती या सारखां शारीरिक, आर्थिक, मानसिक व नैतिक अधःपातास एकसमयावच्छेदकरून कारणीभूत होणारीं अत्यंत घातुक व्यसनं समाजांत राजरोसपणे वावरत आहेत इतकेंच नव्हे तर परकीय राज्यकर्त्यांकडून तिकडे जाणून वुजून कानाडोळाहि होत आहे. नुकताच प्रसिद्ध झालेला मुंबईच्या वेश्याव्यापारप्रतिबंधक कमिटीचा रिपोर्ट वाचून पाहिला की, अंगावर काटा उभा राहतो. दारूबाजीन तर आपल्या समाजांतील अस्पृश्य व मागासलेल्या लोकांना, तसेच गिरण्यांतील मजूर, हमाल वगैरे रोजंदारीवर चरितार्थ चालविणाऱ्या लोकांना, आतां पक्के निगरगट व लाचार बनविले आहे. उत्पन्नाची बाब म्हणून सरकारची फूस व पोलिस खात्याचा पूर्ण पाठिंबा; तेथे पुढाऱ्यांचे किंवा ग्रामपंचायतीचे काय चालणार ! अशा या असहाय्य स्थितींत परमेश्वराची कृपा भाकण्याखेरीज दुसरा इलाज नाही. व्यसनातिरेकाने समाजांत ज वारीक सारीक गुन्हे घडून येतात ते बाजूस ठेवले तरी अठराविडवे दारिद्र्यामुळे किंवा कनक-कांतादि मोहपाशांत गुरफटून चोऱ्या, मारा-

माऱ्या, खून, दरोडे वगैरे जे ठळक फौजदारी गुन्हे प्रत्यहीं घडून येतात त्यांचेहि प्रमाण हिंदुस्थानांत फार मोठे आहे. हिंदुस्थानांतील गुन्हेगार जातीची मोजदाद करून त्यांना निढळच्या घामानें पैसा मिळवून चरितार्थ चालविण्यास शिकवून सन्मार्गाकडे प्रवृत्त करणारा असा एखादा लोकोत्तर सामर्थ्यवान् महात्मा आपल्या मातृभूमिंत निपजेल काय ? कारण बदकैली मनुष्यांपासून उपदंशासारखे, तर निर्ढालेल्या बदमाषांपासून गुन्हेगारीसारखे, भयंकर संसर्गजन्य रोग समाजांत चोर्हीकडे फैलावतात. एका बाजूने या गुन्हेगार जाति व दुसऱ्या बाजूने धष्टपुष्ट निरुद्योगी भिक्षेकरी यांचे कात्रींत सांपडून समाजास खरोखरच 'त्राहि भगवान्' झगण्याची पाळी आली आहे. धर्माचे नांवाखाली हिंदुस्थानांत चांगले दीडदोन कोट भिक्षेकरी क्षेत्रांतील अन्नछत्रांतून फुकट खाऊन धर्मशाळांतून पडून आहेत. श्रीमंत लोकांचा धर्मादाय पैसा अशा रीतीने अनाठायी खर्ची पडतो आणि त्यामुळे मध्यम स्थितीतील गृहस्थाश्रमी लोकांना घरकामालाहि गडी-मनुष्य मिळावयाची पंचाइत पडते. 'काशीसे आया हुं, और रामेश्वरकू जाता हुं' येवढें म्हटलें कीं मग तो गोसावी केवढा कां गलेल्ल असेना त्याला कोठें ना कोठें तरी मूठभर चावल व चार दोन आणे सहजगत्या मिळतात. भूतदयेस व दानधर्मास खरोखर पात्र असलेल्या आपद्ग्रस्त आंधळ्यापांगळ्यांचें व एकंदर समाजाचें या रामदासी, तेलंगी, गोसावी बैरागी, वगैरे तोतया भिक्षेकऱ्यांपासून संरक्षण करावयाचें असेल तर इंग्लंडांत सोळाव्या शतकाचे उत्तरार्धांत म्हणजे इलिजाबेथ राणीचे कारकीर्दीत, गोर-गरिबांच्या पोटापाण्याचे कायदे (Poor Laws) या नांवानें पुढें इतिहासप्रसिद्ध झालेले, जे चार पांच ठळक कायदे पास करून घेण्यांत आले त्यांची अम्मलबजावणी हिंदुस्थानांतहि सुरू करून तिकडील इ. स. १८३४ च्या कायद्यावरहुकूम इकडेहि जिल्हा-निहाय 'अनाथ-पंगु गृह' व वेशेजगारी लोकांसाठीं 'उद्योग-भवनें' सरकारी खर्चानें स्थापन झालीं पाहिजेत. हिंदुस्थान-सरकारनें हें परोपकाराचें महत्कार्य शिरावर घेतल्याप मोठमोठ्या व्यापारी शहरांतील दानशूर धनिक लोक या कार्यास आप-खुषीनें यथाशक्ति द्रव्यसाहाय्य करण्यास केव्हांहि मागें पुढें पाहणार नाहींत अशी आमची मनोदेवता आम्हांस ग्वाही देते. कारण आजपर्यंत हरएक भूत-

दयेच्या प्रसंगी हिंदुस्थानने मोठ्या हौसेने, मनोभावाने व अहमहमिकेने मदत केली आहे याची साक्ष आजचा ' जपान-रिलीफ-फंड ' हि देऊं शकेल.

हार्ती घेतलेले कोणतेहि कार्य यशस्वी रीतीने पार पाडण्यास जो सुव्यवस्थितपणा, पद्धतशीरपणा व वक्तशीरपणा लागतो त्यास ' शिस्त ' असे म्हणतात. हरएक बाबतीतील आमच्या लोकांचा कारभार कल्पनातीत ढिला व दिरंगाईचा असतो. उदाहरणार्थ भोजनास आमंत्रण असावयाचे अकराचे आणि पंगत वसावयाची दोन वाजून गेल्यावर ; जणू इतरांच्या वेळेला मोलच नाही म्हणून त्यांना तिष्ठत ठेवावयाचे ! टापटीप किंवा शिस्त अंगी येण्यास लष्करी शिक्षणाची फार आवश्यकता असते. आज हे लष्करी-शिक्षण आम्हास दुर्मिळ असले तरी प्रत्येकाने फक्त स्वतःपुरते मनावर घेतल्यास कित्येक पिढ्यांच्या भरमसाट व वेताल वागणुकीने हिंदी समाजाचे मार्थी कायमचा मारला गेलेला हा गैरशिस्तपणा (Indian Regularity) चा लंछनास्पद डाग बराचसा धुवून निघेल. निदान तसा प्रयत्न करून पाहणे तरी आपले हातचे आहे यांत शंका नाही.

' शिष्टाचार ' म्हणजे घरांत अगर घराबाहेर खाजगी किंवा सार्वजनिक ठिकाणी, दुसऱ्यास उपसर्ग न पोहोचेल अशी सभ्यपणाची वागणूक होय. शिस्त व शिष्टाचार हे दोन गुण असे आहेत की, नुसत्या शिक्षणाने ते अंगी बाणत नाहीत. शाळा कॉलेजांतील वसतिगृहांतून विद्यार्थ्यांवर ते महत्प्रयासाने लादावे लागतात. उदाहरणार्थ पुणे हे महाराष्ट्रांतील शिक्षणाचे केन्द्र मानले जाते, व ते रास्तहि आहे. पण प्रत्यक्ष या पुण्यांत जाहीर सभांतून व इतरत्र विद्यार्थ्यांची वागणूक किती चटोर व उच्छृंखलपणाची असते बरे ? सायंकाळी क्वचित सहल करण्यास बाहेर पडावे तो कॉलेजिएट् प्रौढ विद्यार्थ्यांच्या टोक्या बेफाम अस्ताव्यस्तपणाने, हंसत खिदळत, शक्य तेवढा गोंगाट करीत, चकाट्या पिटीत व सार्वजनिक विषयांचा मोठमोठ्याने काथ्याकूट करीत रस्त्याने वेदरकार बेर्माईने स्वैर-विहार करतांना दृष्टीस पडतात. जणू सार्वजनिक रस्ता म्हणजे कॉलेजचा डिबेटिंग-हॉलच होय. हे वर्णन पुष्कळांना आवडणार नाही; परंतु वस्तु-

स्थितीचे यथार्थ दिग्दर्शन करणे क्रमप्राप्त झाल्यामुळे आमचा नाइलाज आहे. पाश्चिमात्य देशांतून लक्षावधि लोकांच्या सभा व संमेलने सुव्यवस्थित रीतीने पार पडतात; व सभा बरखास्त झाल्याचे जाहीर होतांक्षणींच पांच मिनिटांचे आंत मुंग्यांचे रांगेप्रमाणे यत्किंचित्हि गर्दी किंवा गोंगाट न करतां येवढा मोठा प्रचंड समाज विनबोभाट सभागृह खाली करतो. नुसत्या शिक्षणाने किंवा सुधारणेन ही गोष्ट घडून येणे शक्य नाही. तर हे सद्गुण कित्येक पिढ्यांच्या पुण्याईचे, परिश्रमाचे, निदिध्यासाचे व जोपासनेचे फळ होय. आमचेकडे पहावे तो, सभेस चार दीन हजारांपेक्षां समाज अधिक नमतांही बकल्याचे भाषण शांत चित्ताने ऐकून घेण्यापेक्षां शक्य तर त्याची टवाळी करून सभा उधळून लावण्याकडेच जमलेल्या लोकांची प्रवृत्ति अधिक. याला म्हणावे तरी काय हेंच समजत नाही. हें काय आमच्या स्वराज्याच्या लायकीचे लक्षण ? असो.

कोळसा उगाळावा तितका तो काळाच निघावयाचा म्हणून अधिकदोषा-विष्करण करून कालाचा अपव्यय करण्यांत फारसे हंशील नाही. वरील सर्व विवेचनावरून लोकांच्या पुढाऱ्यांनी नुसत्या स्वराज्याची हाकाटी करण्याचे अगोदर सार्वत्रिक समाज-सुधारणेचे प्रयत्न हिंदुस्थानांत केवढ्या मोठ्या प्रमाणावर सुरू करावयास पाहिजेत हें वाचकांच्या चांगले लक्षांत येईल. समाज-सुधारणा हें राजकीय चळवळीचे एक प्रधान अंग, व राष्ट्रोन्नतीचा केवळ पयाच होय. ही समाज-सुधारणा सु-शिक्षणाच्या प्रसारावांचून होणे दुरापास्त आहे. 'सु-शिक्षण' म्हणजे काय याची व्याख्या वर एके ठिकाणी दिलीच आहे. सु-शिक्षण म्हणजे नुसती साक्षरताहि नव्हे वा सोवळे बौद्धिक शिक्षणहि नव्हे. त्यापेक्षां अधिक व्यापक दृष्टीने शिक्षणाचा प्रसार समाजांत झाला पाहिजे. आज आपल्यापैकी ज्यांना ज्यांना आपण सुशिक्षित म्हणतो ते खरे सुशिक्षित नव्हत. ते फक्त बौद्धिक कसरत करून वितंडवाद करण्यांत पटाईत झालेले वेदाभ्यासजड असे निर्भळ तर्कटी लोक होत. त्यांचे सर्व कार्यक्रम लोकहितदृष्ट्या अखेर अव्यवहार्य अतएव टाकाऊच ठरणार. कौन्सिलांत जाऊं इच्छिणारे काय किंवा कौन्सिलाबाहेर राहूं इच्छिणारे काय जांपर्यंत 'स्वराज्य' 'स्वराज्य' अशा कोरड्या कंठशोषापलीकडे दोघांचीहि मजल जात नाही तोंपर्यंत बहुजन-

समाजानें तिकडे फारसें लक्ष देण्याचें कारण नाही. आजमितीला समाजाला जर कशाची अत्यंत निकड असेल तर ती शिक्षणविषयक विधायक कामगिरीचीच होय. आणि जोपर्यंत देशांतील एकहि पक्ष आपल्या सदसद्विवेकबुद्धीला स्मरून मुलामुलींच्या सक्तीच्या मोफत प्राथमिक शिक्षणास अनुलक्षून बहुजनसमाजास तात्काळ पटेल अशी एखादी कामचलाऊ, सुटसुटित व निर्दोष योजना पुढें मांडीत नाही तोपर्यंत स्वराज्य व सद्यःस्थितीवर व्याख्यानें ऐकून ऐकून कान किटलेल्या लोकांचा 'सर्व-पक्ष स्वतंत्र-पक्ष' किंवा 'तटस्थ-पक्ष' हाच देशांत बहुसंख्याक पक्ष राहणार ही गोष्ट निर्विवाद आहे.

सध्याचें युग हें मनुष्याच्या सर्वगुणसंपन्नतेवरून किंवा कार्यक्षमतेवरून त्याची योग्यता ठरविणारें आहे. जो न्याय व्यक्तीस लागू तोच राष्ट्रालाहि लागू पडत असल्यामुळे जें राष्ट्र स्वतःच्या दीर्घोद्योगानें आत्मोद्धार करून घेऊन जगांत आपली जगण्याची लायकी सिद्ध करून दाखविणार नाही ते लवकरच रसातळास पोहोंचेल म्हणून खास समजावें. इंग्रजींत ज्याला 'survival of the fittest' चा न्याय म्हणतात त्याची कसोटी स्वतःस लावून जपान, टर्की, इजिप्त, आयर्लंड वगैरे जिवंत राष्ट्रांचे अत्यंत स्फूर्तिदायक इतिहास सतत डोक्यांपुढें ठेवून आणि 'उद्धरेदात्मनाऽत्मानम्' या प्रत्यक्ष भगवंतांनीं सागून ठेविलेल्या रामबाण उपायाचा अवलंब करून समाज-सुधारणेच्या शाश्वत पायावर उभारलेली हिंदवी स्वराज्याची लायकी जगाचे नजरेस आपली आपणच हरप्रयत्नानें भरवून दिली पाहिजे. ही सर्व पूर्वतयारी अर्थातच झपाट्यानें पण निकोप अशीच झाली पाहिजे आणि त्याप्रीत्यर्थ देशांत 'न भूतो न भविष्यति' अशी चळवळहि झाली पाहिजे. परंतु स्वराज्य-विषयक लायकीच्या रोखानें चालू केलेली ही आमची प्रगतिपर पूर्वतयारी परिणामोन्मुख किंवा परिपक्व होण्याचे अगोदरच उतावळे-पणानें 'स्वराज्य' 'स्वराज्य' म्हणून निरर्थक कंठशोष केल्यानें लोक-कल्याण काडीचेंही न साधतां हकनाहक आत्मवंचना मात्र पदरांत पडून जगांत हेंसें करून घेतल्यासारखें होईल. आणि यदा कदाचित् स्वराज्याचे संपूर्ण हक मागतां-क्षणींच मिळाले (ते मिळणार नाहीत ही गोष्ट अलाहिदा आहे) तरी ते उपभोगण्याची खरी पात्रता अद्याप अंगीं थावयाची असल्यामुळे तत्पूर्वी वळेंच

ओढवलेली ही जबाबदारी परिणामी सुखावह होणार नाही. पूर्वीचे काळीं मुलीला लवकर ऋतुप्राप्ति व्हावी या हेतूने कित्येक आयाबाया त्यांना रुचकर परंतु प्रकृतीस ऊष्ण असे पदार्थ बुद्धिपुरःसर खाऊं घालीत असे सांगतात. स्वराज्याचे बाबतीतहि कांहींसे तशाच प्रकारचे प्रयत्न आमचे कडील उतावळा पक्ष समाजावर करीत असतो. परंतु अवेळीं प्रौढपणा आलेल्या मुलीचा संसार पुढे लवकरच बाळंतरोग लागून जसा क्षणिक होतो तद्वतच आमची खरी पात्रता नसतां केवळ यदृच्छेनें चालून आलेले 'स्वराज्य' म्हणजे पुनश्च पारतंत्र्य—प्रवेशाला ओनामाच होय.

माझी निराशा.

—:०:—

(ज्ञा. प्र. पुरवणी ता. १३-१०-१९२३)

[महात्मा गांधीसारख्या असामान्य विभूर्तीनाहि 'आशा आणि निराशा' यांमधील मानसिक आंदोलनाचे आत्मवृत्तर शब्दचित्र रेखाटण्याचा मोह प्रसंगविशेषीं आवरत नाही, मग इतरे जनांची काय कथा ?]

गेला सर्व हुरूप, ओसरुनि ये बुद्धीवरी झांपडे ।
 आतां मी जगलों कशास न कळे, हृद्रोग चित्ता जडे,
 घ्यावे अल्प समाज-कार्य स्वशिरीं. राहे मनीषा दुरी,
 आहे एकुलती दयाघन प्रभो ! ती पूर्ण हो सत्वरी ॥
 श्री. ब. टिळक.

एका असामान्य चित्रकाराचा गुणगौरव.

—:०:—

(मासिक मनोरंजन वर्ष ३१ वें, अंक ५ वा नव्हेंबर १९१५)

लेखक—श्रीयुत श्रीधर वळवंत टिळक, पुणे.

• “No true painter ever speaks, or ever has spoken much of his art. The greatest speaks nothing.”

John Ruskin.

“ To have produced works of genius, and to find them neglected or treated with scorn, is one of the heaviest trials of human patience. ”

William Hazlitt.

स्वच्छ व शीतल धाराजल हेंच ज्याचें जीवन असा छायाप्रधान वृक्ष अवर्ष-
णकाळीं वटत जावा तद्वत् स्वातंत्र्य नष्ट झालें कीं देशांतील उद्योगधंदे
हळूहळू खालावत जाऊन कोळी, कोष्टी, रंगारी वगैरे कामगारवर्ग भिकेस लागतो.
इतकेंच नव्हे तर ललितकलाहि लुप्तप्राय होऊन कवि, चितारी, शिल्पकार वगैरे
कल्पक कारागीर दिवसेंदिवस दुर्मिळ होतात. अशा या अवनत काळीं जीवन-
कलहाच्या धकाबुकीनें गांजलेल्या, सर्वस्वी परावलंबी व क्वचित् व्यसनाधीन
देशबांधवांतून एखाद्यान एका विशिष्ट मार्गानें कालक्रमण करतां करतां कांहीं तडफ-
किंवा चमक दाखविली तर त्याचें गुणवर्णन व कार्यविवेचन योग्य शब्दांत
विशद करून आपली गुणग्राहकता कृतज्ञतापूर्वक व्यक्त करणें हें केवळ कर्तव्यच
नव्हे तर त्याच्या ऋणांतून अंशतः मुक्त होण्याचें उत्कृष्ट साधन होय. ‘ कला ही
प्रतिभेवर अवलंबून आहे आणि प्रतिभा ही अभ्याससाध्य नसून जन्मसिद्ध
देणगी असल्यामुळें तिचा उत्कर्ष मानवी प्रयत्नांच्या आधीन नाही, ’ असा एका
नामांकित अमेरिकन चित्रकाराचा अभिप्राय आहे. हें मत ग्राह्य मानल्यास,

देश स्वतंत्र असो वा परतंत्र असो, जोपर्यंत आपल्या देशांत बुद्धिमान, कर्तबगार व कल्पक नररत्ने निपजत आहेत तोपर्यंत तरी आपणांस निराश होण्याचे कांहीं कारण नाही. फार काय या प्रश्नाचा स्थल, काल, इत्यादि तात्कालिक परिस्थितीपासून अलिप्त ह्मणजे केवळ शास्त्रीय दृष्ट्याच विचार करावयाचा म्हटलें तरी देखील कला ही संस्कृतोशीं इतकी निगडित आहे की, 'जेथे जेथे कलेचा न्हास तेथे तेथे सामाजिक अधःपात व जेथे जेथे कलेचा उत्कर्ष तेथे तेथे सामाजिक सुस्थिति' या ऐतिहासिक सत्याकडे डोळेझांक करूत चालावयाचे नाही. किंबहुना आपल्या देशांत खरे कुशल व कल्पक कारागीर किती आणि निव्वळ बडबडे किंवा वढाईखोर लोक किती या सरळ सवालाचे रोखठोक जबाबावरच कांहीं अंशीं राष्ट्राच्या पुनरुज्जीवनाचा प्रश्न अवलंबून आहे. 'खरा प्रतिभासंपन्न व गुणी चित्रकार हा प्रायः भितभाषणी असतो. त्याचे प्रत्यक्ष कार्य हाच त्याचा गुणगौरव; तेच त्याच्या गुणोत्कर्षाचे खरे माहेरघर. नुसत्या तर्कटीपणाने किंवा बोलघेवडेपणाने कार्यसिद्धी होत नसते,' असें मोठे मार्मिक वर्णन रसिकवर्य रस्किनने एके ठिकाणी दिले आहे. आपल्याकडेहि जवळ जवळ याच अर्थाची एक म्हण आहे की, केवळ दुसऱ्याची कुचेष्टा केल्याने स्वतःची प्रतिष्ठा वाढत नसते. तात्पर्य, ज्याच्या त्याच्या अंतःस्थ योग्यतेवरच त्याचा नावलौकिक अवलंबून असतो.

आज वरील प्रकारच्या विचारांचे काहूर डोक्यांत उसळून येण्याचे कारण आपल्या महाराष्ट्रासच नव्हे तर अखिल भारतवर्षास ललामभूत, चित्रकलाभिज्ञ लोकांस पूज्य व परिचित, आणि आर्टस्कूलमधील विद्यार्थ्यांस केवळ आदर्शवत् अशा एका नामांकित चित्रकाराचा अकाली मृत्यु होय. श्रीयुत शांताराम पुरुषोत्तम आगासकर यांना शुक्रवार ता. १८ सप्टेंबर १९२५ रोजी दुपारी मुंबईतील त्यांच्या रहाते घरी वयाचे त्रेपन्नावे वर्षी एकाएकी देवाज्ञा झाली ! श्रीयुत आगासकर यांची चित्रकला मासिक मनोरंजनच्या जुन्या वाचकवर्गास अपरिचित असण्याचे कारण नाही. केवळ मनोरंजनांतच नव्हे तर मुंबईतील नवयुग, उद्यान वगैरे मासिकांतून व इतरत्रहि त्यांची अनेक सुंदर चित्रे वेळोवेळी प्रसिद्ध झालेली आहेत. उषास्वप्न, प्रियपत्रिका, पायघडी, अभिगुद्धि, सीताराम, भस्मा-

सुरमोहिनी, भारतीय युद्ध इत्यादि त्यांच्या शेंकडों चित्रांपैकी कोणत्या ना कोणत्या तरी नयनमनोहर चित्रावर क्षणभर नजर खिळून चित्रकाराच्या अत्यंत सफाईदार व निर्दोष कामगिरीबद्दल धन्योद्गार अनेकांचे मुखांतून केव्हांना केव्हांतरी नकळत निघून गेलेच असतील अशी आमची खात्री आहे.

श्रीयुत आगास्कर यांचा जन्म मे १८७३ सालीं झाला. त्यांचे वडील भावनगर संस्थानांत हेड ड्राफ्टस्मन होते. वडिलांचे मृत्यूनंतर दोन वर्षांनीं हज्जजे १८९० सालीं श्री. आगास्कर यांनीं मुंबईस येऊन आर्टस्कुलमध्ये आपले नांव दाखल केले. लहानपणापासूनच मनाचा कल चित्रे रेखाटण्याकडे विशेष असल्यामुळे पुढे लवकरच त्यांनीं चित्रकलेत चांगले प्रावीण्य मिळविले, व १८९७ पासून बॉम्बे 'स्कूल ऑफ आर्ट्स' मध्ये मास्तरची नोकरी पत्करली. तेव्हांपासून जवळजवळ तीस वर्षे हीच सरकारी नोकरी, अर्थात् आपल्या अत्यंत आवडीचा विषय विद्यार्थीवर्गास मनोभावानें शिकविण्याची हौसेची कामगिरी, त्यांनीं अगदीं अखेरपर्यंत अव्याहत चालू ठेविली होती. एवढ्या अवधीत त्यांचे हाताखालीं शिकून आर्टस्कुलमधून यशस्वी होऊन बाहेर पडलेले व योगक्षेम चालण्यासाठीं डॉइंगमास्तरचा पेशा पत्करल्यामुळे अखिल महाराष्ट्रभर जिल्हानिहाय पसरलेले शेंकडो नवे जुने विद्यार्थी आगास्कर मास्तरांचे ठायीं वसत असलेली आदरबुद्धि सध्यां एकमुखाने व्यक्त करीत असून आपल्या गुरूच्या चित्रकलानैपुण्याची मार्मिकपणें चिकित्सा व तारीफ करीत आहेत. यावरून एवढी गोष्ट सिद्ध होते कीं, त्यांची जागा भरून काढील असा त्यांच्याच तोडीचा दुसरा अनुभवी लायक व निष्णात मास्तर आर्ट-स्कूलला त्यांचे पश्चात् आतां एकदम मिळणें दुरापास्त होय. तथापि श्रीयुत आगास्कर यांच्या मृत्युमुळे केवळ बॉम्बे आर्टस्कुलचा एक हुषार मास्तर गमावला येवढेंच नव्हे तर हिंदी चित्रकलेचा एक कटा पुरस्कर्ता व मुंबई इलाख्यांतील एक नामांकित चित्रकार नाहीसा झाल्यामुळे महाराष्ट्राचे आज अपरिमित नुकसान झालेलें आहे. गेल्या २०-२५ वर्षांत प्रांतानिहाय मुंबई, मद्रास, कलकत्ता, दिल्ली, सिमला, लखनौ वगैरे ठिकाणीं भरविण्यांत आलेल्या बहुतेक सर्व मोठमोठ्या चित्रकला-प्रदर्शनांतून जेव्हां जेव्हां श्री. आगास्कर यांनीं आपले काम पाठविले-

तेव्हां तेव्हां त्यांना पहिल्या प्रतीचीं सुवर्णपदके, प्रशंसापत्रके व कित्येक ठिकाणीं रोख वक्षसंहि मिळत गेलीं आहेत. तसेच हिंदुस्थानांत कोठेहि राजेरजवाडयांकडून अगर सरकारी खात्याकडून कांहीं “ फाईन-आर्ट ” बाबत काम निघाले कीं त्या कामगिरीवर पाठविल्या जाणाऱ्या मंडळींत श्रीयुत आगास्कर यांची नेमणूक हटकून व्हावयाचीच. वॉम्बे आर्टस्कूलवर वेळोवेळीं प्रिन्सिपॉल होऊन आलेले सर्व युरोपियन चित्रकार श्री. आगास्कर यांना फार चहात असत व विलायतेस परत जातेवेळीं त्यांचेकडून आग्रहपूर्वक करवून घेतलेलीं कित्येक कामे मोठ्या हौशीने बरोबर घेऊन जात. असे सांगतात कीं, ‘ मोटेचें पाणी ’ नांवाच श्रीयुत आगास्कर यांचें एक तेलचित्र युरोपियन लोकांस इतकें आवडलें कीं, त्यांनीं ताबडतोब त्या चित्रावरहुकूम तीन नकला त्यांचे कडून मुद्दाम तयार करवून घेऊन विलायतेस नेल्या. अशा या गुणी चित्रकाराच्या चित्रकलेचें चीज या विसाव्या शतकाचे प्रारंभीं हिंदुस्थानांत काय झाले हा विचार मनात आला कीं मन उद्विग्न होतें. विलायतेत एखाद्या अमीर-उमरावाचे मालकीची खासगी ‘ आर्ट-गॅलरी ’ प्रसंगविशेषीं लिलावास निघाली तर त्यांतील जुन्या नामांकित चित्रकारांच्या दुर्मिळ चित्रांस लक्षावधि पौंडांनीं किंमत येते. आज आमचेकडे श्री० आगास्कर यांचे हातचीं रफ स्केचेस् व डिझाइन्स् कित्येकांचे घरीं धूळ खात पडलीं असतील. कारण आमच्या समाजांत ललितकलेची अमिश्चि अद्याप जागृत व्हावयाची आहे. परंतु आमचा असा पूर्ण भरंवसा आहे कीं, श्रीयुत आगास्कर यांच्या चित्रकलाचातुर्याची खरी पारख व प्रशंसा ज्या घटकेस सुरू होईल त्या घटकेपासून त्यांच्या चित्रांच्या संशोधनास, संग्रहास व वर्गीकरणास जारीनें सुरुवात होऊन रसिकजनांच्या त्यावर उड्या पडतील.

पुरुषासारखा पुरुष, स्त्रीसारखी स्त्री, घोड्यासारखा घोडा किंवा डोंगरासारखा डोंगर काढणें हें तर चित्रकाराचें-कर्तव्यच होय. तेहि धडपणें येत नसेल तर तो चित्रकार कसला ? निसर्गाच्या नियमांचें उल्लंघन न करतां सृष्टिसौंदर्याचें प्रामाणिक दृश्य आपल्या चित्रकलेत प्रतिबिंबित करण्याची जबाबदारी सर्व चित्रकारांवर सारखीच आहे. परंतु जे याही-पेक्षां श्रेष्ठ दर्जाचे चित्रकार त्यांनां स्थल, काल, प्रसंग, रिवाज, संस्कृति ऐति-

हासिक परंपरा वगैरे वस्तुस्थितीशीं आपलीं चित्रे विंगत न दिसावीं ह्मणून हिचरेच प्रयास पडतात. या कामीं त्यांच्या हस्तकौशल्यास अंतर्दार्ढ्याच्या चंचल मनोविकारांची व सहजस्फूर्तीची पूर्ण मदत असते. तात्पर्य, कवीप्रमाणे चित्रकारहि सहृदय, प्रतिभासंपन्न व भावनाप्रधान असावा लागतो. उदाहरणार्थ, देवादिकांचीं पौराणिक चित्रे काढतांना त्यांच्या चर्येवर दैवी ऐश्वर्य दाखविले पाहिजे, रंगेल विलासीपणाची झांक उपयोगी नाही. देवतांच्या स्वर्गीय पातिव्रत्याची छटा पाहिजे, नटवा नखरेवाजपणा उपयोगी नाही. रामायण-कालीन आयोध्या नगरीच्या देखाव्यांत 'हॉर्नबी रोड'च्या दुतर्फा दिसणाऱ्या इमारती काढून चालणार नाही; आणि कण्वमुनीच्या तपोवनांत आश्रममृगांच्या सहवासांत वाढलेल्या अव्याज मनोहर शकुंतलेच्या भोंवती बकुल, कदम्बादि वनवृक्ष आणि नवमालिका, वनज्योत्स्नादि फुलवेलींच्या ऐवजीं झिनिया, कॉसमॉस, अस्टर वगैरे फुलांचे ताटवे किंवा कर्सेच्या अगर जिरेनियमच्या कुंड्या काढून भागणार नाही. सारांश, कोणताहि कृत्रिम नाटकी अभिनिवेश कीं ज्या योगानें आर्यसंस्कृतीशीं निगडित अशा आमच्या मूलभूत धार्मिक मनोभावनांस जबरदस्त धक्का बसेल, ती चित्रकला मायावी होय. कित्येकांच्या मते प्रस्तुतच्या पौराणिक चलत चित्रपटांच्या प्रत्यहीं बदलणाऱ्या भपकेदार देखाव्या पुढें खऱ्या चिरस्थायी चित्रकलेची अभिरुचि समाजांत कमी होत जाऊन कालांतरानें तिची प्रगति खुंटली जाण्याची भीति आहे. परंतु या प्रश्नाचे उत्तर 'आर्टस्कूल' मध्ये कोणत्या दर्जाच्या विद्यार्थ्यांचा भरणा अधिक होतो यावर अवलंबून आहे. नाटकाचे पडदे रंगविण्यापलीकडे ज्यांचा कांहीं उपयोग नाही असे केवळ पोटाथी, धंदेच्छु विद्यार्थी किती, स्वयंस्फूर्तीनें आलेले हौशी विद्यार्थी किती, स्वतःस एक कला जास्त अवगत व्हावी या महत्वाकांक्षेनें चित्रकलेचा अभ्यास करणारे किती आणि सच्छील, सुसंस्कृत, स्वावलंबी, व स्वतंत्र बाण्याचे विद्यार्थी किती याची प्रथम छाननी झाली पाहिजे. आर्टस्कूलच्या अभ्यासक्रमांतच संस्कृत काव्य व नाट्यवाङ्मयाचे, तसेंच रामायण, महाभारतादि पुराण ग्रंथांतील सुरस आख्यानांचे चित्रकलेच्या दृष्टीनें फार मार्मिक परिशीलन, विद्वान व रसिक पंडितांच्या हाताखालीं झाले पाहिजे. विक्रमोर्वशीय, शाकुंतल, माल-

तीमाधव, उत्तरराम वगैरे नाटकांतून जागोजाग असे कित्येक हृदयंगम व रमणीय प्रसंग आढळतात कीं, ज्यांचीं कविकल्पनेशीं हुबेहुब जुळणारीं व पूर्ण समाधानकारक अशीं चित्रे अद्याप अस्तित्वांत यावयाचीं आहेत. वस्तुस्थितीशीं तंतोतंत साम्य ज्यांत दृष्टोत्पत्तीस येते तीच चित्रकला शाश्वत टिकणारी होय. श्रीसुत आगास्कर यांच्या चित्रकलेत हा गुण विशेष वाखाणण्यासारखा होता असे तज्ज्ञांचे मत आहे.

कोणत्याहि एका अत्युच्च शिखरास पोहोचलेला मनुष्य प्रायः एककल्ली बनतो. आणि या स्वभावदोषाचा अतिरेक झाला कीं अघोर परिणामी व्यसन-त्रयीपैकीं एखाद्या व्यसनांत तो सहजगत्या गुरफटला जाऊन नैतिक अधःपातास सुरवात होते. अत्यंत कर्तबगार व कुशाग्र बुद्धीची माणसे क्वचित् प्रसंगीं व्यसनाधीन आढळतात त्यांचे कारण हेंच होय. महाराष्ट्राचे दुर्दैवाने श्री. आगास्कर यांना आपल्या जीवनचरित्राच्या उत्तरार्धांत 'एकच प्याला'चे व्यसन जडलें; व त्यामुळे त्यांची मुळची निकोप व सुदृढ शरीरप्रकृति हळू हळू ढासळत जाऊन त्यांतच त्यांचा अंत झाला. तथापि 'गुणाः पूजास्थानम्' या न्यायाने गुणी जनांच्या चरित्रांचे विहंगमावलोकन करतांना अनुदार अशा दोषैकदृष्टीस दिसणाऱ्या त्यांच्या वैगुण्याकडे व कमकुवतपणाकडे डोळे झांक करून फक्त त्यांच्या कार्यवैशिष्ट्याचे स्वारस्य यथामति विशद करून मांडणे हाच मार्ग जगांत सर्वत्र शिष्टसंमत असल्यामुळे श्री. आगास्कर याचा आवडीचा विषय जो 'चित्रकला' त्यांत त्यांनीं कोणते ध्येय स्वतःचे डोळ्यापुढे ठेविले, एका विवक्षित दिशेने प्रयत्नांची पराकाष्ठा करून केवढी प्रगति केली व त्यांच्या यशस्वी चित्रकलेच्या अंतर्दुर्मीचे खरे मर्म किंवा इंगित काय याचे त्रोटक विवेचन करणे हेंच आपले आजचे कर्तव्य होय. श्री. आगास्कर हे हॅस्टरवर रिलीफची व मॉडेर्निंगची कामेहि उठावदार करीत. कारण "पोर्ट्रेट्पेन्टिंग" मध्ये त्यांचा हात धरणारा कोणी नव्हता. आणि ज्याला एकदां व्यक्तिमात्रांच्या भिन्न भिन्न तोंडवळ्यांची किंवा मुद्राभिनयाची यथार्थ ओळख पटली त्याला त्या त्या चेहेऱ्याची प्रतिकृति कॅन्व्हसवर काय किंवा हॅस्टरवर काय, हुबेहुब साधलीच पाहिजे असा चित्रकलेचा सामान्य नियम आहे. श्री. आगास्कर यांनीं आतां-

पर्यंत शेंकडों लोकांची पेन्टिंग्स् तयार करून दिली असून त्यांच्या प्रत्येक पेन्टिंगमधील व्यक्तीच्या चर्येवर एक प्रकारचा जिवंतपणाचा तजेला दृष्टोत्पत्तीस येतो. मुंबईतील कित्येक होतकरू स्कलप्टर्सनां त्यांचे कामांत वेळोवेळी मदत करून श्री. आगास्कर हे उत्तेजन देण्यास नेहमी तयार असत व श्री. आगास्कर यांचे पसंतीस येईपर्यंत आपले काम कोट्टरी सदोष व अपुरे राहिले असावे अशी उलटपक्षी त्यांच्याहि मनाची खात्री असे. श्रीयुत आगास्कर यांच्या एकंदर कामगिरीचा विचार करतां त्यांनीं रेखाटलेल्या चित्रांतील स्त्री-पुरुषांचे आकृतींतून जो एक प्रकारचा सतेज मोहकपणा व प्रमाणबद्ध भरदार बांधेसूदपणा दिसून येतो तोच त्यांच्या चित्रकलेतील विशेष होय. त्यांनीं रंगविलेल्या सृष्टिविषयक देखाव्यांतून सर्वत्र नैसर्गिक सौंदर्य रेखाटलेले दिसून येते; कोठे कृत्रिमपणाचा लवलेशहि सांपडत नाही. याचें कारण प्रत्येक ऋतूंत क्षणोक्षणी पालटत जाणाऱ्या सृष्टीतील नितांत रम्य घडामोडींकडे त्यांचे बारकाईने लक्ष असून सृष्टिनिरीक्षणावरच त्यांनीं आपल्या चित्रकलेची सर्व उभारणी केली होती. पुण्यांत भारतीय युद्धप्रसंगाचें चित्र रंगविण्यास आले असतां एके दिवशीं ते सहज झगाले, “ रस्त्यानें जातांना हल्लीं माझें सर्व लक्ष्य जाणाऱ्या येणाऱ्या घोड्यांनीं वेधलेलें असतें. त्याखेरीज अर्जुनाचा वेगवान रथ मला कसा साधेल ? ” या एकाच गोष्टीवरून हातीं घेतलेलें काम पुरें होईपर्यंत ध्यानीं, मनीं, स्वप्नीं एकसारखा त्याचाच निदिध्यास लागून त्या कामाशीं त्यांचें किती तादात्म्य होत असे हें सिद्ध होतें.

श्रीयुत आगास्कर यांचा व आमचा संबंध अगदीं अलीकडे म्हणजे मे १९२३ मध्ये आला. कै. लोकमान्य टिळकांच्या सुप्रसिद्ध ‘गीतारहस्य’ ग्रंथाचे नवीन आवृत्तींत भारतीय युद्धप्रसंगाचें जें एक अत्यंत स्फूर्तिदायक व उठावदार रंगित चित्र घातलें आहे, तें श्री. आगास्कर यांच्याच चित्रकलेचें दृश्य फल होय. संगीत मानापमान नाटकांतील रणभीरू लक्ष्मीधराप्रमाणें हातांतील सर्व शस्त्रां फेकून देऊन स्वकर्तव्यापासून पराङ्मुख होतसात्या दुर्बलहृदयी अर्जुनाचें चित्र भगवद्गीतेंत घालण्याचा आजपर्यंतचा प्रघात असे. तशा प्रकारचीं सर्व चित्रं अर्थात्च ‘युद्ध करावे कीं न करावे ? ’ या आपत्तींत सांपडलेल्या अर्जुनाची

पहिल्या अध्यायाचे अखेरीस जी विषण्ण मनःस्थिति वर्णिलेली आहे तिची उत्कृष्ट द्योतक होत. परंतु गीतेच्या उपक्रमोपसंहरावरून जो तात्पर्यनिर्णय लो. टिळकांनी गीतारहस्यांत सोमस्तिक सिद्ध केला आहे, त्यावरून पाहतां गीताधर्माचें सांगोपांग विवेचन करून अखेर भगवंतांनी आपल्या प्रोत्साहनपर उद्देशानें अर्जुनास युद्धास प्रवृत्त केलें ही गोष्ट सूर्यप्रकाशाइतकी स्पष्ट दिसते. लोकमान्यांच्या मनांतून गीतारहस्यांत भक्त-भगवंतांचें जें एक चित्र घालावयाचें होते तें याचेंच द्योतक द्वयणजे प्रवृत्तिपर किंवा उठावणीचें होय. हेतु हा कीं, भगवंतांनी सांगितलेल्या गीताधर्माचा अखेर अर्जुनाचे मनावर प्रत्यक्ष परिणाम काय झाला हें नुसत्या चित्राकडे पाहूनच वाचकांच्या चटकन लक्षांत यावें. या अनुरोधानें लो. टिळकांनी अनेकांपाशीं वेळोवेळीं बोलून दाखविलेल्या त्यांच्या उपरिनिर्दिष्ट कल्पनेस साजेसें असें योग्य चित्र त्यांचे पश्चात् आतां कोणाकडून तयार करवून घ्यावें अशा विवंचनेत आमचे वडील बंधु असतां कित्येक तज्ज्ञ लोकांकडून श्री. आगास्कर यांचें नांव सुचविण्यांत आलें. त्या बरोबर मुंबईत श्री. आगास्कर यांची गांठ घेऊन, उन्हाळ्याचे सुट्टीनिमित्त महिनाभर आर्टस्कूल बंद असतें त्या अवधीत म्हणजे मे १९२३ मध्ये, त्यांना पुण्यास आणवून कुरुक्षेत्रावरील श्रीकृष्णार्जुन-रथाचें हें प्रेक्षणीय चित्र त्यांचेकडून त्यांनी मोठ्या परिश्रमपूर्वक तयार करवून घेतलें. एका दुचाकी रथांत धनुष्य सज्ज करून उभा ठाकलेला भव्य, तेजःपुंज व पिळदार बांध्याचा उत्कंठित अर्जुन, त्याच्याच पुढें बसून एकाग्र चित्तानें सारथ्य करणारे रश्मिसंयमन कुशल भगवान् श्रीकृष्ण, व शत्रुसैन्याचे रोखानें अनिरुद्ध गतीनें दौडत जाणारे चार शुभ्र, पवनचपल, वेभान घोडे असा हा कुरुक्षेत्रावरील श्रीकृष्णार्जुन-रथाचा मनो-वेधक देखावा पाहून कोणाच्या मनोवृत्ति क्षणभर उचंबळणार नाहीत ? चित्राकडे नुसती नजर फेकण्याचा अवकाश कीं ग्रंथाचा सारांश प्रत्यक्ष चित्र बोल्लें लागतें. यांतच चित्रकाराचें खरें कौशल्य आहे. अशा चित्रांच्या खाली खुलाशासाठीं शब्दांत स्पष्टीकरण घालण्याचा किंवा त्यावर भाष्य लिहीत बसण्याचा खटाटोप हवा कशाला ? उत्तम चित्रकाराची कामगिरी ही एक मूर्तिमंत दृक्-प्रत्ययाची बाब होय. तिला बेगडी शिफारसीची मुळीच अपेक्षा नसते.

श्रीयुत आगास्कर यांचे हातचे शेवटचे काम ह्मणजे त्यांनी आमच्या घरासाठी तयार करून दिलेले कै० लोकमान्य टिळकांचे लाईफ्-साईज ऑईल-पेंटिंग होय. जून १९२३ चे प्रारंभी पुण्याहून मुंबईस परत गेल्यानंतर एक वर्षाचे आंतच त्यांची प्रिय पत्नी स्वर्गवासी झाली. कौटुंबिक आपत्तीच्या घाल्यामुळे आर्ट-स्कूलची नोकरी नियमित होईना म्हणून रिटायर होऊन पेन्शन घ्यावी की काय अशा विचारांत ते असतां त्यांच्यावरहि अनपेक्षित काळाची झडप पडली. तथापि कै० लो० टिळकांच्या तैल-चित्राची ऑर्डर चालू सालच्या प्रारंभी आम्ही नक्की केल्यामुळे वेळांत वेळ काढून हे काम करून देण्याचे श्रीयुत आगास्कर यांनी मोठ्या आनंदाने पत्करले व सृष्ट्यपूर्वी अवघा एकच महिना त्यांनी ते पुरेहि करून दिले. हे तैल-चित्र घरी घेऊन येण्यासाठी गेल्या गणेश-चतुर्थीचे सुमारांस आमचे वडील बंधु मुंबईस त्यांच्या घरी गेले असतां ते म्हणाले, “ माझे हे बहुधा शेवटचेच काम. तथापि माझ्या हातून अखेरची सेवा लोकमान्यांची व्हावी हे माझे केवढे भाग्य ! गीतारहस्यांतील चित्रामुळे त्या ग्रंथाबरोबर माझे नांव अमर राहिल.” पेन्शन मिळाली की, उरलेले आयुष्य केडगांवी नारायणमहाराजांचे सेवेत घालवावयाचे असा विचार मनात चालू असतां त्यांना पोटदुखीचा व अतिसाराचा विकार जडला व अखेर त्यांतच त्यांचा अंत झाला. त्यांचे हातचे शेवटचे काम, कै० लोकमान्य टिळकांचे तैलचित्र, सध्यां आमच्या घरी असून हे इतके अप्रतिम साधले आहे की, त्याचे वर्णन शब्दांत काय सांगावे ? प्रत्यक्ष पाहिल्यानंच कोणाचीहि खात्री पटेल. विशेषतः ज्या चित्रकारांन सरकारी नोकरीच्या भगभर्गीत लो. टिळकांनां प्रत्यक्ष असे ओझरतेहि कधी पाहिले नव्हते, त्यांना त्यांचे इतके हुवेहुव चित्र रेखाटावे हे जेवढे भूषणावहे तेवढेच विस्मयकारक होय यांत संशय नाही. राजा रविवर्म्यानंतर नांव घेण्या-सारखे फारच थोडे हिंदी चित्रकार महाराष्ट्रांत उदयास आले. त्यांपैकी श्रीयुत धुंधर व श्रीयुत आगास्कर ही जोडी सुप्रसिद्ध आहे. श्री. आगास्कर यांच्या चित्रकलेस आतां यापुढे आपण कायमचे मुकले आहोत. त्यांचे अकाली निधनामुळे महाराष्ट्रीय चित्रकलेच्या नक्षत्र-मंडळांतील एक तेजस्वी तारा नुदून पडला !

अलीकडे रंगी-वेरंगी कॅलेंडर्स, पिक्चर पोस्टकार्डे, सिनेमा पोस्टर्स वगैरे रूपानें छापून येणाऱ्या परकीय किंवा विदेशी चित्रकलेस कसा तरी झटपट हिंदी पेहरावः चढवून तसल्या निमगोऱ्या, संमिश्र व नकली निष्पत्तीवर उसनी प्रसिद्धि मिळविण्याची बऱ्याच अनुकरणशील चित्रकारांची प्रवृत्ति दिसून येते. हिंदी चित्रकलेच्या प्रगतीचे व जोपासनेचे दृष्टीने ही संवय अत्यंत घातुक होय. या बाबतीत श्रीयुत आगास्कर यांच्यासारख्या श्रेष्ठ व कल्पक चित्रकारांचें उदाहरण होतकरु विद्यार्थ्यांनी आपल्या डोळ्यापुढे ठेविलें पाहिजे. नुकतेच नैनि-ताल आर्ट सोसायटीचे विद्यमानें कॅप्टन् गॅलडस्टन् सालोमन यांचें “ मुंबईकडील ललितकलेचा कल, ” या विषयावर जें एक सुश्राव्य व्याख्यान झालें त्यांत त्यांनी असा स्पष्ट इशारा दिला आहे कींः—

“ I have no shadow of doubt that so long as Indian Artists refuse to copy the West but resolutely continue to copy Nature, they are on the right lines. ”

या अत्यंत निर्भीड, अधिकारयुक्त व मार्गदर्शक उपदेशाची वाचकांस आठवण करून देऊन व हिंदी चित्रकलेचा उत्तरोत्तर अभ्युदय होवो अशी त्या दयाघन प्रभूची करुणा भाकून हा लेख संपवितों.

श्री. आगास्कर यांचेकडून तयार करवून घेतलेली व या लेखांत वर उल्लेख केलेली दोन अप्रतिम चित्रे—‘ कुरुक्षेत्राची रणभूमि व लोकमान्य टिळकांचें पेन्टिंग् ’ हीं आतां तीन रंगांत छापवून घेतलीं असून टिळक-बंधूंकडे विक्रीस तयार आहेत. दोन साईजः—८ इ. X १२ इ. आणि १४ इ. X २० इ. प्रतीची किंमत प्रत्येकीं अनुक्रमे ८४ व ८८ आणे.

* कलमबहादुरीचें शैलापागोटें !

—:०:—

(' रत्नाकर ' वर्ष १ले. अंक १० वा; आक्टोबर १९२६)

एक बोधप्रद विनोदी गोष्ट

[लेखक —श्रीयुत श्रीधर वळवंत टिळक, पुणे.]

शे ठ कस्तुरचंद गुलाबराय हे पुण्यांतील एक सधन व्यापारी होते. रविवारांत त्यांचा सुगंधी सामानाचा मोठा कारखाना होता. त्यांचे दुकानांनी जी नोकरमंडळी कामावर होती त्यांत चिंतू नांवाचा एक ब्राह्मणाचा अनाथ व पोरका मुलगा होता. या पोराला दारोदार भिक्षा मागत फिरतांना पाहून एके दिवशीं शेठजीनांत्याची दया आली व मोठ्या कळवळीनें विचारपूस करून त्याला त्यांनीं दुकानावर लावून घेतलें. मनांत विचार असा कीं, 'ब्राह्मणाचा पोर आहे, चार घांस खाईल, पण विद्याभ्यास करून नांव काढील.' ' अज्ञातकुलशीलस्य वासो देयो न कस्यचित् '—या हितोपदेशांतील वचनाच्या सत्यतेची परीक्षा पाहण्याचाच जणुं शेठजींचा मानस असावा. शेठजींच्या उदार अंतःकरणामुळें चिंतूचें नशीब तत्काळ उघडलें. दोन वेळां त्यांचे घरीं जेवावें, सकाळीं कारखान्यांतून दुकानावर चिट्ठीचपाटीची ने-आण करावी, दुपारीं शाळेंत जावें, संध्याकाळीं कारखान्यास सुट्टी झाल्यावर झाडलोट करून दुकानास कुलूप घालावें व रात्रीं आपला विद्याभ्यास करावा अशी चिंतूची दिनचर्या होती. चिंतूला कपडेलते व शाळेची फी शेठजींच देत असत व आश्रिताप्रमाणें स्वतःचे घरींच त्याची जेवणाची व राहण्याची सोय लावून दिल्यामुळें इतर नोकरलोकांप्रमाणें वेगळा पगार असा अर्थातच चिंतूस मिळत नव्हता. ते दिवस महायुद्धाचे व तज्जन्य महर्गतेचे होते. कोणी

* अलील वाड्मयाचा बीमोड करण्याचे हेतूने रचलेली ही एक केवळ काल्पनिक गोष्ट आहे.—लेखक.

आपल्या नातेवाईकांची देखील विचारपूस करण्यास धजत नव्हता; मग गोर-गरिवांना व अनाथांना कोण विचारतो ? अशा परिस्थितीत शेठजींच्या घरी चिंतूला आश्रय मिळावा ह्यांत त्यांचे सर्वतोपरी हितच होतें. फार काय, इन्फ्लु-एन्झाचे सार्थीत चिंतूने बिछाना धरला त्या वेळीं देखील औषधपाण्याचा सर्वे खर्च व डॉक्टरची विलें शेठजींनींच भरली. हे उपकारांचे ओझे स्मरून वास्तविक पाहतां चिंतूने नम्र व कृतज्ञपणाने पडेल तें काम करण्याची तत्परता दाखवावयास पाहिजे होती. पण जगाचा असा उलटा न्याय आहे कीं, मऊ सांपडले म्हणजे कोपराने खणावेसे वाटते. ऐतखाऊपणाची संवय जडल्यामुळे चिंतू हळुहळू उनाड व मगरूर वनत चालला. कारखान्यांतील व दुकानावरील इतर नोकरलोकांना पगार मिळतो, त्यांच्याइतके आपणही काम करीत असून आपणाला मात्र पगार मिळत नाही; असे त्याच्या डोक्याने घेतले व एकदां पगाराचे दिवशीं चार-चौघांसमक्ष तसे त्याने शेठजींस स्पष्ट शब्दांत बोलून दाखविण्यासही कमी केले नाही. शेठजींना साह-जिकच ते त्याचे बोलणे चमत्कारिक लागले, पण त्यांनीं “ तूं मॅट्रिक पास झालास म्हणजे मग तुला कारकुनाचा पगार सुरू करूं ” असे आश्वासन देऊन त्याची तात्पुरती समजूत घालण्याचा यत्न केला. चिंतू त्यावेळीं सारा इंग्रजी चौथ्या इयत्तेमध्ये होता. तथापि त्याला पंख फुटूं लागले होते आणि आळशीपणाची व उनाडकीची संवय जडल्यामुळे अभ्यासावरील त्याचे चित्त उडत चालले होते. ‘ मी दुकानावर अशोरात्र बसतो म्हणूनच दुकानचा कारभार सुरळीत चालतो. मी सोडून गेलों म्हणजे शेठजींचे डोळे उघडतील. तोंपर्यंत माझी किंमत कवडीमोलच राहणार ’—अशी घमेड त्याला वाटूं लागली. पुढे हळुहळू दुकानच्या रोजच्या किरकोळ विक्रीत चार-आठ आण्यांची कसर निघूं लागली. प्रथम कांहीं दिवस कस्तुरचंद शेठजींच्या लक्षांत ही गोष्ट आली नाही. परंतु हिशेबांतील वाढत्या घोट्याळ्यामुळे त्यांना चिंतूचा संशय येऊं लागला. त्या वर्षीं चिंतू परीक्षेतही नापास झाला व त्यावेळीं शेठजींकडून त्याची चांगलीच कानउघाडणी झाली. लवकरच पुढे अशी गोष्ट घडून आली कीं, इतःपर चिंतूस सांभाळून घेणे शेठजींस अशक्य झाले. दिपवाळीच्या ऐन

विक्रीच्या दिवसांत दुकानचे फळीवर विस्मरणाने राहून गेलेले शेंदीडशे रुपयांचे नोटांचे पुडके तेथून अचूक नाहीसे झाल्याचे शेठजीस आढळून आले व त्यांचा चिंतुवद्दलाचा संशय दृढमूल झाला. त्यामुळे रागाचे भरांत त्यांनी त्या दिवशी चिंतुस पोलीसचे स्वाधीन करण्याची तंबी भरली. चिंतोबा या प्रसंगाची वाटच पहात होते. त्यांनी उलट निष्कारण चोरीचा आळ घेतल्याबद्दल शेठजींना भल-भलते वोलून शक्य तेवढे अकांडतांडव केले व नेसत्या धोतरानिशी दुकानास रामराम ठोकला. कस्तुरचंदशेठजींना शेंदीडशेची वाव म्हणजे कांहीं विशेष नव्हती. चिंतोबाची व्याद आपण होऊनच तणतणत निघून गेल्यामुळे शेठजी पुढे पोलिसाविलिखाचे फारसे भानगडीत पडले नाहीत. असो. स्वतःच्या कुशाग्र बुद्धिमत्तेवर, व्यावहारिकपणावर व अक्कलहुषारीवर चिंतोबांची विशेष भिस्त असल्यामुळे इतरांचे मदतीशिवाय आपण आपल्या पायावर हां हां म्हणतां उभे राहूं असा त्यांना एक प्रकारचा आत्मविश्वास होता. म्हणून आपगांस शेठजींचे दुकान आतां कायमचे पारखें झाल्याची बातमी बाजारपेठेत फुटण्याचे आंतच एका मारवाड्याकडून झटपट तीनशे रुपये उघडने काढून मिळेल तेवढ्या भांडवलावर शेठजींशी व्यापारांत स्पर्धा करण्याचे मनांत योजून त्याच दिवशी चिंतोबांनी तुळशीबागेचे नाक्यावर एक लहानसे दुकान पंधरा-वीस रुपयांपर्यंत भाड्याने ठरविले व त्यावर—

“ निशिगंध स्टोअर्स ”

[लिमिटेड अॅन्ड रजिस्टर्ड]

‘ येथे गुलकंद, मोरावळा, उदबत्ती, जर्दा, कातवडी, कापूर, आंवळेल तेल इ० सुगंधी सामान व अस्सल कन्नोजी अत्तरे विकत मिळतील ’ अशी भली जंगी पाटी लटक्यावून दिली. चिंतोबांचा हा सर्व खटाटोप कस्तुरचंद शेठजींशी चढाओढ करून त्यांचा चांगला नक्षा उतरविण्यासाठी होता हे निराळें सांगावयास नको. फक्त फरक काय तो येवढाच की, शेठजींचे दुकानचा बहुतेक सर्व माल त्यांच्या स्वतःच्या कारखान्यांत अत्यंत कसोशीने तयार होत होता तर चिंतो-

बांचे व्यापारी ज्ञान घाऊक माल खरेदी करून फुटकळ विकण्यापलीकडे फारसे गेले नव्हते.

येणेप्रमाणे सावकारापासून कर्जाऊ घेतलेले बहुतेक सर्व भांडवल थोड्याच दिवसांत ' निशिगंध :स्टोअर्स ' साठी कन्नोजहून मागविलेल्या अत्तरांच्या बुधल्यांतून गुंतून पडले. दुकानीं चकाट्या पिटण्यास बरेच लोक जमत व अत्तराचे बोळे कानांत घालून घरीं जात. पण कोणी चार आणे चिंतोबांचे हातावर ठेवून त्यापैकी एक मासाभर विकत घेईल तर शपथ ! विक्री कांहींच होत नसल्यामुळे चिंतोबांचा सर्व वेळ दुकानांतले दुकानांत उदबत्त्यांचे पुडे पुनःपुन्हा झाडून पुसून रांगेने डाळून ठेवण्यांत, अत्तरांच्या मोठ्या बुधल्यांतून थेंब थेंब अत्तर लहान कुप्यांतून ओतून भरून ठेवण्यांत, गुलकंदाच्या पोंड-अर्धा पोंडाच्या जस्ती डब्यांवर ' चंद्रकांत गुलकंद ' अशी लेबले डंकविण्यांत आणि चित्ताकर्षक व चटकदार भाषेत जाहिरातींचे नाना तऱ्हेचे मसुदे लिहून काढण्यांत जात असे. शेट कस्तुरचंद गुलाबराय यांचे दुकानची दरसाल दीपोत्सवाचे व लक्ष्मीपूजनाचे सुमारांस " आठ आण्यांत दिवाळी " अशी ठराविक मसुद्याची जाहिरात वर्तमानपत्रांतून गेली कित्येक वर्षे लागोपाठ येत असे व त्यामुळे त्यांचे गांवोगांव कायमचे गिःहाईक सर्वत्र पसरलेले होते. चिंतोबांनीं विचार केला कीं, येत्या दिवाळींत प्रत्येक वर्तमानपत्रांत शेटजींचे जाहिरातीचे शेजारीं ' निशिगंध स्टोअर्स ' ची " पावणे आठ आण्यांत दिवाळी ! " अशी जाहिरात फडकलीच पाहिजे. म्हणून त्यांनीं दोन तीन महिने आगाऊच पुण्या-मुंबईतील झाडून सर्व वर्तमानपत्रांकडे आपली जाहिरात पाठवून देऊन शेटजींना आश्चर्यचकित करून टाकण्याचा व त्यांचेकडील पैशाचा ओघ आपलेकडे वळता करून घेण्याचा पुरा बंदोबस्त करून ठेविला होता. परंतु चिंतोबांचे कुंडलीतील ग्रहमालिका प्रतिकूल झाल्यामुळे कीं काय ऐन दिवाळींत ग्राहकांकडून ऑर्डरीच्या पत्रांचा पाऊस पडण्याऐवजीं दर डांकेला पुण्या-मुंबईपासून थेट नागपूर-वऱ्हाडापर्यंतच्या सर्व दैनिक व साप्ताहिक वृत्तपत्रांचे म्यानेजरांच्या सहीचीं जाहिरातीचीं लठ्ठ लठ्ठ विले मात्र ' निशिगंध स्टोअर्स 'चे पत्र्यावर येऊन पडू लागलीं आणि चिंतोबांचे डोळे पांढरे झाले. शेटजींचे

दुकानाशी संबंध तोडल्याला आतां एक वर्ष लोटले होतें. तरीही चिंतोबांजवळ स्वतःच्या मालकीचे असे अभिमानाने दाखविण्याजोगे कांहीं एक नव्हतें. दोन वेळ पुण्यांतील मुंबई फॅशनच्या 'दुर्वास धुधाशांतिगृहां'त जेवावें; रात्री दुकान बंद करून बाहेरच्या फळीवरच झोंपावें व पुनः पहाटे लवकर उठून प्रातर्विधि उरकून दगडू हालवायाच्या सार्वजनिक हौदावर दोनचार बादल्या घाईघाईने डोक्यावर ओतून दुकानावर येऊन बसावें; असा आमच्या चिंतोबांचा दैनिक कार्यक्रम होता. वर्तमानपत्रांतून जाहिराती देऊनही मालाची विक्री होईना त्यामुळे जाहिरातींचीच काय पण खाणावळीचीं व दुकानाचे भाड्यांची विलेही वेळेवर चुकती करण्याइतके पैसे महिना अखेर शिल्लक पडेनात. आणि पडणार तरी कोठून ? कारण दुकानांत बसल्या बसल्या चिंतोबांचे चार-सहा आणे पानपट्टी, विडी मॅचेसमध्ये खर्च होत व सायंकाळीं हॉटेल, सिनेमादि बाहेरख्यालीपणास सहज आठ-बारा आणे लागत. रोजचा हा असा रुपया-दीड रुपया उडविण्याची संवय लागल्यावर शिल्लक काय राहणार व विले थकल्याशिवाय कशी राहतील ? अशा विकट परिस्थितीत चिंतोबांना कित्येक वेळां खाणावळींतील एकवेळच्या जेवणावरच भागवून घेणें भाग पडे. आपल्या मिळकतींत कांहीं भर पडावी असा स्तुत्य विचार करून त्यांनीं मुख्य धंद्याचे जोडीला अलीकडे कांहीं किफायतशीर व्यवसाय सुरू केले होते. त्यांतील मुख्य मुख्य म्हटले म्हणजे कलकत्याकडील एका संशयास्पद अशा लॉईफ इन्शुरन्स कंपनीची एजन्सी, गोव्याकडील एका लॉटरीच्या तिकिटविक्रीचे ब्रॅच ऑफिस, मुंबईतील एका वेलगामी व उच्छृंखल दैनिकाचे अंक पुण्यांत विकण्याची व वांटण्याची एजन्सी तसेंच सदर दैनिकाच्या स्थानिक वातमीदाराचे जागीं बिनपगारी नेमणूक, लग्नसराईचे मोसमांत आचारी, पाणके, वाढपी, वाजंत्री, बोलावणेकरी वगैरे संच यजमानास किफायतशीर गांठून देण्याची ग्यारंटी आणि बसल्याही बऱ्यावाईट पेटंट औषधांच्या जाहिराती तुळशीबागेचे कोपऱ्यावर स्वतःचे दुकानासमोर बायका-पुरुषांत अल्प मोबदल्यावर वांटून टाकण्याची कामगिरी इ० इ०. आणखीही एका धंद्याची किफायतशीर कल्पना चिंतोबांचे कल्पक डोक्यांत होती पण विश्वास व लायक मदतनिसांच्या अभावीं त्यांना तो एकदम सुरू करतां येईना. परंतु पुढे लवकरच तुळशीबा-

गेचे आवारांत घुटमळणाऱ्या दोन चलाख पुणेरी उचल्यांची व चिंतोबांची गट्टी जमली व परस्परांत भागीदारीच्या अटी वगैरे ठरून दुसरे दिवसापासून—

‘ येथें जुन्या छत्र्या व जोडेही विकृत मिळतील ’

अशी एक पाटी इतर अनेक पाट्यांत ‘ निशिगंध स्टोअर्स ’ चे फळीवर लागली.

चिंतोबांचे दुकानीं सकाळ-संध्याकाळ चकाट्या पिटण्यास बरीच गर्दी जमत असे ही गोष्ट वर सांगितलीच आहे. या मंडळींत वर्तमानपत्रे विकणारीं पोरे, शाळामास्तर, म्युनिसिपालिटीकडील कारकून, गुप्त पोलीस, सरकारी पेन्शनर वगैरे सर्व दर्जांच्या व सर्व पेशांच्या लोकांचा समावेश होत असल्यामुळे गांवांतील झाडून सर्व वातमी दुकानीं वसल्यावसल्याच चिंतोबांचे कानांवर येत असे. अनायासे घरवसल्या चालत आलेल्या या सर्व बाजारवातमीचे भांडवलावर सायंकाळीं दुकान बंद केल्यावर चिंतोबा आपल्या पुण्याच्या वातमीपत्राची उभारणी करीत व स्वतःच्या पदरचे यथास्थित तिखटमिठ लावून चटकदार बनविलेले हें वातमीपत्र रोजचे रोज डाकेने मुंबईच्या दैनिकाचे पत्त्यावर पाठवून देत. मुंबईचे हें दैनिक म्हणजे टवाळी व टारगटपणाचे निव्वळ थैमान होतें. किंबहुना संपादकमहाशयांचे हातीं चिंतोबांचे वातमीपत्र म्हणजे वानराचे हातीं कोलीतच होय. चारदोन अपशब्दात्मक कुचेष्टांची अधिक भर टाकून चिंतोबांचे वातमीपत्रास संपादकीय शिब्यागाळीचे उजव्या वाजूस अचुक स्थळ मिळे. चिंतोबांना त्यांतच धन्यता वाटे व दुकानीं जमणाऱ्या मंडळींत प्रतिपक्षास चीत करणाऱ्या आपल्या बिनतोड कलमबहादुरीचे रसभरित वर्णन करून स्वतःची पाठ स्वतःच थोपटून घेण्यांत त्यांचे तासचे तास जात. चिंतोबांचे सुगंधलोलुप आश्रयदातेही त्यांना हरमन्याचे झाडावर चढविण्यास आपआपल्यारी यथाशक्ति हातभार लावीत असत. अशा प्रसंगीं कोणी त्यांचे नुसत्या टाळ्या वाजवून अभिनंदन करीत तर दुसरे कोणी गौरवपर शब्दांनीं हळूच असे सुचवीत कीं, यंदांच्या साहित्य-संमेलनाचे अध्यक्षस्थान मंडित करण्यास स्वागत-मंडळास चिंतोबांपेक्षां अधिक लायक वाङ्मयसेवक कोटून मिळणार ? चिंतोबांना हेही खरेच वाटे, व आपल्या कलमबहादुरीचे

पराक्रमावर आपली योग्यता व लोकप्रियता अधिक वाढविण्यासाठी आपण एक संगीत नाटक लिहिले पाहिजे असे त्यांच्या मनाने घेतले. हे नाटक प्रचलित राजकारणावर लिहिल्याखेरीज आपण लवकर देशभक्त होणार नाही असा विचार करून त्यांनी नाटक-मंडळ्यांच्या जाहिरातीवरहुकूम भडक तीन रंगांत भल्या मोठ्या जाहिराती छापून घेऊन गांवांतील सर्व पेठांतून भिंतीवर चिकटविण्याची व्यवस्था केली. जाहिरातींतील मजकूर येणेप्रमाणे:—

*   *   *   *

येणार !   लवकरच रंगभूमीवर   येणार !

संगीत नोकरशाही

लेखक:—दे. भ. चिंतोपंत सुगंधी, पुणे.

“ अद्याप कोणत्याच कंपनीस हक्क देऊन टाकण्याचे कबून केले नसल्यामुळे नाटक-मंडळ्यांनी त्वरा करावी व लेखकास ‘निशिगंध-स्टोअर्स’ तुळशीबागेचा नाका, पुणे या पत्त्यावर ताबडतोब भेटावे. ”

*   *   *   *

यापूर्वी चिंतोबांनी नाटकगृहांत स्वतःच्या पदरचे पैसे खर्च करून अनेक वेळां प्रवेश केला असला तरी दर्शनी पडद्याचे आंत शिरून स्टेजवर पाय टाकण्याची संधि अद्यापपर्यंत त्यांना मिळालेली नव्हती. आपल्या जाहिराती बाचून गांवांतील नाटक-कंपन्या आपणांस ‘सन्मान-पत्रिका’ पाठवून प्रत्येक खेळास आग्रहपूर्वक आमंत्रण देतील इतकेच नव्हे तर पडद्याआड चहापाणी व फराळही उडविण्यास सांपडेल या विचारांत चिंतोबा आपल्या दुकानांनी मिटक्या मारीत मार्गप्रतीक्षा करीत बसले होते. परंतु आपली नाटक रचण्याची अपूर्व कल्पना जाहीर झाल्याला महिना दोन महिने उलटून गेले तरीदेखील नाटक-कंपन्यांतील कोणी चिटपांखरूही आपणांकडे हुकून पाहीना याचा चिंतोबांना मनस्वी राग आला व स्वतःचे मालकीची एक नाटक-मंडळी स्थापन करण्याचा त्यांनी निश्चय केला. ‘निशिगंध स्टोअर्स’ मधील दरवळणाऱ्या सुगंधी मालावर लुब्ध होऊन अहोरात्र तेथेच

पडून राहणाऱ्या चिंतोबांच्या रिकामटेकड्या मित्रमंडळीपैकीं प्रत्येकानें या बाबतींत त्यांना वेगवेगळी सल्ला द्यावी. कोणी म्हणे—“तुम्ही स्वतःच पुण्यांत एखादें दैनिक सुरू कां करीत नाहीं ? आपल्यासारख्या लेखनव्यवसायी लोकांस नाटकें लिहिण्यापेक्षां रोजचा वर्तमानपत्राचा धंदा केव्हांही अधिक किफायतशीर रीतीनें करतां येईल.” दुसरा सांगे—“पुण्यातील भांग्या मारुती, उंबऱ्या गणपति, सोठ्या म्हसोबा, खुन्या मुरलीधर वगैरे प्रत्येक जागृत देवस्थानाचे नाक्या नाक्यावर ‘निशिंगंध स्टोअर्स’ची एक एक ब्रँच स्थापन होणें अगत्याचें आहे.” तिसऱ्यानें सुचवावें—“अहो चिंतोपंत, तुम्ही निवडणुकीला उभे राहण्याचाच काय तो अवकाश, म्युनिसिपालिटींत निवडून गेलांच म्हणून समजा. तुमचे-करितां खटपट करण्यास आम्ही सर्वजण एका पायावर तयार आहोंत. मात्र एक गोष्ट लक्षांत असूं द्या, कीं जोड्यापासून रुमालापर्यंत नखशिखांत खादीचा पेहेराव करावा लागेल.” सर्व बाजूंनीं अशा विविध सुचनांचा वर्षाव होऊं लागला म्हणजे चिंतोपंतांना आतां मी काय करूं आणि काय नाहीं, असें होऊन जाई. थोरामोठ्यांचे भोंवती कामकाजानिमित्त किंवा एरव्हींच भेटण्यास येणाऱ्याजाणाऱ्या मंडळींचा गराडा पडतो तद्वत् चिंतोबांचे दुकानीं कांहीं मतलबी लोकांची सदासर्वकाल रहदारी असे, आणि हें आपलें वाढतें वैभव पाहून आतां आपण खास मोठ्यांत मोडूं लागलों असा भास होऊन चिंतोबांना आकाश ठेंगणे वाटूं लागे. शेक्सपिअरनें एके ठिकाणीं असें म्हटलें आहे कीं, “कांहीं लोकांचा मोठेपणा जन्मसिद्ध असतो, कांहीं लोक स्वतःचे कर्तबगारीवर मोठेपणा मिळवितात व कांहीं लोकांवर तत्कालीन परिस्थिति निष्कारण मोठेपणा लादीत असते.” चिंतोबांना अलीकडे असें वाटूं लागलें होतें कीं, जगांत कांहींतरी अलौकिक कार्य करून दाखविण्यासाठींच परमेश्वरानें आपणांस जन्मास घातलें असलें पाहिजे. एरव्हीं येवढी तैलबुद्धि व बहुश्रुतपणा आपल्याच वांट्यास येताना ! चिंतोबा असे विचारमग्न दिवसू लागले, कीं त्यांच्या मित्र-मंडळींनीं त्यांना आणखी कांहीं नव्या नव्या कल्पना सुचवाव्या. परंतु कोणत्याही कल्पक योजनेस मूर्त स्वरूप देण्याचे कामीं मुख्य अडचण कशाची असेल तर ती भांडवलाची होय हें निष्ठुर सत्य

सर्व काथ्याकूट झाल्यावर त्यांतून अखेर निष्पन्न होई व त्यामुळे चिंतोबांचे चेहऱ्यावर खिन्नतेची छाया पसरे. गेल्या वर्ष-दीड वर्षांत चिंतोबांना विनहिशेबी व्यापाराचे पार्यीं अनेकांचें देणें झालें होतें. विशेषतः ज्या मारवाड्याकडून मूळ भांडवल मिळालें होतें त्यानें आतां परतफेडीसाठीं फारच निकड लाविली होती. देण्यापार्यीं दिवसेंदिवस गांवांत उजळ माथ्यानें वावरण्याचीही चिंतोबांना चोरी वाटूं लागली. अशा विकट परिस्थितींत पुण्याहून पोबारा करण्याखेरीज गत्यंतर नव्हतें. अखेर एके दिवशीं कोणालाही सुगावा लागूं न देतां 'निशिगंध स्टोअर्स' चा कबजा आपल्या एका भोळसर नातेवाइकाचे गळ्यांत टाकून स्वारीनें मुंबईचा सुप्रसिद्ध 'माधवबाग आश्रम' गांठला.

मुंबईच्या बकाली वस्तींत 'येन केन प्रकारेण प्रसिद्धः पुरुषो भवेत्' हें चिंतोबांना माहीत असल्यामुळे तेथे आपल्या कलमबहादुरीच्या पराक्रमाची पुरी परीक्षा पाहण्याचें त्यांनीं ठरविलें आणि ज्या चटोर व शिवराळ दैनिकाचे ते पुण्याचे बातमीदार होते त्या वर्तमानत्राचे कचेरींत जाऊन त्यांनीं संपादकाची गांठ घेतली. त्यांचेपुढें आदबीनें हात जोडून चिंतोबा म्हणालेः—“महाराज आपणांला मी गुरुस्थानीं मानीत आलों. आपणच मला वर्तमानपत्राचे धंद्यांतील श्रीगणेशा शिकविलात. मीही पण आपली इतके दिवस यथामति बिनमोबदला सेवाचाकरी केली आहे. आतां मी या धंद्यांत स्वतःची आणखी प्रगति करून घेऊं इच्छितों; व हाच हेतु मनांत बाळगून आज रोजीं मुंबईत येऊन दाखल झालों आहे. करितां या गरीब दासावर आपली मेहेरनजर असावी व शक्य तेवढी सक्रिय सहानुभूति दाखवून मला हा देशसेवेचा खडतर मार्ग सुगम करून द्यावा.” स्वतःची स्तुति कोणास प्रिय वाटत नाहीं ? चिंतोबांच्या या प्रास्ताविक भाषणानें संपादकमहाशय तात्काळ खूष झाले व स्वतःची तपकिरीची डबी पुढें करून त्यांनीं चिंतोबांचें स्वागत केलें. ते म्हणाले—“मिस्टर चिंतोपंत, वर्तमानपत्राच्या धंद्यांत शिरण्याचा निश्चय व्यक्त करून आपण जी साहसप्रियता दाखविलीत त्याबद्दल मी आपलें प्रथम अभिनंदन करतो. माझे हातून होण्यासारखी सर्व मदत आपणांस मी मोठ्या आनंदानें देईन.

‘ शिष्यादिच्छेत् पराजयम् ’ ह्यांतच भूषण मानणारांपैकी मी एक आहे. आपल्याकरितां तूर्त मी काय करूं बोला ? ’ चिंतोबांनीं उत्तर दिले, “ मुंबईत छापखान्यांची सुवत्ता आहे असें ऐकतो. करितां एखाद्या सुसंपन्न छापखाने-वाल्याची गांठ घालून देऊन माझे वतीनें शिफारसवजा चार शब्द टाकल्यास उपकार होतील. ” हे शब्द कानीं पडतांच स्मित करून एडिटरसाहेबांनीं टांक उचलून शेजारच्या ‘ श्रीमहालक्ष्मी मुद्रण-मंदिरा ’ चे मालकांस चिठी खरडली व चिंतोबांचे पुढे टाकली. चिठी उचलून घेऊन तिजकडे किंचित् साशंक वृत्तीनें पहात चिंतोबा तेथल्या तेथेंच आंतबाहेर घुटमळूं लागले. त्यांच्या वागणुकीतील अनिश्चितपणा लक्षांत येतांच त्यांना धीर देण्याचे हेतूनें संपादकमहाशय आपल्या अधिकारयुक्त वाणीनें म्हणाले, “ वेटा चिंतोपंत, असा भिऊं नकोस. सर्व लाजलज्जा वेशीवर टांगून मगच लेखणी हातीं धरावी लागते. आपलें वर्तमानपत्र कसें काय चालेल याबद्दल तुला काळजी वाटत असल्यास येवढी एक गोष्ट नीट लक्षांत ठेव. कोणत्याही विषयासंबंधी—मग तो सामाजिक असो, धार्मिक असो, वा राजकीय असो—वादग्रस्त प्रश्न उपस्थित होऊन देशांत मतभेद माजला, कीं माझे पत्रांत मी जी बाजू मांडीन त्याच्या अगदीं उलट बाजूनें तूं लिहीत जा. असें केल्यानें एकमेकांवर खंडन—मंडनपर हल्ले-फेरहल्ले चढविण्याची संधि सांपडून जनतेची करमणूक होईल, आपल्या दोघांच्याही वर्तमानपत्रांचा खप वाढेल आणि मूळ वादाचा विषय चांगला चार सहा महिने पुरून नवीन कांहीं चर्चा करण्याजोगी गोष्ट घडून येईपर्यंत वर्तमानपत्रांचे रकानेच्या रकाने अनायासें भरून काढतां येतील. मधून मधून महिना-पंधरा दिवसांनीं एखादा जादा किंवा खास अंक काढून दुप्पट किंमतीस विक्रीत जा म्हणजे जाहिराती भरपूर मिळून खर्चवेंच भागेल. ”

हा उपदेश हृत्पटलावर कोरून हस्तांदोलनपूर्वक निरोप घेऊन आमचे चिंतोबा ‘ श्रीमहालक्ष्मी मुद्रण-मंदिरा ’ कडे वळजे व मिळालेली चिठी थेट मालकाचे हातीं नेऊन दिली. मालकानें चिठी फोडून वाचली व चिंतोबांना विचारलें, “ आपणच येथील प्रसिद्ध ‘ संकेत ’ दैनिकाचे पुण्याचे बातमीदार वाटतें ? चिठीत सर्व लिहिलेंच आहे म्हणा. आपला विचार कांहीं वाईट नाही. ”

प्रथम लहानसे सचित्र साप्ताहिक सुरू करून लोकप्रिय झाल्यास पुढें दैनिक करता येईल. तूर्त कांहीं आठवडे आम्ही अंक मोफत छापून देऊन विक्रीसाठी पाठवूं व कागदाचा वगैरे खर्चेंच भागूं लागल्यावर छपाईचीं विलें करूं. परंतु आमची खात्री आहे की, आपल्या सारख्या लेखनपटु संपादकांचे नेतृत्वाखालीं नुकसान येणार नाही. झाला तर उलट फायदाच होईल.” अशा रीतीने बराच वेळ बोलणेचालणे होऊन धंद्याचे दृष्टीने अखेर सौदा ठरला तो असा की, निव्वळ नफ्यापैकीं निम्मा संपादकानें घ्यावा व निम्मा प्रकाशकानें घ्यावा. पहिल्याच मुलाखतींत कल्पनेपलीकडे जम वसल्यामुळें आमचे चिंतोबा उलहसित अंतःकरणानें ‘ माधवबाग-आश्रमा ’ कडे परतले. परत येतां येतां त्यांचे डोक्यांत आपल्या नव्या साप्ताहिकास काय नांव द्यावे याबद्दल विचार चालू होते. अखेर त्यांनीं ‘ मस्करी ’ हें नांव मुकर केलें व माधवबाग-आश्रमांत खोली भाड्याने घेऊन चार-आठ दिवसांत ऑफिस थाटलें. ‘ मस्करी ’ च्या जाहिराती ‘ संकेत ’ चे मुखपृष्ठावर व इतरत्र फडकूं लागल्या व माधवबाग-आश्रमाचे एका खोलीवर ‘ मस्करी कचेरी ’ अशी काळी कुळकुळीत पाटी लागली. ‘ मस्करी ’ च्या पहिल्याच अंकांतील मजकुराची मांडणी चिंतोबांच्या लेखनपटुत्वाची साक्ष देत होती. ‘ निशाचराचें रहस्य ’, ‘ रंगभूमीवरील नाच-रंग ’, ‘ नखरा निरीक्षण ’, ‘ वसंतविहार ’, ‘ आपुन-मापुकांचें हितगुज ’, ‘ चांदण्यांतील थट्टा-मस्करी ’ इ० इ० मनोवेधक मथळ्यांखालीं सदर अंकांत अनिरंकुश व बेभान लेखनशैलीची नुपती कमाल करण्यांत आली होती.

‘ संकेत ’ च्या संपादकाचा गुरुपदेश तावडतोव अमलांत आणून पहिल्याच अंकापासून चिंतोबांनीं ‘ संकेतकारांस जाहीर आव्हान ’ दिलें आणि जगाच्या अंतापर्यंत अक्षय्य टिकणाऱ्या वादविवादास ‘ सूत उवाच ’ पासून प्रारंभ केला. ठरल्याप्रमाणे संकेतकारांनींही आव्हान स्वीकारून —

प्रहर नमय चापं प्राक्प्रहारप्रियोऽहम्

मयि तु कृतनिघाते किं विदध्याः परेण ।

अशा चढेल वेपवार्डिनें ‘ मस्करीची ’ ची टर उडविण्यास कमी केलें नाही. चिंतोबांनीं

खवळून जाऊन आपल्या पुढील अंकांत ' संकेत ' कारांस सतरा कॉलम उत्तर दिले व त्यांचे वर कांहीं विनोदी हास्यचित्रेही छापलीं. हे उत्तर म्हणजे मराठी भाषेतील निवडक शिष्यांचा एक लहानसा कोशच होय. याप्रमाणे ' संकेत ' व ' मस्करी ' च्या लाथाळीस रंग चढू लागल्याबरोबर मुंबईच्या मवाली लोकांत मोठी खळबळ उडून गेली व संपादकद्वयांच्या अपेक्षेप्रमाणे दोन्हीही पत्रांचा खफ अमर्याद वाढला. विशेषतः ' मस्करी ' चे अंक एकदम भपकेदार रंगी-वेरंगी कागदावर सचित्र निघं लागल्यामुळे मुंबईतील हमाल, व्हिक्टोरियावाले, हॉटेलवाले, सलूनवाले, पानपट्टीवाले, गंडेरीवाले वगैरे सर्व अल्पशिक्षित लोकांत त्याचा प्रसार झपाट्याने होऊं लागला; व कित्येक वेश्यांनीही ' मस्करी ' ची एजन्सी पत्करली. अशा रीतीने चिंतोबांचे वजन व दरारा मुंबईतील बकाली वस्तींत वाढू लागल्याबरोबर त्यांनी मवाली लोकांची अरेतुरेची अगदी सलग्गीची भाषा उचलली व दर अंकांत कांहीं रकाने अत्यंत अश्लील, गलिच्छ व वीभत्स भाषेत लिहिण्यास सुरवात केली. एकाद्या अंकांत लिहिण्यासारखें कांहीं नसले म्हणजे कोणातरी अब्रूदार व संभावित सद्गृहस्थावर चिंतोबांच्या वेफाम लेखणीने गरळ ओकावें व त्यामुळे पावसाचे दिवसांत शेजारून भरकनू गेलेल्या मोटारने उडविलेल्या गटार-गंगेच्या पाण्याचा वर्षाव कपड्यावर झाल्याबरोबर जी चमत्कारिक मनःस्थिति होते तद्वत् खजील झाल्यासारखें होऊन त्या गृहस्थास आठवडाभर समाजांत वावरण्यास संकोच वाटावा. दुसऱ्या एखाद्या अंकांत कोणा तरी कुलीन व घरंदाज स्त्रीवर काल्पनिक प्रहसन रचून चिंतोबांनी चटोरपणानें तिच्या निष्कलंक चारित्र्यावर शिंतोडे उडवावे. त्यापुढील अंकांत कोणा तरी दोन सुशिक्षित तरुण स्त्री-पुरुषांचीं नांवें छापून लवकरच त्यांचेसंबंधानें खळबळ उडवून देणारा ' गौप्य-स्फोट ' मस्करींत प्रसिद्ध होणार असें जाहीर करावें व ऑफिसमध्ये बसल्या बसल्या बनावट प्रेम-पत्रिका रचून तयार ठेवाव्यांत. मतलब येवढाच कीं, स्वतःची निष्कारण नाचकी होऊं नये म्हणून ज्यांचीं ज्यांचीं नांवें जाहीर झालीं असतील त्यांनीं वेगवेगळ्या वेळीं येऊन माधवबाग आश्रमांत चिंतोबांची गांठ घ्यावी, व ' लेखणी आंवरण्यास काय वेशील ? ' असा रोकडा सवाल टाकून चिंतोबांचे तोंडावर पांचपन्नास रुपइयत

फेकाव्यात. परस्पर कलागती लावून उपव्यापी लोकांसही आपले खोडसाळ हेतु तडीस नेण्यास सचित्र 'मस्करी' हें एक उत्तम साधन झालें होतें. सद् व गोंदू हे दोन खाणावळवाले शेजारी शेजारी असल्यास गोंदूनें आपल्या प्रतिस्पर्ध्यांचीं ह्मणजे सद्चीं विंगें चिंतोबांकडे जाऊन ओकावीं, व जेणेंकरून सद्चा धंदा साफ बसेल असा मजकूर छापून प्रसिद्ध करण्यासाठीं पैसे भरून यावें. चिंतोबांनीं 'मस्करी' मध्यें सद्च्या खाणावळींतील भातभाजीवर सटीक ओवीबद्ध 'वांगीपुराण' सुरू करावें व दरम्यान कोणातरी गिऱ्हाइकाचे तोंडून सद्चे कानांवर घालावावें कीं, पुढील रविवारी 'मस्करी'चे संपादकांस थाटाची मेजवानी दिल्यास टीका तात्काळ थंड पडेल. याप्रमाणें वादी-प्रतिवादी, फिर्यादी-आरोपी, नट व नाटककार, कवि व टीकाकार, विद्यार्थी व परीक्षक, डायरेक्टर्स व शेअरहोल्डर्स, गिरणीवाले व मजूर अशा परस्परावलम्बी लोकांकडून दोन्ही बाजूनें दक्षिणा मिळूं लागल्याबरोबर चिंतोबा वर्ष दोन वर्षांत चांगलेच गवर बनले. दरम्यान एक दोन अब्रूनुकसानीच्या फिर्यादी व अश्लील जाहिराती छापल्याबद्दलही एक खटला 'मस्करी' वर भरण्यांत आला होता. परंतु पहिल्यांत सपशेल माफी व नुकसानभरपाई आणि दुसऱ्यांत दंडासह दिलगिरी प्रदर्शित करून चिंतोबांनीं या सर्व गंडांतरांमधून युक्तीयुक्तीनें आपली सुटका करून घेतली.

इतःपर माधवबाग-आश्रमांत राहण्याची गरज नसल्यामुळें चिंतोबांनीं गिरगांव रस्त्यावर एक संबंध तीन मजली इमारत भाड्यानें घेऊन तळमजल्यावर म्यानेजरचें 'ऑफिस', पहिल्या माळ्यावर संपादकीय कचेरी व गच्चीवरील हवाशीर बंगल्यांत स्वतःची राहण्याची स्वतंत्र सोय लावली; व 'मस्करी'चे अंकांत आपण लवकरच 'संक्रांत' नांवाचें दैनिक सुरू करणार असल्याचें जाहीर केलें. ही समाजस्वास्थ्यावर चालून आलेली 'संक्रांत' आगखी काय काय प्रताप गाजवते याबद्दल सर्व सभ्य व सुज्ञ लोक हवालदील झाले असतां जणुं चिंतोबांच्या पापाचा घडा एकाएकीं भरत आल्या-मुळेंच कीं काय त्यांना मुंबईसरकारच्या कार्यकारी कौन्सिलच्या एका नामदार सभासदावर 'मस्करी' मध्यें खरपूस तोंडसुख घेण्याची बुद्धि आठवली. चिंतोबांची ही टीका म्हणजे उकिरड्यावरील कचऱ्याचे ढिगावर चढून पौर्णिमेच्या उगवत्ये

चंद्रविंबावर हल्ला चढविण्याचें अवसान आणणाऱ्या कुत्र्याच्या भुंकण्याप्रमाणें सरसकट तुच्छ व गर्हणीय होती. 'मस्करी' चा तो अंक सरसाहेबांचे हार्ती पडतांच त्यांनीं अश्लील, बीभत्स व बदनामीकारक वाङ्मयाप तात्काळ आळा घालण्याचें हेतूनें एक विलाचा मसुदा तयार केला व सरकारचे संमतीनें कायदे-कौन्सिलपुढें मांडून झटपट पास करून घेतला. त्यास अनुसरून हिंदुस्थान-सरकारनेंही मॅजिस्ट्रेट कोर्टांना या बाबतींत जोदा अधिकार देण्याचा स्पेशल अॅक्ट मंजूर करून गॅझेटांत प्रसिद्ध केला. या अॅक्टाखालीं मुंबईत प्रथम चिंतोबांना चतुर्भुज करण्यांत आलें व त्यांच्या ऑफिसची झडती होऊन 'मस्करी' च्या सर्व फायली जप्त करण्यांत आल्या. खटला सुरू होतांच चिंतोबांस पाहण्यास कोर्टांत बरीच गर्दी जमे. सरकारी वकिलांनें 'मस्करी' च्या साडेतीन वर्षांचे फायलींतून प्रथम वीस पंचवीस निवडक उतारे कोर्टांचे नजरेस आणले. वास्तविक पाहतां निवड करण्याची कांहीं गरजच नव्हती. कारण, एखाद्या तुंबलेल्या मैलमोरीची दुर्गंधि सभोंवार पसरावी तद्रूप 'मस्करी' च्या प्रत्येक अंकांतील मजकुरावरून नजर टाकून मॅजिस्ट्रेटनें नाक मुरडावें. चिंतोबांचा स्वतःचा डिफेन्स अगदीं थोडक्यांत होता. तो म्हणजे—'घालीन लोटांगण वंदीन चरण' पासून थेट 'रक्ष रक्ष परमेश्वर' पर्यंत दयेच्या याचनेचे सर्व प्रकार होत. उलट सरकारी वकिलांनें जनतेच्या नैतिक इभ्रतीचे संरक्षणार्थ आरोपीस जरब बसेल अशी जास्तीत जास्त शिक्षा ठोठावण्यांत यावी अशी कोर्टास विनंति केली.

मॅजिस्ट्रेटनें निकाल सांगतांना चिंतोबांस उद्देशून पुढील उद्गार काढले—
 "तूं 'मस्करी' नांवाचें एक सचित्र साप्ताहिक चालवून सुमारें साडेतीन वर्षें मुंबईत धुमाकूळ घातलास. तुझ्यासारखे वेजबावदार लेखक म्हणजे समाजाच्या नीतिमत्तेस लागलेली कीड होय. किंबहुना समाजरूरी विराट पुरुषाच्या प्रायः निकोप देह-यष्टीवर एकाएकी उमटणारे नाथटे होत. तूं आपल्या वर्तमानपत्रांत जी भाषा वापरतोस ती वाचून पाहतां कुजलेल्या कर्दमांत वळवळणाऱ्या कृमि-कीटकांहून तुझी अधिक काय किंमत आहे ? तूं जितकीं वर्षें हें भिकार वर्तमानपत्र चालविलेंस तेवढी शिक्षा तुला देणें न्यायाचें होईल. म्हणून मी तुला साडेतीन वर्षें

सक्त-मजुरी व एक हजार रुपये दंड येवढी शिक्षा सांगतों व तुसंगावरील अधिकाऱ्यांस असे विशेष फर्मावतों कीं, या अवधात तुसंगांमधील.....साफसुफीचें रोजचें काम तुजकडून करवून घेण्यांत यावें. तुझ्या जीवनक्रमांतील या शोकपर्यवसायी अधःगतापासून तुजसारखे इतर पोटभरू व भाडोत्री लेखक योग्य तो धडा घेतील अशी मी आशा करतों. ”

शिक्षा ऐकून चिंतोबांना एवढम घेरी आल्यासारखे झाले. परंतु मॅजिस्ट्रेटसाहेबांची पुढचीं वाक्ये कानांवर पडतांच अत्यंत काकुळतीच्या स्वरानें चिंतोबा भर कोटींत ओरडूं लागले—“अहो, माझे बालपण ‘निशिंगध स्टोअर्स’ चालविण्यांत गेलें हो ! अत्तांच्या घमघमाटांत वाढलेला मी आतां..... दुर्गंधी कशी हो सहन करूं ? देवाशपथ माझे गांवीं मी सुगंधी होतों. वाटेल तर मला काळेपाण्यावर पाठवा, पण असली भयंकर शिक्षा देऊं नका. ” चिंतोबांनीं आर्तस्वरानें टाहो फोडून करुंगा भाकण्यांस सुरुवात केल्याबरोबर मॅजिस्ट्रेटनें रागानें डोळे मोठे करून ‘जादा बात मत् करो’ म्हणून दडवावळें व कोर्ट उठलें.

हा सर्व प्रकार दुसरे दिवशीं वर्तमानपत्रांतून सविस्तर प्रसिद्ध झाला. चिंतोबांनीं गुरुस्थानीं मानलेले ‘संकेत’ चे संपादक या खटल्याचे निकालाकडे डोळे लावून होते. कारण चिंतोबा व आपण एकाच बोटींत आहोंत अशी त्यांची अंतर्दुर्गंधी बालंबाल खात्री होती. ‘मस्करी’ वरील खटल्याचा निकाल ऐकून त्यांचें धाबें दणाणलें. न्यायनिष्ठ मॅजिस्ट्रेटांस त्यांनीं मनांतले मनांत शिव्यांची लाखोली वाहिली व मागचापुढचा विचार न करितां त्याच रात्री ‘संकेत’ छापखान्यास स्वहस्तानें काडी लावून दिली. दुसरे दिवशीं सकाळीं “आमचा छापखाना काल रात्री एकाएकी आग लागून जळाला; सबब आम्ही तूर्त ‘संकेत’ बंद केला आहे याबद्दल वाचकांनीं क्षमा करावी ” अशा आशयाच्या संक्षिप्त जाहिराती सर्वत्र वांटून टाकून ‘संकेत’ कारांनीं नागपूर मेल गांठली व मुंबईतून मुकाट्यानें पाय काढला. विषवृक्षोऽपि संबर्ध्यं स्वयंछेत्तुमसांप्रतम्—हे सुभाषित लक्षांत घेऊन त्यांनीं आपला छापखाना ताबडतोव विक्रावयास काढला असता तरी देखील त्यांना त्यावेळीं चांगली कमाई झाली असती. परंतु संकटसमयीं येवढें प्रसंगा-

बधान व नीतिधैर्य रहावे कसे ? असो; चिंतोबांचे पुढे काय झाले आम्हास नक्की माहित नाही. कोणी म्हणतात की, तुरुंगांत त्यांनी स्वतःचे ' आत्मवृत्त ' लिहून काढले असून लवकरच ते जगापुढे येण्याचा संभव आहे. ही बातमी खरी असेल तर या आत्मवृत्ताचे द्वारे चिंतोबांच्या जीवन-चरित्रांतील घडामोडींचा त्यांचेच स्वतःचे चटकदार लेखणीतून उतरलेला साद्यंत इतिहास थोड्याच दिवसांत सर्वांस उपलब्ध होऊन मराठी वाङ्मयांत अश्रुतपूर्व व बहारीची भर पडणार यांत तिळमात्र संशय नाही. आम्ही आगाऊ लिहून काढलेला हा ' अल्पपरिचय ' त्याची उणीव शतांशानेही भरून काढू शकणार नाही हे आम्ही जाणतो. तथापि सदर आत्मवृत्ताचे अभावी तूर्त तरी दुधाची तहान ताकावर भागवून घेण्याखेरीज गत्यंतर नाही.

प्रिय वाचक, आमची गोष्ट संपली. गोष्टीचे तात्पर्य भर्तृहरीच्या शब्दांत सांगावयाचे झाल्यास येवढेच की—

“ दुर्जनः परिहर्तव्यो विद्यया भूषितोऽपि सन् ॥

मणिनालंकृतः सर्पः किमसौ न भयंकरः ” ॥

* * * *

बरसातीचे प्रारंभी मोठा वादळ होतात त्यावेळीं तुफान समुद्रांत होड्या उड्या होऊन त्यांत क्वचित् एखादा दर्यावर्दी गवसल्याचे आपण ऐकतो. परंतु पुढील श्लोकाघात वर्णन केलेली Tragedy खरोखर विस्मयकारक नव्हे काय ?—

हलक्का कढईमध्ये हलवायाचीं बसोनि दोन मुलें ।

हलवूनि हेलकावे खातां उलयोनि तीं सांपडले ! ॥

प्रो० लेलेकृत
मराठी शाकुंतलाचें परीक्षण.

—:०:—

(लेखक:—श्री. श्रीधर बळवंत टिळक)

(विविधवृत्त वर्ष ३, अंक ८; ता. २०-२-२७)

लेखांक १ ला.

कविकुलगुरु कालिदासाच्या शाकुंतल नाटकाचें ज्या ज्या रसिक पंडितांनीं आपल्या विद्यार्थीदशेत प्रथम परिशीलन केलें त्यांना त्या घटकेपासून या रमणीय नाटकाचा आस्वाद संस्कृत न जाणणाऱ्या आपल्या बहुसंख्याक देश-बांधवांसही सुलभ व्हावा या उदात्त हेतूनें तें मातृभाषेतून रंगविण्याची उत्कंठा मरेपर्यंत लागून राहावी हें अगदीं स्वाभाविक होय. आणि अशांची ही मनीषा शेवटीं पुरी होवो वा न होवो त्यांचें शाकुंतलावरील अलोट प्रेम व व्यासंग अखेरपर्यंत ताजा राहतो ही गोष्ट प्रो. लक्ष्मणशास्त्री लेले यांनीं नुकत्याच प्रसिद्ध केलेल्या मराठी शाकुंतलावरून सिद्ध होते. कारण शाकुंतल हा ग्रंथच असा बहारीचा व प्रसादपूर्ण आहे कीं, कोणत्याही मनःस्थितीत त्याचें अवलोकन वाचकांचें मन प्रसन्न व प्रफुल्लित केल्याशिवाय राहात नाहीं. म्हणूनच कीं काय प्रो. लेले शास्त्रांनीं ' क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति तदेव रूपं रमणीयतायाः ' हें यथार्थ अवतरण आपल्या मराठी शाकुंतलाच्या मुखपृष्ठावर घेतलें असावें असें वाटतें. अखिल जगाच्या वाङ्मयांतून फक्त शंभर सर्वोत्कृष्ट ग्रन्थ निवडून वेगळे काढावयाचे म्हटल्यास त्यांत कालिदासाच्या शाकुंतलास वगळून चालावयाचें नाहीं असा आपला अभिप्राय १८९५ सालीं एका पाश्चात्य पंडितानें जाहीर केला. अशा या निर्दोष व उच्च दर्जाच्या कृतीचें भाषांतर—मग तें कोणत्याही भाषेत असो—हरण्याचें जबाबदारीचें काम अंगावर घेणें किती प्रयासाचें व जोख-मीचें आहे हें प्रत्येक भाषांतरकाराच्या अनुभवास यापूर्वीं वेळोवेळीं आलेलें आहे. त्याचें कारण असें कीं, भाषांतर कितीही सरन झालें तरी तें मूळ कृतीच्या योग्यते

केव्हाही चहूँ शकणार नाही याची पूर्ण जाणीव, व त्याबरोबरच मनांत भीति अशी की, यदाकदाचित् आपला प्रयत्न फसला तर जगांत हंसे होईल ते कालिदासाचें नव्हे तर स्वतः भाषांतरकाराच्या उत्सर्पिणी महत्त्वाकाक्षेचें व फाजील आत्मविश्वासाचें होईल. उत्कृष्ट काव्यवाङ्मयाचें भाषांतर किंवा रूपांतर करणें म्हणजे एखादा अल्पावकाशांत आसमंतांतील वातावरणाशीं एकजीव होणारा द्रव पदार्थ एका बाटलींतून दुसऱ्या बाटलींत ओतण्यासारखें अवघड काम आहे. कारण तसें करतांना दरम्यान त्याचा कांहीं अंश खालीं जमिनीवर सांडून वांया जातो व कांहीं आपल्या दरवळणाऱ्या परिमळानें हवेंत उडून जाऊन कमी होतो. तात्पर्य, भाषांतर हें मूळ कृतीहून सरसपणांत तेवढ्या प्रमाणांत कमीच पडणार असें मोठें मार्मिक विवेचन डॉ. मॉनर विल्यम् यांनीं आपल्या इंग्रजी शाकुंतलाच्या प्रस्तावनेत केलेलें आढळते. शाकुंतल नाटकाच्या सात अंकांत मिळून सुमारे दोनशें श्लोक आहेत. एवढ्या काव्याचें भाषांतर करतांना समवृत्त-समश्लोकादि कृत्रिम बंधन निःकारण स्वतःवर लादून घेऊन तेवढ्या मर्यादित रंगणांत कसरत करण्याचें ठरविल्यास रसहानि फार होईल, इतकेंच नव्हे तर आपल्या सहजसुलभ काव्यस्फूर्तीसही जखडून टाकल्यासारखें वादून मूळांतील निसर्गरमणोयत्व वटावें तसें वटणार नाही हें जणू गोडबोल्यांच्या अनुभवावरून ओळखूनच कीं काय प्रो. लेलेशास्त्र्यांनीं “समश्लोकी व समवृत्त भाषांतराची आमची प्रतिज्ञा नाही तथापि होतां होईल तितका मुळांतील अर्थ आणण्याचा प्रयत्न केला आहे” असा स्पष्ट खुलासा प्रस्तावनेतच घालून टाकला आहे. परंतु येथें हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, त्यांचें भाषांतर सुमारे तेवीस वर्षांपूर्वीच हरतलिखित स्वरूपांत संपूर्ण तयार असून गुदस्तसालीं तें छापण्याचा योग जमून आल्यामुळे त्याला नवी प्रस्तावना आक्टोबर १९२६ मध्ये लिहून जोडावी लागली. रा. गोडबोले यांचें महाराष्ट्र शाकुंतल एक वर्ष अगोदर प्रकाशित झाले असले तरी लेलेशास्त्र्यांचें त्यापूर्वी कितती तरी वर्षे अगोदर लिहून पडून राहिल्यामुळे खरा वडीलपणाचा मान शास्त्रीबोवांच्याच भाषांतराकडे येतो. अर्थात् ‘पुढच्यास ठेंब मागचा शहाणा’ हा अनुभव लेल्यांनीं गोडबोवांच्या अपयशावरून उचललेला नाही. म्हणून त्यांच्या भाषांतराचें परीक्षण करणाऱ्या चिकित्सक

टीकाकारास गोडबोल्यांच्या महाराष्ट्र-शाकुंतलार्शी यांच्या कृतीची तुलना करून पाहून गुणदोषविवेचन करण्याचें प्रयोजन राहात नाहीं. किंबहुना लेल्यांच्या प्रयत्नाची दिशा व हेतु वेगळा आणि गोडबोल्यांच्या परिश्रमाचे व करामतीचे वैशिष्ट्य वेगळें अशी वस्तुस्थिति आहे.

आपल्या या अफाट हिंदुस्थान देशांतील सर्व विद्यमान भाषांतून प्रत्येक पिढीबरोबर शाकुंतल नाटकाची दहापांच तरी भाषांतरें निर्माण होत जाणार व क्रमशः जुनीं झालेलीं मागे पडून स्मृतिशेष होणार. रस्किनने आपल्या एका निबंधांत वाङ्मयाची विभागणी करतांना नश्वर किंवा क्षणभंगुर वाङ्मय (Books of the hour) आणि शाश्वत किंवा अजरामर वाङ्मय (Book of all time) हें जें वर्गीकरण केलें आहे त्यापैकी पहिल्यांत शाकुंतलाची बहुतेक सर्व प्राकृत भाषांतरें व दुसऱ्यांत मूळ कालिदासकृत अभिज्ञान शाकुंतलास स्थान मिळणार ही गोष्ट निर्विवाद आहे. तथापि भाषांतराची लोकप्रियता ही स्वतः भाषांतरकार ज्या दर्जाचा विद्वान्, रसिक, मर्मज्ञ व प्रतिभाशाली लेखक असेल त्यावरच अखेर अवलंबून राहणारी असल्यामुळें ज्या मानानें भाषांतर सुबोध अगर दुर्बोध झालें असेल त्या मानानें कमी अधिक कालपर्यंत तें वाङ्मयांत टिकाव धरून राहिल हें निश्चित समजावें. प्रो. लेले शास्त्री प्रस्तावनेत लिहितात कीं, “ प्रस्तुत भाषांतर गद्यास गद्य व पद्यास पद्य असे केलें आहे. ” यावरून कदाचित् कोणास असे वाटेल कीं, संस्कृत गद्यमय संभाषणाचें सुबोध मराठी भाषांतर काय कोणीही करील इतकें तें काम सोपें आहे. त्याला असे विशेष कौशल्य तें काय लागणार ? परंतु या बाबतींत हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, शाकुंतलांतील गद्य अगदीं साधें व सोपें असलें तरी त्यावर एका प्रतिभासंपन्न महाकवीच्या विचारसरणीचा भाषाविशिष्ट ठसा उमटलेला असल्यामुळें ‘ गद्यं कवीनां निकषं वदन्ति ’ या उक्तीची यथार्थता लक्षांत घेतां शाकुंतलांतील गद्य झाले तरी त्याचें गोड, सुरस व सहजसुंदर संवादात्मक भाषांतर करणें हें काम वाटतें तितकें सोपें नाहीं. “ साध्या भाषेत अत्यंत उदात्त विचार व्यक्त करण्याच्या कालिदासाच्या विलक्षण कौशल्यामुळें भाषांतर करण्यास त्याचे ग्रंथ फार कठीण आहेत. कालिदासाच्या ठिकाणीं क्लृप्तता

औषधालाही सांपडावयाची नाही. आणि यामुळेच त्यांचे काव्य मराठीत आणा-
 वयाचे काम अतिशय विकट आहे, ” असे प्रो. रानड्यांचेही मत आहे. म्हणून स्वतः
 भाषांतरकारास आपल्या शिरावरील जबाबदारीची पदोपदी वाटणारी जाणीव व पद्या
 इतकेच गद्याच्याही भाषांतराचे कार्मी पडणारे महत्प्रयास याची पूर्णकल्पना मनांत
 आणूनच की काय फर्ग्युसन कॉलेजचे प्रो. तुळपुळे आपल्या अभिप्रायांत लिहि-
 तातः—“ प्रो. लेल्यांच्या मराठी शाकुंतलांत पद्याप्रमाणे गद्यही फार चांगले
 साधले आहे. त्यांत अस्वाभाविक रचना व बोजडपणा कोठेही आलेला नाही. ।
 संभाषणे अगदी आपल्या रोजच्या बोलण्यासारखी मनोरंजक वाटतात. त्यांत
 मुळांतील रस पूर्णपणे उतरला आहे. एकंदर भाषांतर पाहिले म्हणजे प्रो. लेले-
 शास्त्री यांचे भाषाप्रभुत्व चांगले प्रत्ययास येते. ” या अभिप्रायावरहुकूम भाषां-
 तर खरोखरच निर्दोष अतएव अभिनंदनीय झाले आहे किंवा कसे याची थोडी
 शहानिशा प्रस्तुत लेखांत करण्याचा आमचा विचार आहे.

“ प्राचीन संस्कृत कवींच्या कृतींचे मराठीत भाषांतर करावयाचे ते शब्दशः
 केल्याने मूळाचा आटोपशीरपणा व भाषासौष्टव लुप्त होण्याचा पुष्कळ संभव
 असतो. म्हणून भाषांतरकाराने मूळांतील हृदयंगम प्रसंग व कवीचा भावार्थ खुल-
 वून दाखविणाऱ्या टोपा जागोजाग घालून भाषांतर करावे, ” असे आपले मत
 डॉ. वेलवलकर यांनी त्यांच्या मराठी ‘ उत्तररामचरिता ’चे प्रस्तावनेत नमूद
 केले आहे. उपरिनिर्दिष्ट प्रो. तुळपुळ्यांच्या अभिप्रायावरहुकूम शाकुंतलाचे मराठी
 गद्य-पद्यात्मक भाषांतर लेलेशास्त्र्यांच्या लेखणींतून वळले असेल तर मग स्पष्टी-
 करण करणाऱ्या टोपांची गरज नाही. आणि जी थोडी ठिकाणे तरीही दुर्बोध
 होतील अशी त्यांना शंका वाटली त्या त्या ठिकाणी—‘ मूळांतला अर्थ विशद
 करण्याकरिता भाषांतरांत न्यूनाधिक केले आहे ’ ही गोष्ट लेलेशास्त्री स्वतःच
 प्रस्तावनेत कबूल करतात. वास्तविक पाहतां टोपा द्याव्या लागतात त्या अर्थ-
 स्पष्टीकरणापेक्षां रहस्य-स्पष्टीकरणार्थच होय यांत वाद नाही. आतां ‘ भाषांतर
 कसे असावे ’ याविषयी जो वाद चालतो त्यांत एका अत्यावश्यक गोष्टीकडे
 नेहमी डोळेझांक होते. ती म्हणजे—‘ हा सूर्य व हा जयद्रथ ’ अशा छातीठोक
 प्रतिज्ञेवर भाषांतर असले पाहिजे आणि त्यासाठी भाषांतरकाराने वकील लोक

आपले कागद दुमडतात तसे कागदाचे ब्रीफ तयार करून म्हणजे दोन समसमान रकाने पाडून पाहिल्या अर्धावर मूळ संस्कृत गद्य किंवा पद्य व त्याचेच पुढे दुसऱ्या रकान्यावर आपले स्वतःचे प्राकृत भाषांतर लिहून काढून ते तसेच छापून प्रसिद्ध करावे. मग त्या योगाने पुस्तकाचा आकार आटोपशीर न होतां सरकारी रिपोर्टसारखा किंवा गॅझेटसारखा थोडा लांबरुंद झाला तरी चालेल. असे करण्यापासून फायदा हा की, एकाच पानावर डाव्या हाताला मूळ व उजव्या हाताला त्याचा तर्जुमा किंवा प्रतिकृति पाहावयास सांपडल्यामुळे वाचकांस तुलनात्मक विवेचन करून सरस-निरस ठरविण्यास सोईचे जाईल; व भाषांतरकारांशी आपला काटेतोलपणा कोठे ढळला हे तात्काळ नजरेस येईल. संस्कृत वाङ्मयांतील बहुतेक ग्रंथांतून अनेक पाठभेद आढळतात. तेव्हां त्यांतील ग्रंथांच्या भाषांतराचे बाबतीत तरी हा नियम अवश्य पाळला गेला पाहिजे असे मला वाटते. एरव्ही भाषांतरकर्त्याने कोणत्या मूळ पाठाचे काय भाषांतर केले आहे हे समजणे दुरापास्त होईल. शिवाय दुसरे असे की, कोणता पाठभेद प्रमाण धरून किंवा पसंत करून भाषांतरकाराने भाषांतर केले आहे हे एक, अनेक भाषांतरकारांपैकी खरा रसिक कोण, व अरसिक कोण हे ओळखण्याचे कामी वाचकवर्गाचे हातीं निर्णायक गमक होऊन वसेल. असो.

या लेखांत प्रो. लेलेशास्त्र्यांच्या मराठी शाकुंतलाचे विहंगमावलोकन करण्याचे योजिले असल्यामुळे आतां आपण त्यांच्या प्रत्यक्ष कृतीकडे वळू या. अभिज्ञान शाकुंतलाच्या पहिल्या अंकांत भरधाव पाठलाग करणाऱ्या दुष्यंताच्या रथातुडे गाळण उडून पळतां भुई थोडी झालेला आश्रममृग, माणसाळलेल्या व पाळीव पशुपक्ष्यांच्या वास्तव्यामुळे गजवजलेला तपोवनप्रदेश, आश्रमवृक्षांना पाणी घालतां घालतां घामाघुम झालेली शकुंतला आणि मृगयाविहारी दुष्यंताच्या चतुरंग सेनेला बुजून सैरावैरा पळत सुटलेला व हरिणांच्या कळपांची दाणादाण उडवून देणारा त्रेफाम वनगज असे जे चार वर्णनपर श्लोक आहेत त्यांपैकी शेवटचा वगळून बाकीच्या श्लोकांचे पद्यमय भाषांतर विस्तृतीत्या करितां यावे म्हणून शास्त्री-बोत्रांनीं प्रत्येकीं दोन दोन शार्दूलविक्रीडिते योजून एकंदरीनें भाषांतर बरे केले

आहे. याच अंकांत ' सरसिजमनुविद्धं शैवलेनाऽपि रम्यं ' व ' चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशसि बहुशो वेपथुमती ' हे दोन बहारीचे श्लोक आहेत. त्यांचे भाषांतर लेल्यांच्या लेखणीतून फारच चांगले उतरले आहे. पैकीं नमुन्यादाखल पहिले येथे देतो:—

शैवलेंही वेढिलें कमल कांत,
अंकलांछितही रम्य रजनिकांत ।
चल्कलेंही रमणीय हेहि बाला
काय साजेना प्रकृतिसुंदराला ? ॥

धर्मारण्यांत धुमाकूळ घालणाऱ्या वनगजाचे मंदाकांता वृत्तांतील मूळ वर्णन भाषांतरांत स्रग्धरा वृत्तांत बसविले असूनही रसहानि विलकूल झालेली नाही.

दुसऱ्या अंकांतील मृगयागुणवर्णनपर सुब्रसिद्ध श्लोकांचे भाषांतर समवृत्त-समश्लोक करूनही उत्तम साधले आहे. ते येणेप्रमाणे:—

जाई मेद, तयें कृशत्व उदरा चापल्य देहासि ये,
प्राण्यांचेहि मनोविकार कळती, संक्षुब्ध कोपें भयें ।
वीरांना चललक्ष्यभेद करितां वाटे प्रतिष्ठा अती,
मिथ्या निंदि शिकारिला जन, अशी क्रीडा दुजी कोणती ? ॥

तसेंच ' चित्रे निवेश्य परिकल्पितसत्त्वयोगा ' व ' दर्भाङ्कुरेण चरणःक्षत इत्यकाण्डे ' या दोन सुंदर श्लोकांचे भाषान्तर शाईल विक्रीडितांत हुबेहुब वढले आहे. तथापि लेलेशास्त्र्यांनी आपल्या कवित्वास अगदीं स्वैरविहार करावयास कोठें वाव दिला असेल तर तो या अंकांतील ' क्व वयं क्व परीक्षामन्मथो ' या श्लोक्याच्या श्लोकाच्या भाषांतरांत होय. असल्या अनिरुद्ध काव्यस्फूर्तीस भाषांतर हें रूक्ष नांव कोण देईल ? राजा विदूषकास म्हणतो:—मित्रा ! या ऋषींच्या शब्दाला मान देण्यासाठीच केवळ मी आश्रमांत जातो आहे; तापसकन्येच्या अभिलाषामुळे नव्हे बरें का ? कारण—

कोठें आम्ही विलासी रसिकवर महाभाग्यसंपत्तिशाली ?

कोठें ती मुग्ध कन्या, अविदितमदना पाडसीं वाढलेली ?

मित्रा जें बोललों याविषयिं, समज तें सर्व कांहीं विनोदें,

त्यामाजी सत्य नाही लवहि, वचन हें मात्र चित्तीं असों दे ॥

या भाषांतरावरून नजर टाकून कदाचित् कोणी अशी शंका काढील कीं, पहिल्या चरणांतील ' विलासी , रसिकवर आणि महाभाग्यसंपत्तिशाली ' या फाजील विस्तारास किंवा शब्दावडंबरास मुळांत काय आधार आहे ? मूळ संस्कृत श्लोकांत फक्त ' क्व वयं ' येवढेच उद्गार स्वतःस अनुलक्षून राजा काढतो. त्यामागें इतर कोणतीही विशेषणें लावलेलीं आढळत नाहीत. म्हणून गोडबोले यांचे " अम्हि कोठ ? कुठें अजाण ती ? " हेंच भाषांतर अव्यभिचारी ठरेल. सकृदर्शनी आक्षेप खरा भासतो. परंतु दुष्यन्त व शकुन्तला यांच्या आचारविचारांत, बोलण्याचालण्यांत किंवा रीतिरिवाजांत केवढें जमीनअस्मानाचें अंतर आहे याविषयीं विदूषकाच्या डोक्यांत लख प्रकाश पाडून एवढा मोठा कुल-शीलवान ऐश्वर्यसंपन्न राजा तापसकन्येवर भाळणें शक्य नाही अशी त्याची अंतर्दृष्टी खत्री पटावी हाच या निरोप-वचनांतील गर्भित हेतु असल्यामुळें ' क्व वयं ' या उद्गारांत बादशाही बडेजावाचें सर्व वैभव ध्वनित होतें असेच गृहीत धरून चाललें पाहिजे. अर्थात् अशा या अगदीं अर्थपूर्णा शब्दद्वयाचें तेवढ्याच मोजक्या शब्दांत भाषांतर करणें हें अरसिकपणाचें लक्षण होय. प्रो. लेलेशास्त्र्यांजवळ शब्दसंपत्तीची कांहीं टंचाई नसल्यामुळें जरूर तेवढ्या योग्य निवडक अशा अर्थपूरक विशेषणांची जोड देऊन त्यांनीं उभयतां-मधील हा विरोध चांगला रंगविला आहे. भाषांतर करतेवेळीं त्यांची दृष्टि किती सूक्ष्म व विचक्षण असली पाहिजे हें सिद्ध करण्यास येवढें एकच उदाहरण पुरे आहे.

मृगयाविहारी दुष्यन्ताच व शकुन्तलेचें प्रथमदर्शनीच अन्योन्य प्रेम जडल्यामुळें शिकारीवरील मन उडून मालिनीतीरावरील तपोवन राजाला उपवन-वत् भासूं लागतें व राक्षसांपासून यज्ञास पोहोंचणाऱ्या उपसर्गाची इष्टापत्ति

साधून कण्वमुनींच्या गैरहजेरीत आश्रमांतील धर्मकृत्ये निर्विघ्नपणे पुढे चालू राहावी म्हणून तपस्व्यांच्या इच्छेनुरूप राजा कण्वाश्रमांतच तळ देऊन कालक्रमण करतो हे दुसऱ्या अंकाचे सार होय. हा सर्व कथाभाग संक्षेपतः तिसऱ्या अंकाच्या विष्कंभकांत प्रथित करून घेऊन कालिदासास दुसऱ्या अंकास अजिबात फांटा देतां आला असता. नाही असे नाही. परंतु त्या योगाने राजा व विदूषक यांच्या संभाषणांतील विदूषकाच्या विनोदी कोटिक्रमामुळे उत्पन्न होणाऱ्या आल्हाददायक हास्यरसपरिपोषास मात्र आपण मुकले असतो. तिसऱ्या अंकांतील ' शक्यमरविन्दसुरभि, ' ' स्तनन्यस्तोशीरम् ' ' गांधर्वेण विवाहेन ' या तीन संस्कृत श्लोकांचे प्राकृत भाषांतर दिंडी वृत्तांत इतके हृदयंगम व कर्ण-मधुर झाले आहे की, रघुनाथ पंडिताच्या ' नल-दमयंति स्वयंवराख्याना ' ची वाचकांस आठवण होते. त्यापैकी शेवटचे येथे देतोः—

पूर्वकालीं राजर्षिकन्यकांनीं,
पती वरिले गांधर्वविवाहांनीं ।
पित्यानींही अभिनंदिलें तयांला,
असेंऐकुनियां ठाऊकें अम्हांला ॥

सख्यांच्या सुचनेनुरूप नलिनीपत्रावर तीक्ष्ण नखाग्रांनीं कोरलेल्या शकुंतलेच्या पद्यमय मदनलेखाचे भाषांतर पुढीलप्रमाणे केले आहेः—

न कळे मजला तव, परि माझे वसलें तुझ्या वरीच मन ।
अद्या ! रात्रंदिन मम अंगां अतिताप देतसे मदन ॥

या अंकांतील प्रधानरस जो शृङ्गार त्याच्या शिखरावर विराजमान होणाऱ्या विसाव्या श्लोकाचे भाषांतर विषयाशीं समरस होऊन शास्त्रीबोवांनीं वसंत-तिलका वृत्तांतः—

पंखा करीं धरुनियां नलिनीदलांचा
घालूं सुशीत पवन श्रमहारि साचा ?

अंकावरी मृदु करीं चुरं काय सांग
बाले तुझे चरण हे नवपद्मरंग ? ॥

येणेंप्रमाणें केलें आहे. हें भाषांतर समश्लोकसमवृत्तादि बंधनें पाळूनहि ज्या अर्थी इतकें बहारीचें झालें आहे त्या अर्थी प्रो० तुळपुळे यांनीं आपल्या अभि-
प्रायांत— 'कवीला समश्लोकीचें बंधन अवजड झालें असतें असें म्हणतां येणार
नाहीं,' हें जें आपलें मत प्रगट केलें आहे त्यालाच पुष्टि मिळून तें खरोखर
किती यथार्थ आहे याची बरोबर कल्पना येते. दुष्यन्त--शकुन्तलेच्या या
दुसऱ्या भेटीचा गोड प्रसंग अगदीं अनपेक्षितरीत्या एकाएकीं संपुष्टांत येतो.
गांधर्वविवाहाच्या युक्तायुक्ततेसंबंधी गोष्टी बोलतां बोलतां शकुंतलेच्या
मनाविरुद्ध राजा तिचें वळेंच चुंबन घेऊं लागतो इतक्यांत अकस्मात पडद्याआडून
नायक-नायिकेची तारांबळ उडवून देणारी 'चक्रवाकवधूः आमन्त्रयस्व सह-
चरम् । उपस्थिता रजनी ।' अशी व्यंग्यार्थसूचक व अन्वयोक्तिपर आरोळी
कर्णपथावर येते. या चूलिकेचें मर्म विषद करण्यासाठीं टीपांची फार उणीव
भासते. हें व यापुढें नाटकांत जीं दोन तीन वेगळ्या तऱ्हेचीं पताकास्थानकें
आहेत त्याखालीं खुलासेवार टीपा प्रो० लेलेशास्त्र्यांनीं दिल्या असत्या तर
नवीन शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांची अधिक सोय झाली असती असें मला वाटतें.

(विविधवृत्त—वर्ष ३ रें, अंक ९ वा)

लेखांक २ रा.

आतां आपण शाकुंतल नाटकांतील नितांतरमणीय अशा चवथ्या अंकाचें
भाषांतर कसें काय झालें आहे तें पाहूं या. भाषान्तरकाराची खरी कसोटी तर
तेथेंच आहे. कारण

“ काव्येषु नाटकं रम्यं तत्रापि च शकुंतला
तत्रापि च चतुर्थोऽङ्कः तत्र श्लोकचतुष्टयम् ॥ ”

हे कोणा एका तत्रापिमहर्षींनीं रचिलेले परंपरागत सुभाषित, त्यांतील अतिशयो-
क्तीची लोकांनीं केवळ कालिदासाकडे पाहून गय केल्यामुळे, आजपर्यंत संस्कृत
ललितवाङ्मयास अनुलक्षून सर्वश्रुत व रूढ होऊन बसले आहे.

अभिज्ञान शाकुंतलाच्या पहिल्या अंकांत दुष्यन्त राजा शकुंतलेच्या मन-
मोहक रूपावर भुलून जाऊन—

सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु

प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ।

या कृतयुगांतील निर्णायक दंडकावर विसंबून आपल्या सदसद्विवेकबुद्धीचे समा-
धान करू पाहतो, त्यावेळीं कोणालाही वर्हेस्वर्थ कवीच्या—

“ Serene will be our days and bright,
And happy will our nature be,
When love is an unerring light
And Joy it's own security. ”

या आशावादी ओळींची आठवण होते, आणि वादं लागते कीं, उभयतांचा
समागम खचित आनंदपर्यवसायी होणार. दुसऱ्या व तिसऱ्या अंकांतील त्यांचे
एकमेकांवरील असाधारण प्रेम पाहूनही वादं लागते कीं, प्रेम असावे तर असे
आदर्शभूत व एकनिष्ठ असावे ! चंचल प्रेमाची त्यापुढे काय मातब्बरी ? किंबहुना

“ Love is not love

Which alters when it alteration finds; ”

असे शेक्सपीअरही सांगतो. तिसऱ्या व चवथ्या अंकाचे दरम्यान केव्हांतरी गांधर्व
विधीने नायक-नायिका प्रेमरज्जूने जखडलीं जाऊन दुष्यंताच्या कामवासनेची
तृप्ति होते, व ऋषींची परवानगी घेऊन तो हस्तिनापुरास परत जातो. त्यावेळीं
त्याने घेतलेला शकुंतलेचा निरोप हा

“ Adieu for evermore, My Love !

And adieu for evermore. ”

अशा स्वरूपाचा असेल ही कल्पनाही वाचकांच्या मनाला शिवत नाही.

परंतु चवथ्या अंकाच्या प्रारंभी शीघ्रकोपी दुर्वासमुनीच्या रूपाने साक्षात् दुर्दैवच शकुंतलेपुढे मूर्तिमंत उभे राहाते, व त्याने दिलेल्या शापामुळे येथपर्यंत सुरळीत असलेल्या कथानकांत अनपेक्षित विघ्न येऊन, जे नाटक एवढी चवथ्या अंकाच्या शेवटी समाप्त व्हावयाचे त्याला आणखी तीन अंकांची पुरवणी जोडावी लागते. व ' ज्याचा शेवट गोड ते सारेंच गोड ' येवढ्यावरच गरीब विचार्या शकुंतलेबद्दल कळवळा वाटणाऱ्या प्रेक्षकवर्गाच्या दुःखीकृष्टी मनोवृत्तीचे कसेबसे सांत्वन करणे कवीस भाग पडते. " शाकुंतल नाटकाचा चवथा अंक अत्यंत काव्यमय असून त्यांत कविराजाने आपले बुद्धिसर्वस्व खर्ची धातले आहे. चवथ्या अंकातील शकुंतलेची सासरी पाठवण म्हणजे कर्णरसाचे हृदयंगम विहारस्थल होय—" असे प्रो० लेलेशास्त्री आपल्या उपोद्घातांत लिहितात. ते कसे काय याचा आतां थोडा विचार करूं. या अंकांत कालिदासाने निष्कलंक मनुष्यस्वभावाचे निसर्गसुंदर सृष्टीशी शक्य तेवढे तादात्म्य दाखवून शकुंतला ही कोणी सुरयुवतिसंभव, अमानुष किंवा अतर्क्य स्त्रीरत्न नसून जिला व्यावहारिक सुखदुःखाची पूर्णपणे जाणीव आहे अशी कुटुंबवत्सल, प्रेमळ व संसारी मनोवृत्तीची सहृदय बालिका होती याचे परिणामकारक चित्र मोठ्या कुशलतेने रेखाटले आहे. प्रेक्षणीय इन्दुकला किंवा रमणीय रत्नांची केवळ अधिदेवताच अशी जिच्यासंबंधी राजाची प्रथमदर्शनी कल्पना झाली तीच शकुंतला जसजसा परिचय वृद्धिंगत होत गेला तसतशी पुढे त्याला वश व स्पर्शक्षम कां झाली या रहस्याचे आविष्करण चवथ्या अंकांत आहे. या अंकातील खुबीदार स्वभावपरिपोषामुळे शकुंतलेसंबंधीचे सर्व भ्रामक व काल्पनिक गैरसमज लयास जाऊन तिच्या भावी कर्णास्पद परिस्थितीबद्दल सर्वांना अगोदरपासूनच एक प्रकारची सहानुभूति उत्पन्न होते. वर्डस्वर्थ कवीचे आपल्या पत्नीसंबंधी असेच भ्रमनिरसन होऊन त्याने तिचे यथातथ्य स्वरूपाविष्करण आपल्या एका कवितेत दिले आहे. ते वर्णन चवथ्या अंकातील शकुंतलेशीही बरोबर जमते:—

“ A creature not too bright or good
For human nature's daily food,

For transient sorrows, simple wiles,
Praise, blame, love, kisses, tears and smiles. ”

प्रो. लेलेशास्त्री आपल्या उपोद्घातांत पुढे म्हणतात:— “ अद्भुत गोष्टी करुणरसास विघातक असतात. तथापि त्या अनेकवार घडलेल्या दशविल्याने त्यांचे अद्भुतत्व नाहीसे होते. आकाशवाणी, वनस्पतींनी शकुंतलेला वस्त्राभरणे देणे इ. गोष्टी चवथ्यांतील करुणरसास वरील कारणामुळे, अपकर्षक न होतां उपकारकच झाल्या आहेत. ” आमच्या मते वनस्पतिसेवा, आकाशवाणी, कोकिलरव ही सर्व एका दृष्टीने तपोवनाश्रित पशु-पक्ष्यांची आश्रमनिवासी जनाशी निकट साहचर्यामुळे उत्पन्न झालेली राजीखुषीची प्रतियोगी सहकारिताच होय. जळीं, स्थळीं, काशीं, पाषाणों दैवी शक्ति कल्पणे, किंवा त्यांच्या जड देहांतील जडत्व घटकाभर विसरून त्यांच्यांत सृष्टि मधील इतर प्राणिमात्रांच्या व्यवहाराशी अविस्वादि असे चैतन्य निर्माण करणे ही एक कवींची कला आहे. केवळ सहवासान्निध्यामुळे आश्रमांतील मृग-खग-तरु-लतादिकांसही निरुपद्रवी व निष्पाप शकुंतलेबद्दल एवढा आपलेपणा वाटतो तर तिचे सदैव अभिष्ट-चिंतन करणाऱ्या आग्नेष्टांस तो किती वाटावा ? सजीव-निर्जीव, सचेतन-अचेतन सृष्टींत अशा तऱ्हेची समरस एकतानता आपल्या जागृत प्रतिभेच्या जोरावर कल्पून निसर्गांत यदृच्छेने घडून येणाऱ्या सर्व घडामोडींचा कथानकास पोषक असा उपयोग करून घेणे यांतच खरे कवित्व आहे. कवींच्या उच्च वातावरणांत शिरून निरीक्षण केल्यास यांत आद्भुतपणा वाटण्याचे कांहीं कारण नाही. असो;

आतां आपण चवथ्या अंकाच्या प्राकृत भाषान्तराचे तुलनात्मक-दृष्ट्या परीक्षण करूं या. सुप्तोत्थित शिष्याच्या तोंडीं कांहीं आवृत्तींतून ‘ कर्क न्ध्वनांउपरि तुहिनम् ’ व ‘ पादन्यासं क्षितिधरगुरोः ’ असे आणखी दोन श्लोक सांपडतात. पहिल्यांतील सूक्ष्म सृष्टिनिरीक्षण व दुसऱ्यांतील अर्थान्तरन्यासावरून हे दोन्ही श्लोक कालिदासकृत असण्याचा बराच संभव आहे. तेव्हां निदान टीपांत तरी त्यांचे पद्यमय भाषांतर देणे जरूर आहे. या अंकातील श्लोकांच्या सुप्रसिद्ध चौकडीपैकी पहिला म्हणजे ‘ यास्यत्ययशकुन्तलेति ’ या सर्वात्कृष्ट

श्लोकाचें भाषांतर लेलेशास्त्र्यांनीं समश्लोक-समवृत्त केलें असून तें अगदीं तोडीस तोड झालें आहे:—

जाते आज शकुंतला म्हणुनियां मी खिन्न झालों मनीं;
चितें जड दृष्टि, कंठ भरला, वाष्पां बळें दाबुनी ।

स्नेहें व्याकुल होई यापरि जरी राहीं अरण्यांत मी ।

कन्येच्या विरहें नव्या मग किती व्हावा गृहस्थाश्रमी ? ॥

‘ हातच्या कांकणास आरसा नको ’ तद्वत् या भाषांतराची स्तुति करण्याचें कारण नाहीं. याचप्रमाणें ‘ पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं ’ आणि ‘ शुश्रूषस्व गुरून्कुरु प्रियसखी ’ याही दोन्ही श्लोकांचीं भाषान्तरें शार्दूलविक्रीडितांत तंतो-तंत जमलीं आहेत. गौतमीच्या तोंडच्या ‘ भगवान् वरः खल्वेषः न आशीः । ’ या उद्गाराचें नुसतें भाषांतर देऊन भागणार नाहीं. त्याखालीं ‘ वर ’ आणि ‘ आशीर्वाद ’ यांमध्ये जो सूक्ष्म भेद केला जातो त्याच्या स्पष्टीकरणार्थ टीप अवश्य पाहिजे. ‘ आशीर्वाद ’ म्हणजे केवळ सदिच्छापूर्वक केलेलें शुभचिंतन; त्याच्या उलट ‘ वर ’ ही स्वयंनिर्णयाची हक्काची मागणी मानली जाऊन त्याच्या आगामी पूर्ततेबद्दल किंवा फलप्राप्तीबद्दल उभयपक्षां कधींच संदेह नसतो. चवथ्या अंकाच्या अखेरीस कण्वमुनींनीं शकुन्तलेला—‘ शिवास्ते पन्थानः सन्तु । ’ असा आशीर्वाद दिला आहे. पूर्वीं एके काळीं डेक्कन् कालेजच्या संस्कृत प्रोफेसरचे खुर्चीवर विराजमान झालेल्या एका बड्या साहेबमजकुरांनीं या वाक्याचा हास्यास्पद दुरुपयोग करून आपला विक्षिप्तपणा व संस्कृत वाक्प्रचारासंबंधीचें शोचनीय अज्ञान एके प्रसंगीं स्वयंस्फूर्तीनें कसें प्रगट केलें या-विषयीं खुद्द कै. लो० टिळकांच्या तोंडून ऐकलेली एक मनोरंजक आख्यायिका प्रस्तुत लेखकानें यापूर्वीं अन्यत्र प्रसिद्ध केली असून ती आतां सर्वांना परिचित आहे.*

पांचव्या अंकांतील हंसपदिकेच्या खोंचदार गाण्याचा भावार्थ काय या विषयीं चर्चा करितांना ‘ मराठी-शाकुंतलास ’ प्रस्तावनेदाखल जोडलेल्या आपल्या सुविचारपरिप्लुत निबंधांत प्रिन्सिपॉल राजवाडे लिहितात—

* परिशिष्ट ‘ व ’ पहा.

“ हंसपदिकेचे गाणे राजाची चंचल वृत्ति दाखविण्याकरितां नसून त्याला कसली तरी अनिर्वचनीय अशी हुरहुर लागली आहे असे दाखविण्याकरितां आहे. कोणाला तरी आपण विसरलों, पण तें कोण हें आठवत नाही ह्या मनोभावनेची तयारी करण्याकरितां तें गाणें घातल आहे. ” प्रि. राजवाड्यांच्या या झणण्यांत पुष्कळ तथ्य आहे. तथापि हंसपदिकेचें गाणें कर्णपथावर येतांच आधुनिक सुशिक्षितांस ‘प्रेमाच्या चंचलते’ची करुणकहाणी विशद करणाऱ्या अशा:—

“ When hearts have once mingled,
Love first leaves the well built nest
The weak one is singled
To endure what it once possesst. ”

या शैलेच्या काव्याची आठवण होते, त्याला राजवाड्यांचा इलाज काय ? चवथ्या अंकातील शकुंतलेच्या तोंडचे—‘ इला पश्य नलिनीपत्रान्तरित-मपि सहचरमपश्यन्त्यातुरा चक्रवाकी आरटति दुष्करं खल्वहं करोमि । ’ यांतील अशुभ शंकाजनक अपशकुन व पांचव्या अंकातील प्रारंभीच्या हंसपदिकेच्या गाण्यांतील श्लेषगर्भटोमणा यावरून दुर्वासाच्या शापाचा परिणाम होऊन विस्मृतीचा पगडा राजाच्या मनावर एव्हांपासून पूर्णपणें अम्मल कसा गाजवूं लागतो याचें खुलासेवार विवेचन जेथल्या तेथे खाली टीपा घालून प्रो. लेले-शास्त्र्यांनीं केले असतें तर तें अधिक सयुक्तिक दिसलें असतें. हंसपदिकेचें गाणें ऐकून राजाच्या मनास हुरहुर लागते; पण त्याचें खरें कारण शकुंतलेसंबंधीच्या प्रणयवृत्तान्ताचा स्मृतिनाश हे असतांही गेल्या जन्मींच्या प्रेमसंबंधाशीं त्याचा दूरान्वय लावून राजा आपल्या मनाचें कसेवसें समाधान करूं पाहातो. या सुंदर श्लोकाचें भाषांतर लेलेशास्त्र्यांनीं शार्दूलविक्रीडितांत तितकेंच सुंदर केले आहे:—

पाहोनी रमणीय वस्तु नयनीं, ऐकोनि रम्य ध्वनि,
एखाद्या समर्यां सुखी मनुजही अस्वस्थ होतो मनीं ।

याचें कारण अन्य जन्म घडले संबंध जे सुंदर,
चित्ताला स्मरताति ते न कळतां, होवोनि भावस्थिर ॥

या अंकातील इतर श्लोकांपैकी 'महाभागः कामं नरपति' याचें शिखरिणी-
वृत्तांतील, 'सतीमपि ज्ञातिकुलैकसंश्रयाम्' याचें वंशस्थवृत्तांतील, 'नापेक्षितो
गुरुजनः' याचें मालिनीवृत्तांतील, आणि 'आजन्मनः शाठ्यं अशिक्षितो यः'
याचें वसंततिलकावृत्तांतील अशीं हीं चार भाषांतरें सरस वठलीं आहेत. पैकीं
बहिर्ली दोन समश्लोक-समवृत्त केलीं आहेत. वैतालिकांच्या प्रसिद्ध श्लोकद्वया-
पैकीं पहिल्याचें भाषांतर इतकें प्रासादिक व ओळीस ओळ कायम ठेवून केलें
आहे कीं, तें येथें समग्र उतरून घेणें भाग आहेः—

स्वसौख्य न गणोनियां श्रमसि तू प्रजारंजनीं ।

अशीच अथवा तुझी सतत वृत्ति रात्रंदिनीं ॥

शिरां अनुभवोनियां सतत भानुचंडातप ।

प्रशांत करि, सांवली करुनि आश्रितां पादप ॥

शकुंतलेला सासरीं पोहोचविण्यासाठीं म्हणून बरोबर गेलेल्या कण्वशि-
ष्यांपैकीं एकाला राजदरबारांतील रहदारी पाहून जणू राजवाड्याला आग लावल्या-
मुळेच येवढा किलबिलाट चालला आहे कीं काय असा भास होतो. भावी अनर्थ-
सूचक अपशकुनांची यादी देतांना प्रि. राजवाड्यांना हाही एक अपशकुनच वाटावा
यांत नवल नाहीं. परंतु केवळ याच हेतुनें शाईंगरवाचे तोंडीं कालिदासानें ही
कल्पना घातली असावी असें नसून राजधानीपासून दूर खेडेगावीं एकांतवासांत
राहाणाऱ्या खेडवळ लोकांच्या एका चमत्कारिक अनुभवाचें हें यथार्थ
वर्णन आहे. मालिनीतीरावरील कुलपतीच्या आश्रमापैकीं एखाद्या पर्णकुटीनें
पेट घेतला तर नदीचें पाणी भराभर उपसून ती आग विझविण्यासाठीं
आजूबाजूचे गोसावी कधीं काळीं गोळा होत तेवढीच काय ती जास्तीत
जास्त मोठी गदीं कण्वशिष्यांनीं पाहिलेली. राजधानींतील अठरापगड
जार्तीच्या जीवनाथकलहाचा प्रत्यक्ष अनुभव त्यांना कोठून असणार ?

मावळांतील अगर तळकोंकणांतील एखादा लंगोठ्या प्रथम बोरीबंदरवर उतरला ह्याणजे तो जसा भांबावून जातो तशी दुष्यन्ताच्या राजवाड्यांत पाउल टाकतांक्षणींच कण्वशिष्यांची स्थिति होते. हें स्वभावचित्र काळिदासानें किती मार्मिक निरीक्षणाने रेखाटलें आहे बरें ? ज्यांना याचा प्रत्यक्ष अनुभव घेऊन प्रचीति प्राहावयाची इच्छा असेल त्यांनीं मुंबई सोडून कोठेंतरी दूर आपल्या शेतीवाडीच्या गांवीं एक वर्ष घालवून पुनः एकदम मुंबईस परत आल्याबरोबर मनाला कसे काय वाटतें तें जरूर पहावें. असो, पांचव्या अंकांत राजा व कण्वशिष्य यांच्या मुलाखतीचे औपचारिक स्वरूप राजाच्या गाढसंमोहामुळें पुढें पुढें पालटत जाऊन त्यांचे दरम्यान बरीच उत्तरे प्रत्युत्तरे होतात. अखेर गौतमीच्या — ‘तपोवनसंवर्धितो अनभिज्ञोऽयं जनः कैतवस्य ।’ या कळकळीच्या सांगण्याला उत्तरादाखल राजाचे तोंडून—

स्त्रीणामशिक्षितपटुत्वममानुषीषु

संदृश्यते किमुत याः प्रतिबोधवत्यः ।

प्रागन्तरोक्षगमनात् स्वमपत्यजातम्

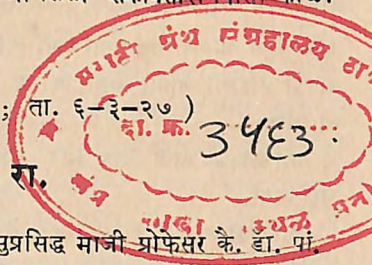
अन्यैर्द्विजैः परभृताः खलु पोषयन्ति ॥

हे अहेतुकरीत्या निघालेले व्याजोक्तिपूर्ण व कोणाच्या ध्यानींमनीं नसतांहीं एकदम शकुंतलेचे आईबाप उद्धरणारे असे सर्वथैव अनुचित उद्गार कर्णी पडतांच सामोपचाराचे बोलणें तात्काळ खुंटतें. शकुंतला चिडून जाते, शाङ्करव खवळतो, गौतमीची मति कुंठित होते, आणि राजा व शाङ्करव यांच्या दरम्यान चांगलाच खटका उद्दून ‘दे माय धरणी ठाय’ झालेल्या शकुंतलेसह उद्विग्न मनानें कण्वशिष्य पाय आपटीत चालते होतात. हंसपदिकेच्या रागदारीच्या गाण्याच्या लक्रेरीनें ज्याची सुरवात, त्या पांचव्या अंकाचा शेवट असा हा धाय मोकळणारी शकुंतला, शिव्या-शाप देणारे कण्वशिष्य आणि काळीज पिळवटून निघालेला राजा अशा संशुब्ध व विमनस्क मनोविकारांच्या शोचनीय आविष्करणांत होतो. चवथा व पांचवा अंक मिळून खेचलेली ही करुण व रौद्र रसाची तार तशीच पुढें ताणून धरल्यास सहृदय प्रेक्षकांच्या भावनाप्रधान मनोवृत्तीस जाचक

होईल हें ओळखूनच कीं काय नाटककार सहाव्या अंकाच्या प्रारंभी कोतवाल, शिपाई व चोरीच्या आरोपावरून पकडून आणलेला शकावतारनिवासी कोळी यांचें गंमतीचें प्रवेशक घालतो.

(विविधवृत्त वर्ष ३ अंक १०; ता. ६-३-२७)

लेखांक ३ रा.

फर्ग्युसन कॉलेजचे संस्कृत विषयाचे सुप्रसिद्ध माजी प्रोफेसर कै. दा. पां. दा. गुणे हे अभिज्ञान शाकुंतलांतील सहाव्या अंकाच्या प्रारंभीचे प्रवेशक मोठे खुलवून व अभिनयपूर्वक शिकवीत अशी त्यांची ख्याती होती. कारण संविधानकाच्या व नाट्यशास्त्राच्या दृष्टीने या प्रवेशकाचें सदर नाटकांत तसेच विशेष महत्त्व आहे. एक तर ज्या राजमुद्रिकेशीं शकुंतलेचें भवितव्य दुर्वासशापा-मुळें निगडित झाले होते व ज्या अभिज्ञानाभरणदर्शनानें तिच्या प्रत्यादेशदुःखाचें पूर्ण परिमार्जन व्हावयाचें असा उःशाप महत्प्रयासांनीं तिच्या सख्यांनीं मिळविला होता त्या शचीतीर्थांत गळून पडलेल्या हतभागी मुद्रिकेचा त्यांत अचानक शोध लागतो. व दुसरें असें कीं, तत्कालीन समाजस्थिति व राज्यशासनपद्धति यांवरही या प्रवेशकानें बराच प्रकाश पडतो. शिवाय त्यांत जो संवाद चालतो त्यामध्ये कांहीं तरी खुनीदार असा अस्फुट विनोद (suppressed humour) व गर्भित उपरोध (implied innuendo) आहे. त्यांतील श्लेष व व्यंजना ठिकठिकाणीं टीपा देऊन व्यक्त केल्याखेरीज संस्कृत न जाणणाऱ्या वाचकांस मुळांतील खुमारीचा आस्वाद कसा मिळावा ? या ठिकाणीं मात्र प्रो. लेलेशास्त्र्यांचें धोपटमार्गी सरळ भाषांतर वाचून रसिकांची तीव्र निराशा होईल. उदाहरणार्थ, सुरवातीला पोलीस शिपाई कोळ्याला मारहाण करीत ' आंगठी कोठें सांपडली बोल ? ' असें हडसून खडसून विचारतात. त्याला तो गरीब विचारा कोळी ' मी चोर नव्हे. जेरा दमानें घ्याल तर सारी हकीगत सांगतो, ' म्हणून उत्तर देतो. त्याबरोबर पहिला शिपाई ' मग काय कोणी मोठा सत्पात्र ब्राह्मण समजून तुला ही आंगठी राजेसाहेबांनीं दान दिली

होय ?' असा खोंचक प्रश्न विचारतो. यांतील 'ब्राह्मण' शब्द व त्या काळीं ब्राह्मण्यांचे माजविले जाणारे अवास्तव स्तोम याचा वचपा संधि मिळतांचा काढण्याचे कोळी मनांत योजतो. आणि तशी संधि मिळण्यास त्याला फारशी वाटही पाहावी लागत नाही. कारण या पुढील संवाद फारच मनोरंजक होतो. तो असा:—

कोळी:—जाळें, गळ वगैरे साधनांनीं मासे पकडून मी आपला चरितार्थ चालवितों.

कोतवाल:—(हंसून) वा: मोठा सोंवळाच धंदा पडला कीरे तुझा !

कोळी:—

सहजं किल यद्विनिन्दितं
न खलु तत्कर्म विवर्जनीयम् ।

पशुमारणकर्मदारुणोऽ-

नुकम्पामृदुरेव श्रोत्रियः ॥

या श्लोकाच्या वाच्यार्थाचे भाषांतर लेलेशास्त्र्यांच्या पुस्तकांत—

जें सहज कर्म तें नचि टाकावें, निंद्यही, असें वदती ।

श्रोत्रिय दयामृदुचि, जरि पशुहननकठोर अध्वरीं दिसती ॥

येवढेंच दिलें आहे. परंतु कोळ्याच्या प्रत्युतराचे खरें इंगित विशद करून दाखवावयाचे झाल्यास श्लोकाचा गर्भितार्थ विस्तारशः पुढील प्रमाणें आहे:—

“ मी बोलून चालून एक शूद्राचा कोळी. कोळ्याच्या कुळांत यदच्छेनें जन्मास आलों. आमचा पिढीजाद धंदा मासे मारण्याचा व त्यावरच निढळाच्या घामानें वायकामुलांचें पोट भरतों. मग तसे धडधडीत बोलून दाखवावयाला लाज हवी कशाला ? माझे ' आंत एक बाहेर एक ' असें थोडेंच आहे. तसें ज्यांचें असेल त्यांनाच जातगोत सांगावयाला संकोच, मी माझा धंदा कशाला चोरून ठेऊं ? मी मासे मारतों एवढ्यावरूनच जर मला चोर किंवा बदमाष ठरवावयाचे असेल तर चातुर्वर्ण्य-समाज-व्यवस्थेत सर्वत्रेष्ठ अशा ब्राह्मणांपैकीं जाडे जाडे विद्वान् लोक काय कमी निर्दय आहेत ! इकडे यज्ञाच्या

निमित्तानें बोकडांना 'अजापुत्रं बलिं दद्यात्' या न्यायानें खुशाल बुकलून मारावें आणि वर आपल्या दयार्द्र अंतःकरणाचा टेंभा मिरवावा. वारे वा ! काय पण दयेचा पात्रर फुटतो यज्ञांत ? जणूं दयेचे डोंगरच !" आतां आणखी एक उदाहरण घेऊं या. कोतवाल आंगठीसंबंधी अधिक चौकशी करण्यासाठीं राजाच्या भेटीस आंत जातो व कोळ्यासह ते दोघे शिपाई कोतवाल परत येण्याची वाट पाहात गोपुराजवळ उभे राहातात. वाट पाहून कंटाळलेल्या शिपायांपैकीं एकजण दुसऱ्यास म्हणतो—'या चोराच्या गळ्यांत फुलांच्या माळा घालून त्याला सुळावर चढविण्याला माझे हात कसे फुरफुरत आहेत.' त्यावर कोळी आदवीनें उत्तर देतो कीं,—'उगाच एका निरपराध माणसाचे प्राण घेऊन तुम्ही काय मिळविणार ?' परंतु ही फुलांसंबंधीची भाषा तो अंतर्यामी विसरत नाही. इतक्यांत त्याच्या मुक्ततेचा हुकूम घेऊन कोतवाल येतो व त्याला त्या रत्नभासुर आंगठीच्या किंमतीइतकें द्रव्यही राजाज्वरून बक्षीस देतो. त्याबरोबर ते दोघे शिपाई त्याचा हेवा करूं लागतात. परंतु कोळी आपणांस मिळालेल्या बक्षिसांतून अर्धी रक्कम त्यांना देऊं करतो व म्हणतो—'भट्टारकाः इतोऽर्धं युष्माकं सुमनोमूल्यं भवतु।' याचा वाच्यार्थ लेलेशास्त्री असा देतात—'दादांनो ! अर्धे पैसे उगाच फूल ना फुलाची पाकळी म्हणून तुम्हांस देतों.' हा झाला सरळ अर्थ. पण या वाक्यांतील 'शालजोर्डीतला' अर्थ शास्त्रीबोवांच्या ध्यानांत आलेला दिसत नाही. कोळ्याच्या उत्तरांतील खुबीदार टोमणा असा कीं,—“अरे ! मला सुळीं देण्यासाठीं तुम्हाला : फुलांच्या माळा आणावयाच्या आहेत ना ? तर मग विलंब कां ? हे ध्या पैसे विकत आणण्यासाठीं आणि त्या वध्यपुण्यांनीं सजवून द्या कीं मला फांशी ? नको कोण ह्मणतो ! उगाच तुमच्या हातांचें फुरफुरणे वांया जावयाला नको.” त्याच्या सुटकेचा हुकूम राजानें कोतवालाजवळ लेखो दिलेला असल्यामुळे तो आतां काय म्हणून डरेल ? कर नाही त्याला डर किंवा रड कशाला ? उपरोधिक भाषेत त्यानें पोलिसाची चांगलीच कानउघाडणी केली यांत शंका नाही. अशा आणखीही कित्येक गंमती या प्रवेशांत आढळून येतात. शेवटीं कोतवालासह सगळेच गुत्त्याकडे आपला मोर्चा वळवितात, व या

नव्या दोस्ताच्या पैशावर मजा मारतात ! पेशवाईतील घाशीरामीस कोणी हंसावयास नको.

प्रवेशकांतील शिपाई व कोतवाल यांच्या संभाषणांतून ' कोळयास सांपडलेली आंगठी दृष्टीस पडतांच कसल्या तरी प्रणयवृत्तान्ताची दुष्यन्ताला आठवण होऊन त्याचा कंठ दाटून आला ' ही सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट कोतवालाच्या तोंडून बाहेर फुटते. अर्थात् प्रवेशकांतील हा मुख्य कार्यभाग उरकल्यामुळे दुर्वासऋषीच्या शापाचे निराकरण होऊन नायक-नायिकेच्या संयोगास अनुकूल असे वातावरण पुनः निर्माण झाल्याचें सर्वास कळून चुकतें. मग यापुढील संबंध सहाव्या अंकाची गरज काय ? याच प्रवेशकापुढे सातवा अंक जोडून घेऊन सहाव्या व सातव्या अंकांचे एकीकरण करून टाकण्यास हरकत कोणती ? प्रश्न बरोबर आहे; पण याला उत्तर असें की, आपल्या लौकिक व्यवहारांत आपण कादेशीर निःपक्षपातीपणास जें महत्त्व देतो तितकें किंबहुना त्याहूनही कांकणभर अधिक महत्त्व ललितवाङ्मयांत कवींच्या न्यायपरायण बुद्धीस (Poetical justice) देण्यांत येते. नाट्य-शास्त्राचा असा एक नियम आहे की, नायकाचे विरहदुःख व अनुताप परमावधीस पोहोचून स्वतः नायिकेची (उत्तररामचरितांतील—'अहो उत्खातमिदानीं मे परित्यागलज्जाशल्यमार्य-पुत्रेण ' । या सीतेच्या उद्वागप्रमाणें) अगर तिच्या सखीची त्याच्या निर्व्यलीक पश्चात्तापावद्दल खात्री पटायत अखेरचा संयोग हा शक्य तोपर्यंत लांबणीवर टाकण्यांत येतो. नायकाच्या अनुकंपनीय स्थितीबद्दल व संगमोत्सुकतेबद्दल प्रत्यक्ष पुरावा पुढे येऊन जेव्हां सर्वांचे शंकरिसन होते तेव्हांच नायक-नायिकेचा पुनः समागम घडवून आणण्यास कवि सिद्ध होतो. केवळ येवढ्याच साठीं कालिदासाने चित्रफलकाचे पताकास्थानक योजून चित्रार्थित शकुंतलेबाबत दुष्यन्ताचा भावानुशय अशा पराकाष्ठेप्रत पोहोचविला आहे की, अखेर सानुमतीच्याही तोंडून सहजगत्या ऋबुली येते कीः—

‘ सर्वथा प्रमार्जितं त्वया प्रत्यादेशदुःखं शकुन्तलायाः ’ ।

हे सहाव्या अंकाचे खरें प्रयोजन होय. या अंकांतही काहीं सांगण्या-

सारख्या गंमती आहेत. त्यांपैकी एक येथे देतो. राजाच्या डोळ्यांपुढे पांचव्या अंकांतील अखेरचें म्हणजे शकुंतलेच्या धिःकारयुक्त झिडकारणीचें चित्र उभे राहून तो तें विदूषकाला वर्णन करून सांगत असतां विदूषक असा तर्क लढवतो कीं, शकुन्तलेला कोणी तरी आकाशांत संचार करणाऱ्या भूतपिशाच्चानें उचलून नेली असावी. त्यावर राजा म्हमतोः—

‘ कः पतिदेवतामन्यः परामर्ष्टुमुत्सहेत ।

याचा अर्थ प्रो. लेलेशास्त्र्यांनी—“ त्या पतिव्रतेला स्पर्श करण्याला परक्याची छाती कशी होईल ? ” असा केला असून तोच बरोबर आहे. कारण येथे— ‘ पतिदेवताम् ’ (पतिदेवता यस्याः ताम्) हा बहुव्रीहि समास असल्यामुळे त्याचा अर्थ ‘ आपला पति हाच जिला देवासमान आहे अशा त्या पतिव्रतेस ’ असाच केला पाहिजे. परंतु डॉ. सर मॉनर विल्यम् साहेबांनी हा समास षष्ठी तत्पुरुष कल्पून वरील मूळ संस्कृत वाक्याचें भाषान्तरः—

Who else would have dared to lay a finger on a wife, the idol of her husband ? ” असें केलें आहे. पाश्चात्य संस्कृतींत वाढलेल्या व ‘ यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमते तत्र देवताः ’ या वचनार्थी जुळणाऱ्या सामाजिक चालीरीतींचा पगडा ज्यांच्या आचारविचारांवर कायमचा बसलेला, अशा साहेबमजकुरांना शकुन्तला ही दुष्यन्तार्ची देवता वाटावी यांत नवल काय ? परंतु त्यांच्याही वाङ्मयांतून आर्यसंस्कृतीशीं जमणाऱ्या कल्पना सांपडणार नाहीत असें मात्र नाही. उदाहरणार्थे मिल्टन कवीच्या ‘ पॅरेडाईज लॉस्ट ’ या काव्यांतः—

“ For contemplation he and valour formed,
For softness she and sweet attractive grace.
He for God only, she for god in him.”

(Book IV.)

या अँडॅस् व ईव्हला अनुलक्षून लिहिलेल्या ओळी उपरिनिर्दिष्ट 'पति-
देवता' समासाच्या खऱ्या अर्थाशी कशा अगःशे तंतोतंत जुळतात पहा.

आतां सहाव्या अंकांतील श्लोकांच्या भाषांतरासंबंधी थोडा विचार
करूं. दुष्यन्ताचा वसंतोत्सव-मनाईचा हुकूम सृष्टिदेवतेन सुद्धां कसा अक्षरशः
पाळला याचें कंचुकीने केलेलें रसभरित वर्णन समश्लोक-समवृत्त भाषांतरांत प्रो.
लेलेशास्त्र्यांनीं ठाकठीक बसविलें आहे. ते असें:—

आम्राला फुटली कधींच कलिका, ना ती विकासे परी
देठांतूनि सुटे, तरी न फुलते अद्यापि चांफेकळी ।
संपे शीतऋतू, तरी न खुलला, त्या कोकिलांचा स्वर
मागें घेइ जणां भयें मदनही, ओढीयलेला शर ! ॥

'स्वप्नो नु मायानु मतिभ्रमो नु' या मूल श्लोकाच्या चवथ्या चरणाला एकंदर तीन
पाठभेद असून वेगवेगळ्या दृष्टीने तिन्हीही सारखेच अन्वर्थक अतएव विचारार्ह
आहेत. त्यांचा परामर्ष स्वतंत्र टीप देऊन लेलेशास्त्र्यांनी घ्यावयास पाहिजे
होता. परंतु शाकुंतल प्रथमच हातीं घेणाऱ्या अनभिज्ञ होतकाल विद्यार्थ्यांची
शास्त्रीबोवांनीं कांहींच सोय पाहिली नाहीं हें त्यांचे पुस्तकांत एक मोठेंच
न्यून आहे. तथापि पुढील आवृत्तींत ते सुधारून घेण्यांत येईल अशी अपेक्षा आहे.
राजमुद्रिकेच्या पूर्ववृत्तास अनुलक्षून एकापुढें एक जे तीन सुंदर संस्कृत श्लोक
मुळांत आहेत त्यांचें भाषांतर फारच समाधानकारक झालें आहे. त्यापुढें चित्र-
फलकावर रेखावयाच्या पार्श्वभूमिकेसंबंधी राजानें विदूषकास सांगितलेलें तपशी-
लवार वर्णन ज्यांत आहे व जो श्लोक चित्रकलेच्या दृष्टीने शाकुंतलांत अत्यंत
बहारीचा मानला जातो त्या 'कार्या सैकतलीन हंसमिथुना' या श्लोकाचें
समग्र भाषांतर लेलेशास्त्र्यांनीं अवघ्या तीन साक्यांमध्ये मोठ्या कुशलतेनें
बसविलें आहे.

सातव्या अंकांतील 'सिध्यन्ति कर्मसु महत्स्वपि' या श्लोकाचें
भाषांतर मुळांतील जोरदारपणा कायम राखून केले आहे ते असे:—

भृत्यांलागुनि लाभतें यश महाकार्यांतहि, कारण
याचे एकचि होय कीं, प्रभु तयां देताती मोठेपण ।
सूर्यानें नसते जरी वसविले अग्रस्थलीं स्यंदनीं
होता काय तरी समर्थ अरुण ध्वांताचिया ध्वंसनीं ? ॥

या अंकांतील वेगानें वर फेकल्या जाणाऱ्या पृथ्वीचे विस्मयकारक दृश्य, मारीच मुनीच्या आश्रमांतील वारुळांत अर्धवट गाडला गेलेला हटयोगी, जितेन्द्रिय तपस्व्यांची अप्सरांच्या नंदनवनांतील उग्र ध्यान-धारणा व सर्वदमनाचे चित्ताकर्षक हांसणे-खिदळणे या चार वर्णनपर श्लोकांचीं भाषांतरें कोठें तीन तर कोठें चार साक्या घालून लेलेशास्त्र्यांनी फार गोड व सरस केली आहेत. येथे विस्तारभयास्तव त्यांपैकीं फक्त दोनच साक्या देतोः—

मुळींच कांहीं कारण नसतां मंद हास्य करितात ।

त्या योगानें थोड्या थोड्या दंतकळ्या दिसतात ॥

बोल बोलडे मधुर बोलुनी रमविति मानस फार ।

अंकावरती बैसायाची उत्कंठा अनिवार ॥

यांतील बोल बोल प्रो० लेलेशास्त्र्यांनीं सर्वदमनाच्या तोंडीं कायम ठेविले आहेत. परंतु स्थलकालादि प्रश्नांचे विवेचन देतांना उपोद्घातांत ते लिहितातः—
“ पहिल्या पांच अंकांत सुमारे पांच महिन्यांचा काल जातो. सहाव्या व सातव्या अंकांत सहा वर्षांचे अंतर पडते. ” हें अनुमान बरोबर मानल्यास सातव्या अंकांतील सिंहाच्या छाव्याशीं झगडणाऱ्या सर्वदमनाचे वय किमान-पक्षीं पांच वर्षांच्या वर असले पाहिजे. तसें असल्यास त्याच्या तोंडीं बोलणी भाषा काय झणून घातली आहे ? मुलें सामान्यतः तीन साडे तीन वर्षांपर्यंत अडखळत व बोलणी बोलतात; पुढें आणखी कांहीं वर्षे बोलणें गोड व मंजुळ असतें खरें. परंतु भाषा बोलणी क्वचित्च असते. म्हणून केशवराव गोडबोले यांनीं आपल्या ‘ महाराष्ट्र-शाकुंतलांत ’ सर्वदमनाच्या तोंडीं बोलणी भाषा घातलेली नाहीं. सातव्या अंकांतील अखेरच्या दोन श्लोकांचे म्हणजे मारीच मुनींचा दुष्यन्तास आशीर्वाद व भरतवाक्याचे भाषांतरही चांगले झाले आहे. सारांश,

प्रो. लेलेशास्त्र्यांचे शाकुंतलाचे भाषांतर पूर्वीच्या सर्व भाषांतरांहून सरस झाले आहे यांत शंका नाही. क्वचित् कोठे दोषस्थळे नजरेस येतात, परंतु तीं इतकीं थोडीं व क्षुल्लक आहेत कीं, त्यांचा वेगळा नामनिर्देश केल्यानेच त्यांना निष्कारण महत्त्व दिल्यासारखें होईल. शिवाय प्रो. तुळपुळे यांनीं आपल्या अभिप्रायाच्या अखेरीस इषारा दिलाच आहे कीं, “मानवी कृति निर्दोष असुं शकत नाही या नियमानुसार अगदीं क्वचित् प्रसंगीं एक अर्धा दोष दिसून येतो; पण त्यांतही रुचिवैचित्र्य, मतवैचित्र्य यांना वाव आहे.” तथापि दोषस्थळांपैकीं नमुन्यादाखल एक सांगतो. सातव्या अंकाच्या भाषांतरांत पृष्ठ १०० वर ‘महतस्तेजसो बीजं’ या श्लोकाचे भाषांतर अनुष्टुप् वृत्तांतः—

हा बाल मोठ्या तेजाचें बीज हें मानि मन्मन ।

इंधनाची वाट पाहणारा कीं अग्निचा कण ॥

असें दिलें आहे. यांतील तिसऱ्या पादांत यतिभंग आहे हें वाचकांच्या सहज लक्षांत येईल. तो दूर करणें झाल्यास दुसरी ओळ—

इंधनाची अपेक्षा ज्या, वर्धिष्णू अग्निचा कण ।

येणेंप्रमाणें सुधारून अगर केवळ शब्दांची फिरवाफिरव करून—

इंधनाची पाहणारा वाट कीं अग्निचा कण ।

अशी वाचली म्हणजे झालें. असो;

प्रो. लेलेकृत ‘मराठी शाकुंतल’ परीक्षणच्या निमित्तानें पुनः एकवार कालिदासाचें हें रमणीय नाटक सभप्र चावून पाहाण्याची संधि मला मिळाली याबद्दल शास्त्रीबोवांचे आभार मानावे तेवढे थोडेच होणार आहेत. नाट्यशास्त्रदृष्ट्या संविधानक-रचनाचातुर्याबद्दल कालिदासाची शेकसुपियरशीं तुलना अनेकांनीं अनेकदा केल्याचें आपण वाचतो. परंतु एक असामान्य नाटककार ही त्याची रास्त कीर्ति घटकाभर दृष्टीभाड केली, तरी देखील कालिदास हा भावनामय प्रणयी जीवांचें अव्याजमनोहर सृष्टिसौंदर्याशीं लीलेनें तादाम्य बनवून त्यापासून सहज सुचणारीं सत्य व शाश्वत प्रमेयें आपल्या कल्पनासमृद्धीच्या जोरावर

वाचकांच्या अंतःकरणास बरोबर पटवून देणारा असा एक विश्वदैवताचा एक-
निष्ठ उपासक (*Pantheist*); पण त्याबरोबरच लौकिक व्यवहाराचें मर्म
यथार्थतेनें जाणून जड व असार पृथ्वीची अद्भुतरम्य स्वर्गाशीं वेमालूम सांगड
घालून देऊन त्यायोगें सामान्य संसारी जगास उल्हसित करणारा असा एक
अद्वितीय महाकवि होऊन गेला यांत संशय नाहीं. विशेषतः त्याचें ' अभिज्ञान
शाकुंतल' हें नाटक रसोत्कर्षामुळे आमूलाग्र सौंदर्यमय, बहारीचें व आल्हाददायक
असेंच आहे. प्राचीन बुद्धिप्रकर्षाची व प्रतिभासंपन्नतेची साक्ष देणाऱ्या अतएव
भरतभूमीस भूषणावह व हिंदवासियास अभिमानास्पद अशा गोष्टी दोनच—पैकी
एक आप्रथाचा ताजमहाल व दुसरी कालिदासाचें अभिज्ञान शाकुंतल. ह्यापून
प्रिन्सिपॉल राजवाडे आपल्या निबंधांत लिहितात त्याप्रमाणें अशा काव्यमय
व निर्दोष सृष्टींत कोणीही आपल्या छिद्रान्वेषी दृष्टीनें दोष काढीत बसूं नये.
एकदा अवलोकन करून मनाचें समाधान होत नसेल तर त्याचें खुशाल अनेक-
वार निरूपण करावें. नको कोण ह्याणतो ? पण कवि किंवा कारागीर कोटें, कां, व
कसा चुकला यावर उगाच फुकाचें पांडित्य करूं नये. कारण, एका विख्यात
आंग्ल कवीनें ह्याटल्याप्रमाणें:—

“ Beauty is truth, truth beauty—that is all
ye know on earth, and all ye need to know. ”

सहकुटुंब सहपरिवार ताजमहाल पहावयास जाणाऱ्या मंडळीपैकीं लहान
मुलांचे लक्ष जसे त्या जोत्सनाधवल भव्य समाधिमंदिराकडे वेधण्याएवजीं
वाटाड्याच्या चर्पटपंजरीकडे प्रथम लागते, तद्वत् अलीकडील विद्यार्थ्यांचेहि लक्ष
मूळग्रंथाएवजीं भाषान्तरकार-टीकाकारादिकांच्या पारिभाषिक निरूपणाकडे प्रथम
जाऊन शक्य तर त्यावरच निर्वाह करण्याकडे त्यांच्या मनाची प्रवृत्ति दिसून
येते. हा आधुनिक शिक्षणपद्धतीतील किंवा परीक्षा-पद्धतीतील दोष वेळींच
ओळखून विद्यार्थ्यांनीं अशा प्रकारचीं सर्व आनुषंगिक उपकरणें बाजूस सारून
गोड व सुंदर अशा या कालिदासाच्या मूळ कृतीकडेच अधिक लक्ष पोहोंचवावें.
एवढें सुचवून ही लांबलेली लेखमाला पुरी करतो.

(N. P. C. Magazine Vol XII No 2, Oct. 1927)

“ कोंडाणा म्युनिसिपालिटीचा कारभार. ”

—:०:—

(एक काल्पनिक महवाल)

ले०—श्री० श्रीधर वल्लवंत टिळक, (माजी विद्यार्थी.)

पुण्यापासुनी लांब सोळाच मैल ।

असे एक किल्ला अती उंच शैल ॥

त्याचे मूळ नांव कोंडाणा परंतु पुढे सिंहगड नांवाने प्रसिद्धीस आला. या इतिहासप्रसिद्ध प्राचीन दुर्गावर आतां वस्ती अशी कितीशी असणार ! अवघे दहा बारा बंगले; व तेहि उन्हाळ्याच्या सीझनपुरतेच गजबजलेले. बाकी नऊ महिने शुक्रशुक्राट. नाही म्हणावयास किल्ल्यावर दोन चार जुनीं पुराणीं देवालये पंचमहाभूतांच्या कडव्या अंमलाखालीं अद्याप टिकाव धरून आहेत. परंतु त्यांपैकीं राजारामाच्या छत्रीलाच काय तें सातान्याच्या महाराजांचे इष्टेतींतून वार्षिक उत्पन्न आहे. त्यांतून जेमतेम रोजची पूजाअर्चा व पुण्यतिथींचे एक ब्राह्मण-भोजन कसेबसे पार पडते इतकेच. बाकीच्या देवळांची व्यवस्था अखिल जगतांतील वेवारशी चराचर वस्तूंचा संभाळकर्ता किंवा ट्रस्टी जो परमेश्वर त्याकडे कायमची सोंपविलेली ! अशा रीतीने परिस्थिति फारशी आशाजनक नसतां हि सालगुदस्तां आम्हीं तेथे म्युनिसिपालिटीचा प्रयोग करून पाहण्याचे ठरविले. किल्ल्यावरील दहा बारा बंगल्यांपैकीं एक बंगला मूळ मालकापासून ट्रस्टींच्या ताब्यांत गेलेला, दोन बंगले मालकांचे निर्धनत्वामुळे अगदीं मोडकळीस आलेले व तीन बंगलेवजा कौलारू झोपड्या, माळी, रखवालदार, पुजारी वगैरे स्थाईक रहिवाश्यांचे वहिवाटीस वंशपरंपरेनें लाभलेल्या. राहतां राहिले सहा बंगले. त्यांचे मालक मात्र दरसाल नियमित किल्ल्यावर रहावयास येत असत. सर्वांत उत्तम बंगला

खानबहादुर वरजोरजी नसरवानजी लिलाववाला या पारशी गृहस्थांचा. हे मुंबईतील एक सधन सॅलिसिटर असून त्यांच्या राजनिष्ठेबद्दल आपल्या दयाळू इंग्रज सरकारने त्यांना नुकताच 'खानबहादुर' हा किताब बहाल केला होता. अर्थातच ते हिंदुस्थानांतील स्वराज्यविषयक राजकीय उलाढालीचे वान्यालाहि उभे राहणे शक्य नव्हते. तथापि सद्दकारी पतपेढ्या, शिशुसप्ताह, अस्पृश्यतानिवारण वगैरे राजमान्य चळवळींना त्यांचा पूर्ण पाठिंबा असे. दुसरा बंगला सिस्टर वॅनिटी यांचा. या अमेरिकन बाई एका रेड्क्रॉस अमेरिकन मिशनरी सोसायटीच्या आजन्म-सेविक बनून समाजसेवेचे बळावर धर्मप्रसार करण्यासाठी नुकत्याच हिंदुस्थानांत आल्या होत्या; व त्यांनीं किल्ल्यावर आपल्या बंगल्याशेजारी कुणब्यामाळ्यांचे दुःखनिवारणार्थ अलीकडे एक मोफत दशाखानाहि सुरू केला होता. बाई मध्यम वयाच्या असून दिसण्यांत मोठ्या कनवाळू. परोपकारी व महत्त्वाकांक्षी दिसत. त्यांचें पूर्ववृत्त इकडे कोणास फारसे माहीत असण्याचा संभव नव्हता. अर्थात् 'वृद्धा नारी पतिव्रता' या न्यायानें त्या सर्वांस सारख्याच पूज्य होत्या त्यांची चालचलणूक अदबीची व बोलणे नेहमी उपदेशपर, कळकळीचे व ऐकणाराचे अतःकरणावर ठसा उमटण्यासारखें असे. तिसरा बंगला मि. कादरभाई सुलेमानभाई यांचा. हे आगाखानी पंथाचे बोहोरी व्यापारी असून त्यांचे लष्करांत मेनस्ट्रीटवर लोखंडी सामानाचे मोठे दुकान होतें. सदा सर्वकाळ आपल्या व्यापारी व्यवसायांत मग्न असल्यामुळे किल्ल्यावरहि ते फारसे इतरांशीं मिळून मिसळून वागत नसत. त्यांना बालकन युद्धापासून हस्तवृत्तच्या राज्यक्रांतीचा इत्थंभूत इतिहास व मुसलमानी धर्मक्षेत्रांतल सर्व उलाढाली चांगल्या अवगत होत्या, इतकेंच नव्हे तर जर्मन महायुद्धानंतर ते हवेली तालुक्यापुरते खिलापत फंडाचे एक सन्मान्य खजिनदारहि होते. माझी आठवण धड असेल तर याच सुमारास त्यांच्या बंगल्याची डागडुजी, रंगसफेती व नवे कांटेरी तारेचें कंपोंड वगैरे दुरुस्ती झालेली होती. ते आपलीं मते फारशीं कधीं कोणास बोलून दाखवीत नसत. परंतु माझे त्यांच्याशीं एकदां जे थोडे संभाषण झाले त्यावरून त्यांची ठाम समजूत अशी दिसली कीं, तरुण तुर्कांचे मदतीखेरीज आतां हिंदुस्थानाला दुसरा तरणोपाय नाही ! चवथा बंगला डा. वेकट सुबय्या यांचा. हे १९१२ सालीं मुंबई-

च्या ग्रॅन्ट मेडिकल कॉलेजांतील शेवटची परीक्षा उत्तीर्ण होऊन बाहेर पडल्याबरोबर सुदैवाने जर्मन महायुद्ध सुरू झाले, व त्यांना एकदम मिलिटरी कमिशन मिळाले. महायुद्धाची पांच वर्षे हिंदुस्थानाबाहेर इराक, सुएझ, गॅलिलोली, मोंबासा इ. वेगवेगळ्या रणक्षेत्रांवर घालवून अखेर युद्धसमाप्तीनंतर टेंपररी लेफ्टेनंटच्या लष्करी हुद्यावरून रिटायर होऊन त्यांनी खडकीस प्रायव्हेट हॉस्पिटल उघडले होते. बरीच वर्षे हिंदुस्थानाबाहेरच्या जातिनिरपेक्ष वातावरणात घालविल्यामुळे त्यांची मते उदार, व स्वभाव दिलदार बनला होता. जन्मतः ते महाराष्ट्रीय असल्यामुळे त्यांना मराठी भाषा चांगली अवगत होती व सर्वांशी ते मोकळ्या मनाने वागत असत. बाहेरच्या जगाशी कांहीं काळ प्रत्यक्ष संबंध आल्यामुळे त्यांची हर एक प्रश्नावर विचार करण्याची पद्धत व्यापक स्वरूपाची होती. त्यांना शिकारीचाहि बराच नाद होता. पांचवा बंगला प्रो. लखोटे यांचा. हे गृहस्थ पुण्यांतील एक नामांकित इतिहाससंशोधक असल्यामुळे त्यांना लोकप्रोफेसर या नांवाने संबोधित असत. स्वतःच्या लहरी व एकलकोंड्या स्वभावामुळे नवख्या इसमांस त्यांची वागणूक कांहींशी चमत्कारिक भासे. तथापि एकंदरीने विचार करतां लोकांचा समज होता तेवढे ते कंजुष व तुसड्या स्वभावाचे खास नव्हते. ऐतिहासिक बखरी व जुन्या अस्सल दफ्तरी कागद-पत्रांसंबंधीचा त्यांचा व्यासंग भला दांडगा होता; व त्यामुळे ऐतिहासिक प्रसंगांच्या आधारावर अद्भुतरम्य काल्पनिक कथानके खरडणाऱ्या नाटककारांना व कादंबरीकारांना ते नेहमी शिव्यांची लाखोली वहात. आमचा खराखुरा इतिहास त्यांत हवे तें घुसडून देऊन जर कोणी भ्रष्ट केला असेल तर त्याचा दोष इंग्रज इतिहासकारांपेक्षां आमच्या इकडील निरंकुश लेखकांकडेच जास्त येतो असे त्यांचे ठाम मत होतें. सहावा बंगला अस्मादिकांचा. माझे मी स्वतःच वर्णन केले तर माझी खास पढत-मूर्खीत गणना व्हावयची. तथापि येवढे लिहिण्यास हरकत नाही की, वर्तमानपत्रांचेरकानेच्या रकाने भरून काढण्याचा ज्यांचा पिढीजाद धंदा अशा इरसाल-चित्पावन ब्राह्मण जातीपैकी मीही एक छोटेखानी लेखणीवहादूर होतो. असो;

सालगुदस्ता एके दिवशीं यदृच्छेनें असा योगायोग जमून आला कीं, सायंकाळीं सहल करतां करतां, आझी सर्वजण सूर्यास्ताचें नितांत रम्य दृश्य

पहाण्यांसाठी बालेकिल्ल्याचे माथ्यावर जमलों. 'साहेब जी,' 'गुड ईव्हनिंग' वगैरे औपचारिक सलामी झाल्यावर हेमाडपंती शिवालयच्या पिछाडीचे टेकडीच्या माथ्यावर सर्वजण अंमळ विश्रांतीसाठी बसलों. एकमेकांच्या प्रकृति-स्वास्थ्यसंबंधी व एकंदर हवापाण्यासंबंधी हालहवाल व कुशल प्रश्न विचारणे झाल्यावर कादरभाई उद्गारले:—“किल्ल्यावरचे समदा माळी लोक खराब. बंगल्याचा बंदोबस्त अच्छा तऱ्हेसे नही रखते, हमेश तकार.” त्यावर मी सुचविले:—“शेट, या लोकांना वठणीवर आणण्यास येथे एक म्युनिसिपालिटी स्थापन करणे अत्यंत जरूर आहे.” माझी सूचना ऐकून सर्वजण खोः खोः हसू लागले. सिस्टर व्हनिटी ह्याणाल्या—‘Really a nice idea.’ या बाईना थोडें-फार मराठी समजू लागले होते व मोडकें तोडके बोलण्याचाही मधून मधून त्या प्रयत्न करीत. डॉ. वेंकटसुबय्या म्हणाले:—“म्युनिसिपालिटी आली की निवडणुकींचा खटाटोपहि पाठोपाठ आलाच.” खानबहादुर म्हणाले—“त्याची काळजी नको. कारभारासंबंधीच्या निवडणुकीसंबंधीच्या नियमांची व पोटकलमांची घटना तयार करण्याचे काम मी पतकरतो. मुंबईच्या फर्ममध्ये आम्ही दोघे चौघे सॉलि-सिटर एकत्र बसलों की कसलाही भानगडीचा डॉक्युमेण्ट हां हां म्हणतां लिहून काढतो. म्युनिसिपल अॅक्ट, कंपनीज, अॅक्ट, ट्रस्ट अॅक्ट वगैरे कायद्याचीं बुकें आमच्या टेबलावर नेहेमी धूळ खात पडून असतात. यावर प्रोफेसर लखोटे म्हणाले:—“निवडणुकीं हव्या कशाला? बंगलानिहाय एक एक सीट निर्माण केली म्हणजे झालें.” मी या गोष्टीस ताबडतोब रुकार दिला कारण प्रत्येक बंगल्याचा मालक वेगळ्या जातीचा असल्यामुळें या सूचनेच्या योगानें नुसती निवडणुकीची दगदग वांचत होती येवढेंच नव्हे तर जातवार प्रतिनिधित्वाच्या संकटांतूनहि कोंडाणा म्युनिसिपालिटीची आपोआपच सुटका होत होती. थोडा विचार करून खानबहादुर म्हणाले:—“मग काय आपण सर्वजण म्युनिसिपल कौन्सिलसच येथे जमलों म्हणायचे ! बोला अध्यक्ष कोणाला निवडतां ?” सर्व जण अंमळ बुचकळयांत पडले, पण डॉक्टर वेंकटसुबय्यांनीं सिस्टर व्हनिटीबाईंकडे वोट दाखवून आपलें स्त्रीदाक्षिण्य व्यक्त केलें. खान-बहादुरांची किंचित् निराशा झाल्यासारखी दिसली. त्यांना फार आशा

वाटत होती कीं, अध्यक्षपदाची माळ एकमतानें बहुधा आपल्या गळ्यांत पडणार. परंतु सिस्टर व्हॅनिटी यांनीं आपल्या गोड स्वभावाचे व भूतदयेचे जोरावर मिळविलेला नांवलौकिक येवढा मोठा होता कीं,—

‘ गुणाः पूजास्थानं गुणिषु न च लिंगं न च वयः ’ ।

या न्यायानें सर्वांना डॉक्टरसाहेबांची सूचना शिरसा वंघ वाटली.

अशा रीतीनें सिस्टर व्हॅनिटी या कोंडाणा म्युनिसिपालिटीच्या अध्यक्षपदावर बिनहरकत बिनविरोध निवडून आल्या. त्या ह्याणाल्याः— “ आपल्या सर्वांच्या इच्छेस मान देऊन मला ही नवीन जबाबदारी बिनबोभाट पार पाडली पाहिजे. दर शनिवारी सायंकाळीं ६ वाजतां सर्वांनीं या मोठ्या जागीं जमून म्युनिसिपालिटीचा कारभार पाहाण्याचे कामीं मला हातभार लावावा. खानबहादूर लिलांववाला यांना मी उपाध्यक्ष नेमते; व भय्यासाहेब (मला किल्ल्यावर सर्वजण याच नांवानें ओळखीत) आपणाला मी सेक्रेटरी नेमते. पुढील बैठकीसाठीं तुम्ही बजेटचा कच्चा खर्चा तयार ठेवा. खानबहादरांची नियमावली तयार होऊन मुंबईहून छापून येईपर्यंत प्रत्येक वादग्रस्त प्रश्नावर माझा निकाल प्रमाण मानावा लागेल. आपणांस यापुढें अनेक महत्त्वाचे प्रश्न वेळोवेळीं विचारपूर्वक निकालांत काढावे लागतील. तरी ज्याला जे योग्य वाटतील ते ठराव पुढील बैठकीचे आंत लेखी लिहून सहीनिशी म्युनिसिपाल सेक्रेटरीचे म्हणजे भय्यासाहेबांचे स्वाधीन करावे. आज सर्वांनीं मला अध्यक्षस्थानीं नेमून माझा हा जो बहुमान केला त्याबद्दल आपले सर्वांचे व्यक्तिशः मी आभार मानते. ”

कोंडाणा म्युनिसिपालिटीच्या प्राणप्रतिष्ठेच्या पहिल्या बैठकीचा समारोप वरील प्रकारें होऊन सभेचे काम आटोपलें व प्रत्येकानें बालेकिल्ल्यावरून आप- आपल्या बंगल्याचा रस्ता सुचारला. वाटेंत कादरभाई मला म्हणालेः— “ या तुमच्या म्युनिसिपालिटीच्या कारभारांत आमच्यासारख्यांना काय कळणार ! खरें कीं नाही ? आम्हीं व्यापारी पेशाचीं माणसें. फार तर आमचा तुम्हांस येवढाच उपयोग होईल कीं, म्युनिसिपालिटीनें शाळा, मार्केट वगैरे इमारतीचे बांधकामासाठीं टेंडरे मागविल्यास सवलतीचे दरानें एकादें टेंडर देऊं. कारण अली-

कडे वखारीचे धंद्यास जोडून कंत्राट घेण्याचें कामही आम्हीं सुरू केलें आहे. बाईंनीं तुम्हाला सेक्रेटरी नेमिलें आहे. तेव्हां म्हणतां आमचे दुकानचा पत्ता नेहेमीं लक्षांत असूं या. ” मीहि त्यांना ‘वा: शेटजी तुमच्या मदतीवर तर आमची सर्व भिस्त’ असें आश्वासन देऊन घरीं परतलों. बजेट तयार करण्याचें काम सेक्रेटरी या नात्यानें मजकडे आल्यामुळें दुसरे दिवशीं पूर्ण विचारांती मीं पुढीलप्रमाणे बजेटाचा कच्चा खर्चा लिहून काढला:—

कोंडाणा म्युनिसिपालिटीचें बजेट.

(कच्चा खर्चा)

जमा	खर्च
(१) घरपट्टी—प्रत्येक बंगल्याचे मालकाकडून दरसाल रु. १०० प्रमाणे अंदाजे वसूल रु. ७५०	(१) वसुली खात्याकडे कारकून एक पगार दरमहा रु. २० कायमः नेमणुक, रु. २४००
(२) पाणीपट्टी—देवटाक्याचे पाण्यावर दर गॅलनमागे १ पैसा-प्रमाणे सालीना रु. १००	(२) पुणे व कल्याण दरवाज्यावरील जकात नाक्यावर देखरेखीसाठीं हंगामी कारकून दोन, सीझन्चा उक्ता पगार प्रत्येकीं रु. पन्नास प्रमाणे रु. १००
(३) तिकिट विक्री—किल्ला पहावयास येणाऱ्या प्रवासी प्रेक्षकांकडून खुर्ची करून येणाऱ्यास ४ आण्यांचें व पार्थी चढून येणाऱ्यास १ आण्याचें तिकीट विकून, येणारा वसूल अंदाजे. रु. ३००	(३) व्हील—टॅक्स व पाणी—५३ चे वसुलीसाठीं गाडीतळावर व देवटाक्यावर कायमचे दोन पठाण नेमणे झाल्यास अंदाजे खर्च, रु. २००
(४) जकात नाके—पुणे व कल्याण दरवाज्याचे वाजूने किल्ल्यावर विक्रीसाठीं येणाऱ्या दूध, तूप, खवा, मिठाईवाल्यांकडून दर	(४) किल्ल्यावर येणाऱ्या सडकेची व पायवाटांची दुरुस्ती, तसेंच देवटाक्याचे पाण्याचे पाणी स्वच्छ

खेपेस ८१ आणा व करवेंदे, कैऱ्या,
आंबे, हिरडे, मध वगैरे विक-
णाऱ्यांकडून दरखेपेस एक पैसा
प्रमाणे दरसाल अंदाजे वसूल,
रु. ७५

(५) व्हील टॅक्स=किल्याचे पाय-
ध्याशीं गाडीतळाचे आश्रयास
येणाऱ्या सायकलीमागे ८१ आणा,
मोटार सायकलीमागे ८४ आणे,
खाजगी मोटारगाडीमागे ८८
आणे व पुणे ते सिंहगड खेपा
करण्या मोठ्या सर्व्हिस लॉरी-
वर दर फेरीस रु. १ प्रमाणे
अंदाजे वसूल रु. २५०

(६) किरकोळ बावी रु. २५

एकंदर जमा, रु. १५००

एकंदर खर्च, रु. १०००

शिल्लक रकम रु. ५०० (फक्त पांचशें)

राखण्याबाबत दरसाल अंदाजे
खर्च, रु. १५०

(५) एक पट्टेवाला शिपाई ऑफिसचे
कामासाठी कायम नेमणूक, पगार
दरमहा बारा रुपये व पोषाख,
रु. १६०

(६) छपाई, स्टेशनरी वगैरे रु. १००

(७) डोणज्याचे पोष्टांतून रोजचे रोज
म्यु. चें टपाल किल्ल्यावर आणून
पोहेंचविणे, व ऑफिसची पत्रे
नेऊन पोष्टांत टाकणे हे काम
पत्करणाऱ्या पोस्टमन रनरला
पारितोषिक, रु. २५

(८) किरकोळ ऑफिस खर्च, रु. २५

एकंदर खर्च, रु. १०००

येणेप्रमाणे बजेटचा कच्चा खर्डा पद्धतशीर तयार करून मी तो सिस्टर
व्हॅनिटी यांना त्यांचे वंगल्यावर भेटून समजाऊन दिला. तेव्हां त्या म्हणाल्या
'येत्या शनिवारचे बैठकीपुढे बजेट मांडू. तूर्त याच्या नकला करून त्या प्रत्येक
कौन्सिलरचे दोन दिवस अगोदर हातीं पडतील असे करा म्हणजे एकदरीनें रागरंग
कडून येईल.' अध्यक्षाने हुकुमावरून मी बजेटची नकल ताबडतोब घोघर
रवाना केली.

पूर्वी ठरल्याप्रमाणे शनिवारी सायंकाळीं बरोबर सहा वाजतां वालेकिल्ला-वरील शिवालयचे पिछाडीस चौफेर काळ्या कुळकुळीत उभ्या खडकांनीं वेष्टिलेले निसर्गनिर्मित नगरभुवन आहे त्या जागीं सर्व सभासद वक्तशीर हजर झाले. डॉ. वेंकटसुबश्या मात्र कोठें दिसेनात. अखेर चौकशी करतां ते सीतावाईचे दरीकडे शिकारीला गेल्याचे कळले. सिस्टर व्हॅनिटी स्थानापन्न झाल्या व त्यांनीं बजेट वाचून दाखविण्यास मला फर्मावले. उभे राहून बजेट मोठ्याने वाचून दाखविल्यावर मी थोडा खुलासा करण्याविषयीं अध्यक्षींची परवानगी घेऊन पुढील भाषण केलें:— “ हें बजेट मी पूर्ण फडणिसीं दृष्टीनें म्हणजे डोळ्यांत तेल घालून तयार केल आहे. सकृत्दर्शनीं त्यांत आपणांस कदाचित् कांहीं दोषस्थळें दिसतील. उदाहरणार्थ जमेच्या वाजूचा विचार करितां घरपट्टी फार जबर आहे व आयात मालावरील जकात फाजील सौम्य आहे असे कोणास वाटेल. परंतु येथें टुमदार बंगले बांधून रहावयास येणाऱ्या पुण्या-मुंबईच्या सधन व सुखवस्तु लोकांचे आणि घेरा सिंहगड टापूतील कोळी मेटकरी, तेली वगैरे पोटाथी लोकांचे सांपत्तिक स्थितींत केवढें जमीन अस्मानाचें अंतर आहे याचा विचार केल्यास गोर-गरिबांस डोईजड होईल अशी जकात बसविणें आपल्या हिताचे नाहीं. गोर-गरिबांना जाचक होतील असे कर बसविल्यास त्याचा परिणाम असहकारितेंत अगर सत्याग्रहांत होतो असा इतिहासाचा सिद्धांत आहे. या लोकांनीं आपणांशीं जर कां असहकारिता पुकारिली तर येथील बंगले येथेच टाकून आपणांस पुण्यामुंबईची हवा खात स्वस्थ वसावें लागेल. मुंबई सरकारकडे अर्ज करून घेरा सिंहगड टापूतील जंगल खात्याचे उत्पन्न जर आपले म्युनिसिपालिटीस तोडून मिळेल तर साग, हिरडा, सरपण, गवत वगैरेचे मोठे लिलाव करून म्युनिसिपालिटीच्या उत्पन्नांत आणखी हजार पंधराशें रुपयांची सालीना भर टाकतां येईल. परंतु तोंपर्यंत तरी घरपट्टी कमी करतां येणें जवळ जवळ अशक्य आहे. आतां खर्चाचे बाबींचा विचार करतां त्यांत काटकसर करण्यास कोठेंच जागा नाहीं. नाहीं म्हणावयास जकातनाकीं लिलावाने सोंपविल्यास त्यावर देखरेख ठेवणाऱ्या हंगामी कारकुनांच्या पगाराची म्हणजे शंभर रुपयांची बचत होईल. परंतु लिलावाच्या रकमेची सरासरी

निश्चित होईपर्यंत पहिली पांच-सहा वर्षे म्युनिसिपालिटीची प्रत्यक्ष देखरेख दोन्ही जकात नाक्यांवर जरूर पाहिजे असें मला वाटते. तरी अत्यंत काळजी-पूर्वक तयार केलेले हे बजेट आपण एकमताने जसेंच्या तसेंच पास कराल अशी मला आशा आहे. भाषण संपवून मी खाली बसलों. माझ्या पहिल्या बजेट-स्पीचला टाळया पडतील अशी माझी कल्पना होती. परंतु कोठे कांहींच हालचाल न झाल्यामुळे मी प्रत्येकाकडे निरखून पाहतो तों काय चमत्कार वर्णावा ! सिस्टर व्हॅनिटी या खाली मान घालून मुकाट्याने वायबलची पाने चाळीत होत्या. कादरभाईंचे लक्ष तोरण्याचे वाजूकडे लागलेल्या वणव्याकडे वेधले होते. प्रो. लखोटे हे तानाजीच्या समाधीकडे टक लावून कसल्या तरी गहन विचारांत गेले होते आणि स्वतः खानबहादूर तर पुरंदर किल्ल्यावरून मधून मधून लकाकणारी चक्रमक नक्की कोणत्या बंगल्यांतील लोकांनी लावलेली असावी याचा आपल्या दुर्विणीतून वारकाईने शोध काढीत अध्यक्षांचे मागील वाजूस पाठमोरे उभे होते. मी माझे हातांतील बजेटचा खर्डा सिस्टर व्हॅनिटी यांचेपुढे सहीसाठी ठेवतांच त्यांनी सावकाश आपले वायबल मिटले व बसल्या जागेवरून त्या म्हणाल्याः—“ आपल्या कोंडाणा म्युनिसिपालिटीचे उत्साही सेक्रेटरी श्री. भय्यासाहेब यांनी चालू सालचे बजेट तयार करून आपणांपुढे आतां मांडलेच आहे. ते पास करण्यापूर्वी त्यासंबंधी विधायक स्वरूपाच्या कोणास कांहीं उपसूचना आणणे असल्यास यावेळीं जरूर मांडाव्या. ‘ बजेट ’ ही अत्यंत महत्त्वाची बाब असल्यामुळे पूर्ण चर्चेअंतीच ते पास अगर नापास करावयाचे असा सार्वत्रिक रिवाज आहे; आणि सूर्यास्तास अद्याप एक तासभर अवकाशहि आहे. ठरावांचे लेखी मसुदे सेक्रेटरींचे हातीं अद्याप आलेले नसल्यामुळे आजचे मीटिंग्चे अजेण्डावर ‘ बजेट ’ खेरीज अन्य विषय नाही. तेव्हां मोकळ्या मनाने बजेटवर मनमुराद चर्चा करण्यास कसलाहि प्रत्यवाय नाही. ” अध्यक्षांच्या या भाषणामुळे सभेतील निःस्तब्धपणा मोडला आणि बाईंच्या परवानगीने प्रो. लखोटे हे बजेटचा खर्डा हातीं घेऊन भाषण करण्यास उभे राहिले. आपल्या तर्दीतून नुकतेच खडबडून जागे झाल्यामुळे डोळे चोळीत चोळीत ते म्हणालेः—

“ श्री, भय्यासाहेब यांच्या बुद्धिमत्तेबद्दल किंवा त्यांनीं हे बजेट तयार कर-

प्याचे कामीं जे परिश्रम घेतले आहेत त्याबद्दल कांहीं वाद नाही. तथापि मी हा खर्चा काळजीपूर्वक वाचून आलों आहे आणि मला आश्चर्य वाटते तें हें कीं, या बजेटमध्ये पांचशें रुपये शिल्लक काय म्हणून दाखविले आहेत ? ज्या बजेटमध्ये जमेची व खर्जाची तोडमिळवणी अगदीं बेमालुम साधली असेल तेंच खरें बजेट; व तोच खरा हिशेबी फडणीस. एखाद्या वर्षीं खर्च जास्त दाखविला तरी एक वेळ तें क्षम्य होईल; पण शिल्लक दाखविणे म्हणजे जाणून बुजून भांडणांचें मूळ निर्माण करण्यासारखें आहे. आपल्या या गरीब म्युनिसिपालिटीच्या तिजोरींत पहिल्याच वर्षीं पांचशें रुपये शिल्लक पडणार असा सुगावा सरकारास लागल्यास आपले हातीं अर्ज करूनहि जंगलखात्याचें उत्पन्न पडण्याचा संभव आहे काय याचा आपण सर्वांनीं नीट विचार करावा. म्हणून मी म्हणतां कीं पहिलीं दहा पांच वर्षे तरी आपणांस कारभारांत सालो-साल तूट येते असेच दाखविलें पाहिजे. तात्पर्य, आपलें बजेट हें ' डेफिसिट-बजेट ' दिसलें पाहिजे. " प्रो. लखोटे यांच्या भाषणाचा अस्खलित प्रवाद चालू असतां मी एका कागदाचे चिटोऱ्यावर ' तूर्त शिल्लक म्हणून जी रक्कम बजेटांत दाखविली आहे तिचा विनियोग या पुढील साप्ताहिक बैठकीतून शिक्षण, आरोग्य दिवाबत्ती वगैरेसंबंधीं जे जे ठराव वेळोवेळीं पसार होतील त्यामुळे निश्चिंत होईलच. शिल्लक म्हणजे कायमची गंगाजळी ठेव नव्हे ' असा मजकूर खरडून त्यांचे हातीं दिला. परंतु तो न वाचतांच घडी करून त्यांनीं तो कागद मुका-ट्यानें आपल्या विजारीच्या खिशांत कोंबला व यत्किंचितहि न डगमगतां ते पुढें म्हणाले:—' दुसरे असें कीं अमुक एक येवढी रक्कम शिल्लक टाकावयाचीच असें अगोदर मनांत योजून आपल्या सेक्रेटरींनीं हें बजेट तयार केलेलें दिसतें. एरव्हीं घरपट्टी येवढी वेसुमार लादली गेली नसती. पांचशें रुपये हे केवळ घरपट्टीचे जोरावर शिल्लक पडत आहेत असें या खर्चावरून सिद्ध होत नाही काय ? तेवढे वजा करून बजेटांतील जमेच्या बाजूला पहिलाच आंकडा रु. ७५० ऐवजीं रु. २५० केला तर बंगल्यामागे दरसाल अवघी ३०-३५ रुपये घरपट्टी बसते. आणि माझे मतें तेवढीच बसविणे रास्त होईल. आम्ही जे येथे बंगले बांधून रहावयास येतो ते कोणत्याहि आर्थिक प्राप्तीसाठीं नसून केवळ आरोग्यप्राप्ती-

साठीं होय, हें सत्य डोळ्याआड करून कसे चालेल ? बंगल्याचे बंदोबस्तासाठी कायमचा पगार देऊन एक रखवालदार येथे ठेवावा लागतो. शिवाय पावसाळ्यांत दरसाल गवती छपरांच्या झड्या बांधाव्या लागतात, पडझड दुरुस्ती, रंगसफेती करावी लागते. मिळून सालीना सहज शें— दोनशें रुपये नुसता बरदास्तीचा खर्च येतो. ही गोष्ट प्रत्येक बंगले चाल्यास स्वानुभवांरून माहीत आहेच. अर्थात किल्ल्यावरील बंगले हें प्राप्तीचे साधन नसून एक मोठी खर्चाची बाब आहे. त्यांत आणखी १०० रुपये घर-पट्टीचा जबर बोजा म्युनिसिपालिटीने लादल्यास मुक्याच्याने आपआपले बंगले मोडून आम्हांस पुण्या—मुंबईत कायमचे राहणे भाग पडेल. आतां आपले सेक्रेटरीसाहेब कदाचित् असे म्हणतील कीं, म्युनिसिपालिटी दोन पठाण नोकरीस ठेवणार असल्यामुळे वेगळ्या रखवालदारांची यापुढे जरूर नाही. पण मी असे स्पष्ट बजावतो कीं, किल्ल्यावर पठाण आणून म्युनिसिपालिटीचे बजेटांत शिल्लक दाखविणे म्हणजे येथे आजपर्यंत कधीहि कोणास माहित नाही अशा प्रकारच्या चोऱ्या, मारामाऱ्यांचे बीजारोपण करून देणे होय. म्युनिसिपालिटीचे हें आत्मघातकीपणाचें घोरण मला सर्वस्वी नापसंत आहे. म्हणून आपल्या सर्वांच्या हितसंरक्षणार्थ मी अशी उपसुचना पुढे मांडतो कीं, बजेटांतील शिल्लक नाहीशी करण्यासाठी घरपट्टीचा आंकडा सर्व बंगले मिळून फक्त रु. २५० करण्यांत यावा.” प्रो. लखोटे यांच्या या आवेशयुक्त भाषणाचा कादरभाईचे मनावर येवढा परिणाम झाला की त्यांनी पाटोपाठ उभे राहून “आपले प्रोफेसरसाहेब लई हुशार माणूस. झूट बात कशापार्यी करेल. बजेट खराब. सेक्रेटरी वडा बद्द-माष ! ” वगैरे कांहीं तरी विपरीत उद्गार काढले. मी ताबडतोब अध्यक्षकांडे तक्रार केली व एकतर कादरभाईंनी मला अनुलक्षून वापरलेली निंदागर्भ व उपमर्दकारक भाषा सपशेल परत घेऊन दिलगिरी प्रदर्शित करावी अगर सेक्रेटरीशिपचा माझा राजीनामा जागचे जागी मंजूर करण्यांत यावा असा खूप त्राग केला. इकडे कादरभाईंच्या कानांत मी हळूच बोललों—“अरे भाई ! बजेटवरील शिल्लक रकम उडवून टाकल्यावर आम्ही कामे तीं काय काढणार व तुम्हाला कंत्राटें तीं कशाचीं मिळवून देणार ? ” माझा कानमंत्र तात्काळ लागू पडून कादरभाईंनी—

‘परिहासविजल्पितं सखे परमार्थेन न गृह्यतां वचः’ ।

या युक्तीचा अवलंब करून एकदम टोपी फिरविली व सर्व वाद थेटेवारी नेऊन स्वतःची हंसत हंसत सोडवणूक करून घेतली.

इतक्यांत गणेश—टाक्याचे बाजूस एक म्हैस टाक्यांत पडल्याचा बोभाटा कानांवर आला व बंगल्यांच्या माळ्यांची धांवपळ सुरू झाली. म्हशीसारख्या अवजड जनावराला खोल पाण्यांतून वर काढण्याचे कामी जे श्रम पडतात व कौशल्य खर्च करावें लागतें तें एक प्रेक्षणीय दृश्य असल्यामुळें सर्वजण तिकडे जाण्यास मनांतून फार उत्सुक दिसले. बजेटावर उत्तरादाखल शेवटचें भाषण करण्याचा माझा हक्क होता, परंतु या धांदलींत प्रो. लखोटे यांना उत्तर देण्याची मला संधि देण्याचें भान न राहिल्यामुळें सिस्टर व्हॅनिटी यांनी त्यांच्या उपसूचेवर एकदम मते मागवलीं; आणि खानबहादुर व कादरभाई यांनी हात वर केलेले पाहून तीन विरुद्ध दोन मतांनी उपसूचना पास झाली असा आपला अभिप्राय अध्यक्षांनी जाहीर केला. परंतु मागाहून चौकशी करतां मला कळून चुकले की, म्हैस खोल टाक्यांत पडल्याचें ऐकून अल्लाची करुणा भाकण्याकरितां कादरभाईंनी हात वर केले होते व त्याच गर्दींत आपल्या बंगल्याचे माळ्यास तिकडे मदतीस धांवून जाण्यासाठीं खानबहादुर मारे हातवारे कर करून खुणावण्यांत गर्क होते. बजेटमधील बाकीच्या तपशिलासंबंधी मतभेद नसल्यामुळें अखेर प्रो. लखोटे यांच्या उपसूचेसह सर्व बजेट गर्दीगर्दीनें पसार करून बैठक पुढील शनिवारपर्यंत तहकूब केल्याचें जाहीर होतांक्षणीच सर्वजण गणेश—टाक्याकडे धांवले. परंतु मध्यंतरीं हा जो किंचित विलंब लागला तेवढ्यांत पुणें दरवाज्यांन खानावर रायफल टाकलेले डॉ. वेंकटसुबय्या व रान वेढण्यासाठीं त्यांनीं बरोबर नेलेलीं वीस—पंचवीस सेटकरी पोरें पळत येऊन त्यांनीं पोटाखालून दोन बांबू घालून म्हैस टाक्यांतून वरहि काढली होती असो;

अशा अनपेक्षित रीतीनें कोंडाणा म्युनिसिपालिटीचे अत्यंत महत्त्वाचें बजेट—सेशन निकालांत निघाल्यामुळें प्रेसिडेंट व सेक्रेटरी यांचे शिरावरील ओझें पुष्कळच हलकें झालें. अद्याप सर्व कौन्सलर्सकडून लेखी ठराव यावयाचे होते. डॉ. वेंकटसुबय्या यांनीं मात्र आपले ठराव शिकारीहून आल्याबरोबर

तावडतोब लिहून काढून मजकडे रवाना केल्यामुळे ते सर्व अजण्डावर टाकून पहिल्या प्रथम विचारासाठी घेण्याचे ठरले. त्यांचे तीन ठराव पुढीलप्रमाणे:—

ठराव १:—कोंडाणा म्युनिसिपालिटीचे हद्दींत जेवढा टापू पडतो त्यांत किल्ल्याचे तीन बाजूला अर्ध्या डोंगरांत वसलेली पूर्वीच्या गस्त घालणाऱ्या कोळी लोकांची तीन मेटी आहेत. या मागासलेल्या लोकांच्या तक्रारींची दाद लागावी यासाठी प्रत्येक मेठ्याचा एक एक प्रतिनिधि म्युनिसिपालिटीवर घेणे वाजवी आहे. म्हणून या ठरावान्वये मी असे सुचवितो की, खामकराच्या मेटावरील चिमाजी नाईक, दौलतरावाच्या मेटावरील हैबत्या कोळी, व कळकीच्या मेटावरील सोपाना पंढर यांना चालू सालासाठी कोऑप्ट करून म्युनिसिपालिटीवर घ्यावे.

ठराव २:—मेटररी कोळी लोक हे गरीब व मागासलेले असल्यामुळे त्यांच्या मुलांमुलींना शिक्षण देण्यासाठी कोंडाणा म्युनिसिपालिटीने प्रत्येक मेटावर शाळा उघडून मोफत व सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण सुरू करण्याची तावडतोब व्यवस्था करावी.

ठराव ३:—देव-टाक्याचे पाणी वापरण्याची ब्राह्मणापासून महारा-मांगापर्यंत सर्व जातींना—इतकेच नव्हे तर सर्व धर्मीय शाकाहारी व मांसाहारी लोकांना—पूर्ण मोकळीक असावी. तसेच म्युनिसिपालिटीचे हद्दीतील देवस्थांनांतून प्रार्थना व पूजाअर्चा करण्याचा जन्मसिद्ध हक्क असण्यांना पुनः मिळवून देणे हे म्युनिसिपालिटीचे कर्तव्य आहे-

कोंडाणा म्युनिसिपालिटीच्या दुसरे बैठकीचे प्रारंभी कांहीं किरकोळ कामकाज अध्यक्षाने पांच मिनिटांत हातावेगळे केले, यावरून त्यांना कामाचा उरक चांगलाच अवगत होता असे सिद्ध झाले. त्यांत सिस्टर व्हॅनिटी, खा. ब. वी. एन. लिलांवाला व डॉ. वेंकट सुवय्या या तिघांची स्टँडिंग कमिटी नेमली गेली, स्वतः मांडलेल्या ठरावास ज्याचे त्यानेच अनुमोदन दिले तरी चालेल असे रुलिंग मिळाले आणि राजाराम महाराजांच्या पुण्यतिथीचे उत्सवास सालीना रु. १००

म्युनिसिपल प्रॅन्ट् मिळावी असा विनंतिअर्ज घेऊन दत्त पुजारी समक्ष हजर झाला होता, त्याचा तो अर्ज नामंजूर होऊन त्याऐवजी किल्ल्यावरील देवस्थानांचे हक्कसंरक्षणार्थ स्वतः दत्त पुजाऱ्याचीच म्युनिसिपालिटीवर नेमणूक झाली. तसेच ज्या एका बंगल्याचा ट्रस्ट झाला होता त्याचे ट्रस्टींकडून 'अमुक अमुक संस्थेचा हा बंगला आहे सबब त्यावरील घरपट्टी माफ व्हावी' असा दुसरा एक अर्ज आला होता. त्यावर बरीच भवति न भवति होऊन अखेर असे ठरले की, ट्रस्टी हे सदर बंगल्यावर ज्या अर्थी सालीना सुमारे चार पांचशे रुपयेपर्यंत भाडे काढतात त्या अर्थी बंगलापट्टीची माफी मिळविण्याचा आपला हक्क त्यांचा त्यांनी होऊनच गमावला आहे ! याप्रमाणे सर्व किरकोळ कामकाजाची वासलात लागल्यावर डॉ. वेंकट सुबय्या यांनी आपला पहिला ठराव वाचून दाखवून त्यास पाठिंबा देतांना ते म्हणाले:—“प्रस्तुतच्या सामाजिक समतेच्या युगांत मात्र हा ठराव सर्वांना मान्य होईल अशी मला फार आशा आहे. जगाची प्रगति कल्पनातीत झपाट्याने होत आहे. हिंदुस्थानलाहि स्वतःचा भाग्योदय करून घ्यावयाचा असेल तर त्या प्रमाणांत आपली गति वाढविली पाहिजे. मागे रेंगाळून चालणार नाही. आतां ही गोष्ट निर्विवाद सिद्ध आहे की, शिक्षण व संस्कृति यांची सरासरी बरीच वाढविल्याखेरीज आपल्या समाजांतील जातिभेद नष्ट होणे शक्य नाही. आपण ज्या हक्कांसाठी साम्राज्यसरकारशी भांडतो ते हक्क आपल्या देशांतील अल्पसंख्याक निकृष्ट वर्गाला देण्यास आपण आज तयार आहो काय ? बंधुभाव हा प्रेममूलक आहे. सवत्या सुभ्याचा आग्रह धरल्यास आपआपसांतील गैरविश्वास मात्र बळावेल. 'शिक्षण' हे फक्त पुढारलेल्या ब्राह्मणवर्गाचे राखीव कुरण ही कल्पना एकंदर समाजाच्या अभ्युदयास विघातक अतएव त्याज्य मानून टाकून दिली पाहिजे. माझे ठरावांतील सार एवढेच आहे की, 'जे जे आपणांसि ठावे । ते ते सकलांसि शिकवावे ।' या मार्गाचा अवलंब करून आपल्या पश्चात् म्युनिसिपालिटीचे काम सुरळीत पुढे चालविण्यास आपण आपल्या मेटकरी बांधवांना शिकवून तयार केले पाहिजे.” डॉक्टरसाहेबांनी आपले सुंदर व मुद्देसुद भाषण थोडक्यांत आटोपले. नंतर मी उठून म्हणालों:—“डॉक्टरसाहेबांच्या पहिल्या

ठरावांतील तत्त्व मला मान्य आहे. तरी पण तपशिलासंबंधी थोडा मतभेद आहे. मेटकऱ्यांचे प्रतिनिधी म्हणून त्यांनी जी तीन नावे सुचविली आहेत ते तिघेही इसम त्यांना शिकारीचे कामी मदत करणारे त्यांचे पगारी नोकर आहेत. या तिघांची नेमणूक एकसमयावच्छेदेंकरून म्युनिसिपालिटीवर करून घेण्यांत स्वपक्षाला तेवढीच वळकटी आणण्याचा डॉक्टर-साहेबांचा अंतःस्थ कावा नसेल कशावरून ? जगभर स्वयंनिर्णयाच्या तत्त्वाचा सध्या बोलबाला सुरू आहे. म्हणून मी म्हणतो की, मागासलेल्या मेटकऱ्यांतर्फे म्युनिसिपालिटीवर कोण कोण प्रतिनिधि असावेत हे त्यांचे त्यांसच ठरवू या. आपणांस तसा अधिकार नाही. ” मी या एका मुद्यावर जोर धरून विरोध केल्यामुळे डॉक्टर मजकुरांच्या पहिल्या ठरावापैकी फक्त पूर्वार्ध मंजूर होऊन उत्तरार्धाचे वावरीत मेटकऱ्यांना स्वयंनिर्णयाचा हक्क मिळाला. नंतर मोफत व सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणासंबंधीचा आपला दुसरा ठराव सभेपुढे मांडण्यासाठी डॉ. वेंकटसुबय्या उभे राहिले. परंतु त्यांना वळेंच खाली बसवून अध्यक्ष या नात्याने सिस्टर व्हॅनिटी म्हणाल्याः—“ डॉक्टरसाहेब, आपण गेल्या बैठकीस हजार नव्हतां. त्यांत जे बजेट प्रो० लखोटे यांच्या दुरुस्तीसह पास झाले आहे ते लक्षांत घेतां म्युनिसिपालिटीजवळ चालू साली शिक्षक पूज्य निघते. आपल्या या ठरावांतील तत्त्व उदार आहे. परंतु तो पास होऊन कांहीं फायदा नाही कारण त्याची अम्मल-वजावणी द्रव्याभावामुळे मला पुढील सालपर्यंत तहकूब ठेवावी लागेल. म्हणून मी म्हणते की माझी स्वतःची अशी एक खाजगी शिक्षणविषयक योजना लवकरच मी ठरावाचे रूपाने म्युनिसिपालिटीपुढे मांडणार आहे की, ज्या योगाने खर्चाचा बोजा आपल्या गरीब म्युनिसिपालिटीवर पडणार नाही. तेव्हां तूर्त आपण आपला ठराव मागे घ्यावा अशी मी आपणांस विनंति करते. ” वाईनी आपल्या गोड वाणीने केलेली ही प्रार्थना अमान्य करणे डॉक्टरसाहेबांस अवघड वाटले. त्यांनी ताबडतोब उठून आपला दुसरा ठराव आपण परत घेतो असे जाहीर करून उरलेला तिसरा ठराव सभेपुढे मांडला. या ठरावावर भाषण करण्यास कादरभाई उठतील अशी कोणास कल्पनाहि नव्हती. परंतु ते एकदम उभे

राहून म्हणाले:—“ अस्पृश्यता निवारणाच्या कल्पनेने हिंदुस्थानांतील वातावरण सध्यां दुमदुमून गेलें आहे. आमच्या इस्लामी धर्माला अस्पृश्यता ही चीज मुळींच माहीत नाही. अल्लाच्या घरीं सर्व सारखेच. आम्ही महारोग्यानांच फक्त अस्पृश्य मानतो, म्हणून हिंदुस्थानांत आज कोणी जर खरें अस्पृश्यतानिवारण करीत असेल तर ते आपले दयाळू व्हांईप्रायसाहेबच होत. त्यांनी मोठा ‘लेप्रसी-फंड’ उभारून रक्तपिती झालेल्या सर्वांची अस्पृश्यतानिवारण करण्याचें मनावर घेतलें आहे. देव—टाक्याचें पाणी कोणीही प्यावें. त्याला हरकत असतां कामा नये. म्हणून मी अशी उपसूचना आणतो कीं या ठरावांत पशू, पक्षी, कीड, मुंगी वगैरे झाडून सर्व प्राण्यांचा नामनिर्देश करणें जरूर आहे. आतां अस्पृश्यांनीं सररहा देवळांत घुसावें कीं नाहीं या वादग्रस्त प्रश्नावर मात्र दत्त पुजाऱ्याचा अभिप्राय विचारला पाहिजे. ” इतकें बोलून कादरभाई खालीं बसले व आम्ही सर्व दत्त पुजाऱ्याकडे वळलों. पहातो तों त्याचे डोळे रागानें नुसते लालवुंद झाले होते. त्यानें कादरभाईना दोन चार शेलक्या शिव्या हसडून तुम्हांला ही नसती उठा-ठेव कोणी सांगितली असा सवाल केला. तो पुढें म्हणाला:—“ देव—टाक्यावर दिवसा गाई पाणी पितात तर रात्रीं रानडुकरें येऊन पाणी पिऊन जातात. क्वचित् वाघाचीं हि पावलें त्या वाजूला उमटलेलीं आढळतात. हा वहिवाटीचा हक्क आहे. त्याला तुमची उपटसुंभ म्युनिसिपालिटी परवानगी देणार कोण किंवा प्रतिबंध तरी करणार कोण? देव—टाक्याचें पाणी कोणी विटाळलें तर त्यांचे बरेवाईट तेथील वजरंगवलीची मूर्ति पाहून घेईल. परंतु माझ्या देवळाचा मी राजा आहे. जो कोणी माझे परवानगीवांचून त्यांत घुसेल त्याची तंगडी मोडली नाहीं तर नांव बदलून ठेवीन. म्हणून सांगतो याद राखा ! ” येवढें बडबडून दत्त पुजारी तणतणत भर सभेंतून पाय आपटीत चालता झाला. त्याचे हातवारे पाहून आम्ही सर्व क्षणभर चकित झालों. कादरभाईना तर त्याचा येवढा राग आला कीं शेजारच्या खडकाला टेकून ठेवलेली डॉ. वेंकट सुबय्यांची ‘स्पोर्ट—रायफल’ उलटी उचलून घेऊन ती दांडपट्याप्रमाणें फिरवीत ते दत्त पुजाऱ्याचे अंगावर धांवून गेले; व किल्ल्यावर आतां हिंदु—मुसलमानांचा दंगा होऊन त्यास एकदम भीषण स्वरूप येतें कीं काय अशी चिंताजनक परिस्थिति अकल्पित रीत्या निर्माण झाली. त्यांत प्रो० लखोटे हेहि आजच्या सभेस हजर नव्हते. शिव.

जन्मतिथीच्या वादासंबंधी स्वमतसमर्थनार्थ पुरावा गोळा करण्याचे हेतूने ते भिलारवाडीच्या पाटलाच्या धरचे कागदपत्र चाळण्यासाठी किल्ला उतरून खाली गेले होते. अशा रीतीने एक कौन्सिलर पहिल्यापासून गैरहजर व दोन लागो-पाठ उठून गेल्यामुळे साहजीकच 'कोरम' चा प्रश्न उपस्थित करणे सेक्रेटरी या नात्याने मला भाग होते. तशी पृच्छा करतांच काय निर्णय थावा याची बाईना पंचाईत पडली. बराच वेळ विचार करून अखेर त्यांनी रूलिंग दिले की, अध्यक्ष किंवा उपाध्यक्ष यांपैकी एक, स्टॅन्डिंग कमिटीपैकी एक, मेटक-यांपैकी एक व इतर कौन्सिलर्स-पैकी एक असे कमीत कमी चार सभासद हजर असल्याखेरीज 'कोरम' पूर्ण होत नाही असे समजावे. मेटकरी सभासदासंबंधीचा ठराव आजच पास झाल्या-मुळे त्यांचेपैकी आजचे बैठकीस कोणीच हजर नव्हता. अर्थात 'कोरम' चे अभावी मीटिंग 'अॅडजर्न' करणे भाग पडले. म्हणून तहकुबीची सुचना घाईघाईने पास करून आम्ही सर्वजण दत्त पुजारी व कादरभाई ज्या दिशेने धांवत गेल तिकडे वळलो. परंतु आम्हांस फारसे दूर जावे लागले नाही. अर्ध्या वाटेतच घामाने थबथबले कादरभाई धांपा टाकीत रायफलवर टेकून विसावा घेत एका दगडावर बसलेले दृष्टीस पडले. त्यांचे जवळ जाऊन चौकशी करतां दत्त पुजारी पाठलाग करणाराचे हातावर तुरी देऊन केव्हांच आपल्या देवळांत शिरून व आंतून बंदोबस्ताने दरवाज्याचे कडीकोंयडे लावून घेऊन म्युनिसिपालिटीच्या नांवाने खडे फोडीत बसला आहे असे समजले. सभेत घडलेल्या शोचनीय प्रकाराबद्दल मागाहून सर्वांनाच वाईट वाटले. पण उपयोग काय ? झाल्या गोष्टीस कोणाचाच कांहीं इलाज नव्हता. शिवाय किल्ल्यावर दत्त पूजाऱ्याचा लौकिक यापूर्वीही बराच गाजला गेल्याचे समजल्यावरून सर्वांनी त्याच्या अस-भ्यपणाच्या वागणुकीकडे या खेपेस कानाडोळा करण्याचे व म्युनिसिपालि-टीचा कार्यक्रम नेहमीप्रमाणे सुरळीत चालू ठेविण्याचे ठरविले.

पुढील आठवड्यांत बहुतेक सर्व सभासदांच्या ठरावांचे लेखी मसुदे एका-मागून एक माझे हातीं आले व मला भला मोठा भारदस्त 'अॅजेन्डा' लिहून काढण्याची संधि मिळाली. अध्यक्षांचे ठराव, उपाध्यक्षांचे ठराव व पुढे अनुक्रमे

इतर सभापदांचे ठराव मिळून आणखी दहा वारा ठरावांचे टांचग पुढील बैठकीसाठी मी तयार ठेविले ते खाली दिल्याप्रमाणे:—

प्रेसिडेन्ट सिस्टर व्हॅनिटी यांचेरुद्ध:—

ठराव १—मागासलेल्या मेटकरी मुलामुलीचे प्राथमिक शिक्षणाची जबाबदारी पत्करण्यास आमची 'रेडक्रॉस अमेरिकन मिशनरी सोसायटी' तयार असल्यामुळे म्युनिसिपालिटीने ते काम पहिली दहा वर्षे तिचे हाती घावे.

ठराव २—आम्ही धर्मार्थि चालविलेल्या मोफत दवाखान्यास जोडून क्षयरोग्यांसाठी एक आरोग्यभुवन बांधणे आहे. त्यासाठी फंड जमविण्याचे ठरवून कोंडाणा म्युनिसिपालिटीने ते काम सभासदांवर सोपवावे.

ठराव ३—आमच्या अमेरिकन मिशनचे हिंदुस्थानांतील मुख्याधिकारी रेव्हंड फादर केकर हे मे महिनाअखेर चार दिवस पाहुणे म्हणून मजकडे येणार आहेत. हिंदी महासागरापलीकडील सर्व सुधारलेल्या देशांत त्यांचा नावलौकिक फार मोठा आहे. म्हणून त्यांचे आगमनप्रसंगी त्यांचे स्वागतार्थ सर्व सभासदांनी पुणे दरवाज्यापाशी हजर राहून त्यांना कोंडाणा म्युनिसिपालिटीतर्फे मानपत्र अर्पण करण्याचा अधिकार अध्यक्ष या नात्याने मला देण्यांत यावा.

खानबहादुर बी. एन. लिलांववाला यांचेरुद्ध:—

ठराव १—मुंबई ते सिंहगड विमानांचे दळणवळण सुरू करण्यासंबंधीची योजना लवकर अमलांत आणण्याबद्दल म्युनिसिपालिटीकडून हिंदुस्थानसरकारकडे एक अर्ज पाठविण्यांत यावा.

ठराव २—धारजईचे लवंडाने ढोणज्यापासून पुणेदरवाज्यापर्यंत घोड्यावरून बसून येण्याची पूर्वीची एक वाट आहे ती रुंद करून व नीट बांधून काढून मोटारीचा चाटरस्ता तयार करण्यास अंदाजे खर्च काय येईल याचे एक एस्टिमेट कोंडाणा म्युनिसिपालिटीचे उपयोगासाठी तयार करून देण्याबद्दल मुंबई सरकारचे पब्लिक वर्क्स खात्याकडे एक अर्ज पाठविण्यांत यावा.

ठराव ३—किल्ल्यासमोवार अध्या डोंगरावर वसलेल्या तीनही मेटांवर पाण्याची फार हाकटो आहे. सबब 'भोक पाडीन तेथे पाणी काढीन' अशा छाती-

ठोक प्रतिज्ञेवर ज्या एका नामांकित पानाड्याची मुंबई सरकारने नेमणूक केली आहे त्यास भूगर्भनीरनिरीक्षणार्थ इकडे रवाना करण्यासाठी मुंबई सरकारच्या शेतकी खात्याकडे एक अर्ज पाठविण्यांत यावा.

प्रोफेसर लखोटे यांचेकडून:—

ठराव १—नरवीर तानाजी मालुसरे यांची किल्ल्यावरील समाधी इंद्रजी अमदानींत अगदी उघडी पडली आहे; तिचे पाऊसवाऱ्यापासून संरक्षण करण्यासाठी समाधीवर एक लहानशी टुमदार छत्री बांधण्याची कोंडाणा म्युनिसिपालिटीने प्रथम तजवीज करावी.

ठराव २—नरवीर तानाजी मालुसरे घोरपड लावून काळोखांतून ज्या कड्यावरून चढून आले त्यावर पुढे मराठ्यांनी बांधून ठेविलेली मजबूत तटवंदी अगदी मोडकळीस येऊन त्यांत दोन ठिकाणी मोठी भगदाडे पडली आहेत. तरी मुंबई सरकारच्या ज्या पुराणवस्तुसंरक्षक खात्याने किल्ल्याचे तोंडावर 'रक्षण केलेली इमारत' म्हणून भली मोठी पाटी उभारली आहे त्या अंधळ्या खात्यास सदर तटाची डागडुजी करण्यास म्युनिसिपालिटीने वेळीच अर्ज पाठवून कर्तव्योन्मुखे करावे.

ठराव ३—जुन्या दप्तरी कागदपत्रांतून कोंडाणा किल्याचा 'शिवगड' असा नामनिर्देश आढळतो. त्या अर्था त्याचा 'सिंहगड' हा अपभ्रंश अद्भुतरम्य कथानके खरडणाऱ्या कोणातरी कादंबरीकाराने प्रचारांत आणला असावा. म्हणून कोंडाणा म्युनिसिपालिटीने 'शिवगड' हेंच मूळ नांव ग्राह्य ठरवून आपल्या रेकॉर्डचे द्वारे त्याचे पुनरुज्जीवन करावे.

मि. कादरभाई सुलेमानभाई यांचेकडून:—

ठराव १—किल्लेदार वीररत्न उदयभानू या मुसलमान झालेल्या बलाढ्य रजपूत सरदाराची नक्की कबर कोणती याचा बारकाईने शोध करण्यासाठी प्रो. लखोटे यांचे नेतृत्वाखाली एक सब कमिटी नेमण्यांत यावी.

ठराव २—बालेकिल्ल्याचे दोन बाजूस दोन पुरातन पीर आहेत. त्यांचा जीर्णोद्धार करून त्यांवर मशिदी बांधण्याची म्युनिसिपालिटीने ताबडतोक तजवीज करावी.

ठराव ३—पुणे दरवाज्यावरील खानकड्यावर समशेरवहादूर शाहिस्ते-
खानाचा मोठा संगमरवरी पुतळा पुण्याकडे तोंड करून उभा करण्याच्या युक्ता-
युक्ततेसंबंधी वाटाघाट करण्यास मोंगलाईतून एक डेप्युटेशन किल्ल्यावर लवकरच
येणार आहे तेव्हां त्याविषयी आपला विचार म्युनिसिपालिटीने विचारपूर्वक
आगाऊ मुकर करावा.

श्री. भग्यासाहेब सेक्रेटरी यांचेकडून:—

ठराव १—देवटाक्यावर एक पवनचक्की उभारून टाक्याचे पाणी
बालेकिल्ल्यावर हौद बांधून प्रथम त्यांत आपून सोडण्यास व पुढे तेथून नळ
घालून प्रत्येक बंगल्यांत घरपोहोचते करण्यास अदमासे काय खर्च येईल याचे
एस्टिमेट तज्ज्ञ इंजिनियराकडून तयार करवून घेऊन व तेवढे कर्ज काढूनहि
कोंडाणा म्युनिसिपालिटीने ही योजना पुढील पांच वर्षांत पूर्ण करावी.

ठराव २—किल्ल्यावरील ऐतिहासिक स्थळे पहावयास येणाऱ्या प्रवासी
मंडळींच्या टोळ्या वाटेल तेथे झाड्यास व पिसाबास असून येथील शुद्ध वातावरण
वेळोवेळी दूषित करतात. आरोग्यदृष्ट्या हा गलिच्छ प्रघात तसाच पुढे चालू
देगे अनिष्ट आहे. सबब कोंडाणा म्युनिसिपालिटीने एक सार्वजनिक धर्मशाळा
स्थापन करून तिला जोडून कांहीं पायखाने व मुताऱ्या बांधून टाकण्याची शक्य
तितक्या लवकर व्यवस्था करावी. आणि किल्ल्यावरील रहिवाश्यांस उपसर्ग पोहो
चेल असे गैरवर्तन करणाऱ्या इसमांस जबर दंडाची शिक्षा ठेवावी.

ठराव ३—किल्ल्यावर ज्या ज्या जिनसांची गरज लागते असे सर्व
जिनस जेथे विकत मिळतील असा एक 'को-ऑपरेटिव्ह स्टोअर्स' म्युनिसि-
पालिटीने स्वतःचे देखरेखीखाली किल्ल्यावर सुरू करावा; आणि शेअरहोल्डर्सनां
सवलतीचे दराने निर्भळ माल पुरविण्याची व्यवस्था करावी. म्युनिसिपालि-
टीच्या स्टॅंडिंग कमिटीचे सभासद हे या 'स्टोअर्स'चे त्या त्या सालापुरते
डायरेक्टर्स समजण्यांत यावेत.

हे सर्व महत्त्वाचे ठराव झाले. याशिवाय किरकोळ बरेच ठराव पुढील
महिण्याचे अजन्डावर टाकण्यासाठी तूर्त रेकॉर्ड—बुकावर नोंदवून ठेविले होते.

दरम्यान मेटानिहाय खाजगी सभा भरून मेटकऱ्यांनी आपआपले प्रतिनिधी निश्चित केले होते; व आश्चर्याची गोष्ट अशी की, डॉ. वेंकटसुब्रह्म्या यांनी प्रथम मुचविलेले तीनहि इसम म्युनिसिपालिटीवर बहुमताने निवडून आले. तिसऱ्या बैठकीपुढे स्वतः अध्यक्ष व उपाध्यक्ष यांचे ठराव यावयाचे होते. ठरल्यावेळीं बाले किल्ल्यावर सर्व कौन्सिलर्स शनिवारी सायंकाळीं गोळा झाले. 'न करत्याचा वार शनिवार' अशी एक जुनी म्हण प्रचारांत आहे. परंतु तिला न जुमानतां आम्ही आपल्या बैठकी नेमाने दर शनिवारीच भरवीत असू. या खेपेस स्वतः सिस्टर व्हॅनिटीच हजर नव्हत्या. कदाचित् आपण गैरहजर राहिल्यानेच आपले ठराव त्यावर विशेषसे वाग्युद्ध न माजतां पसार होतील असा त्यांचा समज असावा. आणखी पंधरा मिनिटे त्यांची वाट पाहून त्यांचे अभावी म्युनिसिपालिटीचे उपाध्यक्ष खा. ब. लिलांववाला स्थानापन्न झाले व त्यांनी सभेच्या कामास सुरुवात केली. ते म्हणाले:—“आपण सर्वांनी अजेन्डावरील माझे स्वतःचे तीन ठराव वाचलेच असतील (येथं त्यांनी आपले तीन ठराव मोठ्याने वाचून दाखविले) चालू सालच्या आपल्या बजेटमध्ये जादा खर्चास सवड नसल्यामुळे मी किल्ल्यावर राहणाऱ्या श्रीमंत-गरिबांच्या सर्वांच्या सामान्य तक्रारी आपल्या ठरावांत ग्रथित करून त्यांची दाद परस्पर सरकाराकडून लावून घ्यावी म्हणून तीन दिशांनी तीन वेगवेगळे अर्ज पाठविण्याविषयी सूचना केल्या आहेत. अशा रीतीने खर्चाच्या बाबी परस्पर भागल्या गेल्या तर तें आपल्या गरीब म्युनिसिपालिटीस श्रेयस्करच आहे. म्हणून कंठाळी ठावाप्रमाणे मी माझे तीनहि ठरावांवर एकदमच सभेचे मत मागतों. ज्यांना माझे ठराव मान्य असतील त्यांनी हात वर करावे. (मते मोजून पाहतां एकमताने खानबहादुरांचे सर्व ठराव मंजूर झाले). आतां आपण आपल्या म्युनिसिपालिटीच्या अध्यक्ष सिस्टर व्हॅनिटी यांचे तीन ठराव एकामागून एक विचारासाठीं घेऊं या. बाईच्या पहिल्या ठरावावर कोणास बोलावयाचे आहे काय ? ” खानबहादुरांनी अशी पृच्छा करतांच प्रो. लखोटे उमे राहिले व ह्याणाले:—“आपण आपल्या म्युनिसिपालिटीच्या अध्यक्षस्थानी बाईची एकमताने योजना केली ती दोन दृष्टींनी. एक तर त्या सन्मान्य व सुशिक्षित विदुषी आहेत ह्याणून व दुसरें असे की, 'उडदामाजी

काळें गोरें काय निवडवें निवडणारें' अशी स्थिति त्यावेळीं किल्ल्यावर नव्हती. ह्मणून गोऱ्या मडमेस अध्यक्षस्थान देणें भाग पडलें. परंतु त्या जर आपणांस लाभलेल्या सत्तेचा गैरवाजवी फायदा घेऊं पाहतील तर आपण वेळींच सावध झालें पाहिजे. मेटकरी कोळी लोक मागासलेले असले तरी ते जातीनें हिंदूच आहेत (येथें तीनही मेटकरी सभासदांनीं आपआपलीं मुंडाशीं सोडून शेंड्या चापसुन पाहिल्या). त्यांच्या मुलामुलींचें प्राथमिक शिक्षण एका परधर्मी मिशनरी सोसायटीकडे सोपविण्यापेक्षां सध्यां आहे ती स्थिति काय वाईट आहे? स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः—ही धोक्याची सूचना देण्यासाठीं ह्मणून मी मुद्दाम उभा राहिलों आहे. या मेटकरी बांधवांना माझा असा स्पष्ट सवाल आहे कीं तुमचीं पोरेंवाळें 'यस फयस' करावयास लागून साहेबांचे घरीं वूट पुसावयास राहिलेली तुम्हांस चालतील काय ? मी ह्मणतो कीं त्यापेक्षां त्यांना झुंजारबुरुजावरून खालीं कां लोटून देत नाहीं ? शंभर वर्षांपूर्वीं या किल्ल्यावर आमचे मराठ्यांचें राज्य होतें. तेव्हांचें शिक्षण ह्मणजे ढाल तलवार, भाला—बरची, दांडपट्ट' इ० लष्करी बाण्याचें खरें तेजस्वी शिक्षण होतें. तें मदींचें शिक्षण कोणीकडे आणि सध्यांचें हें भागुवाईचें शिक्षण कोणीकडे ! तानाजी मालुवरे, येसाजी कंक नेताजी पालकर, बाजी फडलकर, धनाजी जाधव, संताची घोरपडे यांना 'येस फयास' करतां येत होतें काय ? पण त्यांनीं कधीं आपल्या मुलुखांत फिरग्यांची डाळ शिजू दिली नाही. 'प्रो. लखोटे यांच्या या जोरदार भाषणाचा मेटकरी सभासदांवर असा कांहीं विलक्षण परिणाम झाला कीं, चिमाजी नाईकानें देवटाक्याचें पाणी भरण्याचा आपला हंडा उपडा घालून त्यावर डफाची सांथ धरली व बाकी दोघांनीं 'आला जोसूद रायगडावरून । झार शिवाजि रायाकडून ।' पासून सुरुवात करून सिंहगडचा संबंध पोवाडा 'जी जी जी जी' करून घोळून घोळून गाऊन दाखविला.

या गोंधळांत व्हॅनिटीवाईचा पहिला ठराव सपशेल नापास झाला ह् सांगावयास नकोच. नंतर दुसऱ्या ठरावावर चर्चा सुरू झाली. बाईचा दुसरा ठराव क्षयरोग्यांच्या आरोग्यभुवनासंबंधीचा होता. त्यावर भाषण करतांना मी म्हणालोः— "या ठरावांतील हेतु फार स्तुत्य आहे. सिंहगड किल्ल्यावरील हवा-

पाणी क्षयरोग्यांस अत्यंत गुणकारी व हितावह आहे ही गोष्ट पुण्या मुंबईतील मोठमोठ्या डॉक्टरांसहि मान्य आहे. परंतु त्यांचेसाठी जे आरोग्यभुवन बाई बांधू इच्छितात त्या प्रीत्यर्थ फंड जमविण्याची सर्व जबाबदारी त्या म्युनिसिपालिटीच्या सभासदांवर टाकू पहात आहेत याचा आपणांस विचार केला पाहिजे. निदान मी तरी या जबाबदारीचे घोंगडें गळ्यांत घेऊं इच्छित नाहीं. (येथें मेटकरी सभासदांनीं आपआपल्या खांद्यावरील घोंगड्या जमिनीवर पसरून त्यावर बैठक मारली). आपणांस माहीतच असेल कीं सध्यां कोणत्याही बऱ्यावाडट कारणासाठीं फंड गोळा करणे मुष्किलीचें होऊन बसलें आहे. कारण ' प्रामाण्यबुद्धि: फडेपु' या लक्षणावरून ओळखला जाणारा ' फंड संरक्षक ' पक्ष आणि ' फंडोनमूलन-दृष्टीवर्यमहिमा ' असा ज्यांच्या चिकित्सक लेखणीचा प्रताप असा दुसरा ' फंड संरोधक ' पक्ष असे हे दोन तुल्यबल पक्ष सध्यां आपल्या या दुदैवी महाराष्ट्रांत प्रबळ होऊन बसले आहेत. आणि त्यांच्या वादविवादरूपी समुद्रमंथनांतून ' फंडेध्वनरथा बहुली भवन्ति ' हे त्रिकालाबाधित सत्य सामान्य जनतेच्या अंतःकरणावर पूर्णपणें ठसले आहे. वरें येथील मेटकरी कोळी लोकांची सांपत्तिक स्थिति लक्षांत घेतां ' फंड ' शब्द उच्चारतांक्षणींच त्यांच्या अंगावर कांटा उभाराहील अशी माझी वालंबाल खात्री आहे. जर्मन महायुद्धा चे काळांतील वॉरलोनच्या जुलमाची त्याची आठवण अद्याप बुजाली नाहीं. आपल्या झोपड्यांतील भांडीकुंडीही विकून कांहींना त्यावेळीं वॉरलोनचे कर्जरोखे विकत घ्यावे लागले इतकी ज्यांची दैन्यावस्था त्यांचेपासुन फंडाची अपेक्षा कसली ठेवतां ? शिवाय या फंडानें आपण एका परकी मिशनरी संस्थेचे खिसे भरणार हेंही लक्षांत ठेविलें पाहिजे, यापेक्षां बाईंनीं शिशुसंगोपनाचा, आरोग्य-सप्ताहाचा अगर दारूबंदीचा ठराव कां आणला नाहीं ? मी नुकतेंच कोर्टेंतरी वाचलेले आठवतें की, अमेरिकेंतील संयुक्त संस्थानांपैकीं बहुतेक संस्थानांनीं आपले हद्दींत मादक पदार्थांचे आयातीस कायद्याचे सक्तीनें मज्जाव केला आहे. बाईं अमेरिकन आहेत. तेव्हां त्यांनीं या आपल्या छोट्या साम्राज्यांत मद्यपानप्रतिबंधाची चळवळ जरूर हातीं घ्यावयास पाहिजे होती. शिवाय तसा ठराव पास केल्यानें इतर मोठमोठ्या म्युनिसिपालिटीच्यांनाहि

एक अनुकरणीय उदाहरण घालून दिल्यासारखे होईल. अशा कांही हितावह गोष्टीत मन घालण्याऐवजी वाईना ही फंड जमविण्याची अवदसा कोटून आठवली ? फंडमूलक पापे आमच्या म्युनिसिपल हद्दीत नकोत झणूनच ना आपण सर्वांनी बजेटांतील शिल्लक एका घावाने छाटून टाकली ? तर मग हा ठराव पास केल्याने आपले वर्तन धरसोडीचे ठरणार नाही काय ? या सर्व गोष्टींचा विचार करून मते द्या असे मी आपणांस बजावतो.”

भाझे भाषण संपल्याबरोबर खानवहादुरांनी, सभेचे मत विचारले. माझे वाजूने कादरभाई व सर्व मेटकरी सभासदांनी हात वर उचलल्यामुळे व्हॅनिटी वाईचा दुसरा ठरावहि बहुमताने नापास झाला. आज वाईचा बहुधां घात-वार असावा. कारण त्यांचा तिसरा ठराव बोलूनचालून वादग्रस्त स्वरूपाचा असल्यामुळे तो पास होण्याची फारशी आशा नव्हती. वाईचा दुसरा ठराव वास्तविक पाहतां कांहीं वाईट नव्हता. पण बजेट सेशनचे वेळी वाईचे हांतून नकळत माझे बाबतीत जो प्रमाद घडला त्याचा वचपा त्यांचे गैरहजेरीत त्यांच्या दुसऱ्या ठरावाची चांगली हजेरी घेऊन मी यथास्थित उगवून घेतला. खानवहादुरांचा एकंदर रोख तर आज उघड उघड वाईचे विरुद्ध दिसत होता. तसे असण्याच कारण बहुधां म्युनिसिपालिटीचे अध्यक्षपद वाईना मिळाले या गोष्टी बद्दल पहिल्या दिवसापासूनच अंतर्दुःखी त्यांना वैषम्य वाटत असावे असे दिसले.

तिसऱ्या ठरावावर खानवहादुरांनी स्वतःच भाषण केले. ठराव वाचून दाखवून ते म्हणाले:— “हे रेव्हरन्ड फादर केकर कोण व कसे काय गृहस्थ आहेत याची मला तरी बिलकुल माहिती नाही. वाईचे कदाचित् ते धर्मगुरू असतील, पण आपल्या म्युनिसिपालिटीचा व त्यांचा अर्थाअर्थी काय संबंध ? आपण वेगवेगळ्या पक्षांचे व धर्मांचे सभासद म्युनिसिपालिटीवर आहोत. फादर केकर या व्यक्तीचे विरुद्ध मला कांहीं एक बोलावयाचे नाही. परंतु वाईचे पाहुणे म्हणून यंदा हे एक ख्रिस्ती धर्माचार्ये किल्ल्यावर येत आहेत तर पुढे केव्हांतरी आमच्या भव्यासाहेबांकडे एखादे कुर्तकोटी घेऊन उतरतील. मलाहि आमच्या अग्यारीवरील दस्तुर साहेबांना पुढे मागे बोलावतां येईल. सुलतानपूरच्या सुभानशाहा दग्याचे मौलवी तर नुकतेच कादरभाईचा पाहुणचार घेऊन गेले. मानपत्रे तरी आम्ही कोणाको-

पास घावयाची? तेव्हां मी म्हणतो की आपण केव्हांहि कोणालाहि मान-पत्र ह्मणून घावयाचें नाहीं असा एक कायमचा परिपाठ आपल्या म्युनिसिपालिटीच्या कारभाराचे नियंत्रणासाठी पाडून ठेऊं ह्मणजे भांडणाचें मूळच उपद्रव टाकल्यासारखे होईल. अभिनंदनपर ठराव पास करून अगर मानपत्रें देऊन स्वागत समारंभ साजर करणें हीं कामें गांवांतील खाजगी संस्थानांच शोभतात. अशा गोष्टींत पडल्यानें म्युनिसिपालिटीची इभ्रत उलटी कमी होते असें माझे प्रामाणिक मत आहे.” रे० फादर केकर यांना सामोरे जाण्यासंबंधी कोणासच मनापासून हुरूप वाटत नव्हता. तेव्हां पडल्या फळाची आज्ञा मानून सिस्टर व्हॅनिटी यांच्या तिसऱ्या ठरावाची पहिल्या दोन ठरावांप्रमाणेच सर्वांनी वाट लावली; व आमच्या म्युनिसिपालिटीच्या अध्यक्षीयतेचे तीनही ठराव या बैठकींत नापास झाले ! या निकालामुळे मत्सरग्रस्त खानवहादुरांच्या चेहेऱ्यावर किंचित समाधानाची छटा दिसू लागली कारण त्यांचे स्वतःचे सर्व ठराव याच बैठकीचे प्रारंभी एकमतानें पास झाले होते. अजेन्डावरील या पुढील प्रो लखोटे व मि. कादराभाई यांचे प्रत्येकीं तीन तीन ठराव एकमेकां विरुद्ध मुद्दाम चुरशीनें आणलेले व बखेडा माजवणारे आहेत असें वाटल्यावरून खानवहादुरांनीं त्यांचा विचार पुढील बैठकीवर ढकलून सूर्यास्त झाल्यामुळे सभेचें काम संपविलें.

मे महिना अर्धा अधिक संपला होता. या नंतर पुढे दोन-चार दिवसांनीं वरेच मेटकरी किल्ल्यावर येऊन त्यांनीं वर्दी दिली की, धायरी-शिवापूरपासून कल्याण-वांगणीपर्यंतचे टापूत एका खवळलेल्या भल्या दांडग्या वाघिणीनें मोठा धुमाकूळ उडवून दिला आहे ! याचें कारण त्यांनीं असें सांगितलें कीं, एका धाडसी सर्कसवाल्यानें पाळत ठेऊन तिचीं दोन पोरें पळवून नेल्यामुळे तूर्त भेटेल त्याच्यावर ती आपला सूड उगवून घेत आहे. कालच तिनें मोरदरींतील गवळीवाड्याचा फत्ता उडवला ! ही बातमी ऐकून सर्वांची पाचांवर धारण वसली. खानवहादुर घाबऱ्या घाबऱ्या मजकडे आले व स्टॅन्डिंग कमिटीची जादा बैठक ताबडतोब बोलवावयास त्यांनीं फर्माविले. त्याप्रमाणे सिस्टर व्हॅनिटी यांचे बंगल्यावर वर्दी देऊन तेथेंच स्वतः खानवहादुर व डॉ. वेकटसुबय्या यांना बोलावून घेतलें

व सुमारें तास अर्धा तास या खळवळ उडवून देणाऱ्या वातमीची चर्चा करून अखेर वाघिणीचा बंदोबस्त करण्याचे कामगिरीवर स्टॅन्डिंग कमिटीने एकमताने डॉ. वेंकटसुब्रह्म्या याची नेमणूक केली. त्यांनीं हि ही कामगिरी आपल्या शिक्षा-रीवाण्यास साजेल अशा आत्मविश्वासाने पत्करिली व त्याच दिवशीं सायंकाळीं आपला रान वेढणाऱ्या मेटकरी तरुणांचा तांडा गोळा करून स्वारीनें थेट बोध-ल्याचे माथ्यावर जाऊन तळ दिला. तेथून रात्रंदिवस सिंहावलोकन करण्यांत त्यांनीं एक आठवडा घालवला पण वाघिणीचा पत्ता लागला नाही. ती कोठें दडी देऊन लपून बसली होती. याचा कोणासच थंग लागेना. अखेर मोरदरीं-तील राघु भिलारे याचे शेतांत तिचीं पावले उमटलेली त्यानें पाहिलीं. या शेतकऱ्याचे दोन बैल व एक गाय येवढ्या जनावरांचा वाघिणीनें संहार केल्यामुळे विचाऱ्याची शेती ठार बुडाली होती. त्यांमुळे तोहि जिवावर उदार झाला होता. आपल्या झोंपडींतून एक तीक्ष्ण भाला आणून उमटलेल्या पावलांवरून माग काढीत काढीत तो निघाला. अखेर त्याला जवळच्याच एका कड्याचे कपारीत झोपी गेलेली वाघीण आढळली. तो मुकाट्यानें परत फिरला व आपल्या गोठ्यांत सांठवलेल्या गवताचे गंजींतून एक एक भली मोठी पेंढी उच-लून नेऊन त्या गुहेच्या तोंडावर रचण्यास त्यानें सुखात केली. हें काम त्याला अगदीं चोर पावलांनें करावें लागले. अशा रीतीनें गुहेचे तोंड बहुतेक बंद केल्यावर त्याने त्या गवतास चोहोबाजूनीं आग लावून दिली व आपला भाला सरसावून तो जवळच दबा धरून बसला. पेटलेल्या गवताच्या धगीनें व धुरानें गुदमरून वाघीण जागी झाली व डुरकावण्या फोडीत आगीच्या डोंवाळ्यावरून उडी मारून तडफडत बाहेर आली. या प्रयत्नांत तिचें आंग बरेंच भाजलें व धूर डोळ्यांत गेल्यामुळे क्षणभर तिलां सभोंवारचें कांहीं एक दिसेना. आपली वेळ बरोबर साधून राघुनें तिजवर झडप घातली व पोटांत भाला भोसकून वाघिणीस तात्काळ यमसदनास पाठविलें ! राघूच्या शौर्याची बातमी हां हां ह्मणतां सर्वत्र पसरली व आसपासच्या खेड्यापाड्यांतील भेदरून गेलेला शेतकरी वर्ग राघूस दुवा देऊं लागला. ' एका भालाइताचा दिव्य पराक्रम ' या सदराखालीं ही बातमी पुण्याच्या साप्ताहिक भाल्यांतहि यथाकाल छापून प्रसिद्ध झाली.

डॉ. वेंकटसुबय्या हात हालवीत बोधल्यावरून किळ्यावर परत फिरले. राघुच्या पराक्रमाचे कौतुक करण्याऐवजी त्याने निष्कारण आपले हातची शिकार घालविली याबद्दल डॉक्टर साहेब मनांतून फार खट्टे झालेले दिसले. दरम्यान रेव्हंड फादर केकर किल्यावर आले होते व त्यांचे तैनातीत सिस्टर व्हॅनिटीवाई गढून गेल्या होत्या. महाराष्ट्रीय इतिहाससंशोधकांच्या एका परिषदेचे अध्यक्षस्थान भंडित करण्यासाठी प्रो. लखोटे हे मुंबईस गेले होते. व्यापार-निमित्त बरेच वर्षांपूर्वी आफ्रिकेत जाऊन राहिलेले खानबहादुरांचे एक चुलते नुकतेच तिकडे मयत झाल्याची बातमी आल्यावरून दुःखप्रदर्शनार्थ या शनिवारची म्युनिसिपालिटीची बैठक तहकूब ठेवण्यांत आली होती. परंतु मेटकरी सभासदांना त्याची वर्दी नसल्यामुळे ते त्या दिवशी चौकशीसाठी मजकडे आले. त्यांनी प्रथम राघु भिलाऱ्याच्या धाडसी पराक्रमाचे वर्णन करून भिलारवाडीच्या पाटलाने आपला एक बैल त्यास कसा नजर केला, दुधाण-वाडीच्या गवळी लोकांनी दोन गाई त्यास कशा वक्षीस पाठविल्या व अवसर-वाडीच्या लोकांनी आपल्या गांवच्या उरुसानिमित्त राघुस मुद्दाम आमंत्रण पाठवून शेकडों शेतकऱ्यांसमक्ष त्यास संदील बांधून व चांदीचे सलकडे घालून त्याचा कसा गौरव केला याची इत्थंभूत हकिकत सांगितली. मेटकरी सभासद पुढे म्हणाले:—

“ राघु भिलाऱ्याचे बावतीत आम्ही मेटकरी लोकांनी अद्याप आपले कर्तव्य न बजावल्यामुळे आपणाकडे येण्यापूर्वी सर्वांनी एकत्र जेमून आम्ही असे ठरविले आहे की, कोंडाणा म्युनिसिपालिटीचे हद्दीतील समस्त रहिवाश्यांतर्फे म्युनिसिपालिटीने राघुस किळ्यावर बोलावून आपून त्याचा योग्य प्रकारे सत्कार करावा. तीनहि मेटावरील लोकांचे वतीने ही गोष्ट करण्याचा अधिकार कायदेशीररीत्या फक्त कोंडाणा म्युनिसिपालिटीसच आहे. तरी आपण हा आमचा ठराव आपल्या विषय-पत्रिकेवर लिहून घ्यावा व शक्य तर त्यासाठी म्युनिसिपालिटीची जादा बैठक बोलावावी. आपणांकडे येतां येतां वाटेंत आम्ही कादरभाईचे कानांवर ही गोष्ट घातली तेव्हां त्यांनाही ती पसंत पडली. आतां आपल्या सहानुभूतीवर

आमची सर्व मदार आहे तरी आपण यासंबंधी आपले मत काय आहे ते स्पष्टपणे आम्हांस सांगावे. ” मी ह्मणालो:—

“ स्वतःचा जीव धोक्यांत घालून जो मनुष्य एखादी लोककल्याणाची कामगिरी बजावतो त्याबद्दल कोणास अभिमान वाटणार नाही? लोकमान्यता ही वरकरणी दिसते तितकी सवंग नाही:—

न संशयमनारुद्य नरो भद्राणि पश्यति ।

संशयं पुनरारुद्य यदि जीवति पश्यति ॥

ह्मणून माझा आपल्या ठरावास पूर्ण पाठिंबा आहे. इतकेच नव्हे तर या कामी माझे हातून होईल तेवढी खटपट मी जरूर करीन ” हे आश्वासनपर शब्द कार्नी पडतांच माझे मनःपूर्वक आभार मानून मेटकरी लोक मोठ्या आनंदाने परत फिरले व मी त्यांचा ठराव योग्य शब्दांत लिहून काढून त्याच्या नकला सर्व सभासदांकडे पाठवून दिल्या. दुसरे दिवशी मी स्वतः सिस्टर व्हॅनिटी, खानवहादुर लिलाववाला व डॉ. वेकट सुब्ब्या यांची तिघांची त्यांचे बंगल्यावर जाऊन मुलाखत घेतली. परंतु राघु भिलाऱ्याचा कोंडाणा म्युनिसिपालिटीने जाहीर सत्कार करावा या कल्पनेस तिघेही वेगवेगळ्या कारणामुळे मनतून प्रतिकूल दिसले. म्युनिसिपालिटीच्या अध्यक्ष व्हॅनिटीबाई या त्यांचा स्वतःचा रे० फादर केकर यांना मानपत्र देण्यासंबंधीचा ठराव नापास झाल्यामुळे रूष्ट झाल्या होत्या. खानवहादुरांना एका अशिक्षित कुणब्याचा जाहीर सत्कार करण्याची कल्पना जरा कशीशीच वाटली. शिवाय म्युनिसिपालिटीने असल्या भानगडीत पडून नये असे आपले प्रामाणिक मत असल्याबद्दलचा स्पष्ट खुलासा गेल्या बैठकीत त्यांनी केलाच होता. मजजवळ बोलतांना ते म्हणाले:—

“ मागासलेल्यांची उन्नति या गोड नांवाखाली उगाच अशिक्षितांना डोक्यावर बसवून घेऊन सध्या आपण सर्वजण नाचत सुटलो आहो. मी माझे उच्च शिक्षण संपवून अर्धे अधिक आयुष्य समाजसेवेत खर्ची घातल्यानंतरच मला सरकारने ‘ खानवहादुर ’ हा किताब दिला. त्यावेळीं तुमची म्युनिसिपालिटी काय झोपली होती? नुसत्या एका शब्दाने कोणी माझे कोरडे

अभिनंदन केलें असेल तर शपथ ! हें मी तुमच्याजवळ म्हणून खाजगी रीत्या बोलतो आहे वरें का ? नाही तर उगाच निष्कारण बघा कराल. ” डॉ. वेंकट सुबय्यांनी ‘ राघु भिलाऱ्याने त्यांत विशेष असे काय केलें ? ’ असा उलट सवाल मला टाकला. ते पुढें म्हणाले:—“ राघु भिलारे हा केवळ निमित्तमात्र झाला. कोणाचे तरी हातून अखेर ती वाघीण मारली गेलीच असती. वाघाची शिकार ही पुष्कळशी चान्सवर अवलंबून आहे. मी स्वतः बोधल्याचे माथ्यावरून एक आठवडाभर अहोरात्र जागरूकतेने पाळत ठेविलीच होती. राघु भिलाऱ्याने उतावळेपणा केला नसता तर वाघीण माझे बंदुकीलाच वळी पडली असती. मी आजपर्यंत काय थोडी थोडकी शिकार केली आहे ? पण त्याचा कधी निष्कारण गाजावाजा केला नाही. माझी खात्री आहे की, राघु भिलाऱ्याला स्वतःला आपण कांहीं अलौकिक शोष्ट केली असे खास वाटत नसावें. त्याचे स्वतःचे मत या बाबतीत काय आहे याची तुम्हांपैकीं एकां तरी त्याची समक्ष गांठ घेऊन विचारपूस केली आहे काय ? नसल्यास म्युनिसिपालिटीतर्फे एक शिष्टमंडळ चौकशीसाठी खाजगी रीत्या प्रथम त्याकडे रवाना केल पाहिजे. या कामी घाई करण्यांत हंशील नाही. कारण कदाचित तो होऊनच कबूल करील की मला गरिबाला एवढा जाहीर सत्कार पाहिजे कशाळा ? म्हणून म्हणतो की जरा दमादमाने घ्या. अविवेकीपणा हा नेहेमी पश्चात्तापास कारणीभूत होत असतो. राग मानूं नका, पण मी आपणांस स्पष्ट बजावतो की,—

“ Fools rush in where Angels fear to tread ”

किल्ल्यावरील शिष्ट शिष्ट लोकांपैकीं प्रत्येकाचे तोंडचीं अर्शी ही तऱ्हेवाईक मुक्ताफळे ऐकून खिन्न अंतःकरणानें मी माझे बंगल्याकडे परत फिरलो.

कोंडाण्यावर त्या दिवशीं धुकें अगदीं दाट जमा झालें होतें. मे महिना संपून नुकताच जून सुरू झाला होता. आणखी दोन-चार दिवसांत भुग नक्षत्र लागून वरसातीस प्रारंभ होईल असा रंग दिसू लागला होता. मला आशा वाटत होती की, प्रो. लखोटे लवकर परत आल्यास ते, कादरभाई, मी स्वतः व तिघे

मेटकरी सभासद मिळून बहुमताचे जोरावर स्टॅन्डिंग कमिटीच्या विरोधास हाणून पाडणें शक्य होईल. मात्र या कामीं कांहींतरी त्रेकायदेशीर लपंडावी युक्त्याप्रयुक्त्या करून स्टॅन्डिंग-कमिटी आमचा विश्वासघात करील ही कल्पनाहि माझे मनास शिवली नाहीं. परंतु सखेदाश्रयाची गोष्ट ही की, मला सुगावा लागूं न देतां बुधवारीं सकाळीं सिस्टर व्हॅनिटी यांचें बंगल्यावर स्टॅन्डिंग कमिटीची एक गुप्त बैठक होऊन राघु भिलाऱ्यासंबंधींच्या ठरावाचे बाबतीत—

‘ आशां कालवर्ती कुर्यात् । कालं विघ्नेन योजयेत् । ’

या कुटिल नीतीचा अवलंब करण्याचें ठरलें; आणि म्युनिसिपालिटीचें सर्व कामकाज पुढील सीझनपर्यंत म्हणजे एक वर्षभर तहकूब ठेवण्याचा हुकूम फर्मावून अध्यक्ष, उपाध्यक्ष, व डॉ. वेंकटसुब्रह्म्या यांनीं आपआपल्या बंगल्यांना कुलुपें ठोकून त्याच दिवशीं सायंकाळीं पुण्या—मुंबईचा रस्ता सुधारला. त्यामुळें मागें राहिलेल्या इतर बंगलेवाल्यांनाहि पाठोपाठ किल्ला खालीं करणें भाग पडलें. कारण किल्यावर एकदां कां पावसाची झड सुरू झाली कीं आठ आठ दिवस बंगल्यांतील सामान हालविणेंहि शक्य नसतें. अशा रीतीनें कोंडाणा म्युनिसिपालिटीचा सर्व कारभार लेखणीच्या एका फटक्याऱ्यानें संपुष्टांत आला ! मध्यंतरीं संबंध एक वर्ष लोटल्यानंतर त्या बिचाऱ्या राघुभिलाऱ्याची पुनः विचारपूस करतो कोण ? हाच तर स्टॅन्डिंग कमिटीचा मोठा कावा होता; आणि काळोखांतून गुपचीप घेऊन एखाद्या वेसावध इसमाचे पाठीवर वार करावा तशा तऱ्हेच्या नामदंपणानें तिनें तो साधून घेतला. देशांतील कर्तबगार कार्यकर्त्यांचे अगणित उपकार सोयीसोयीनें विसरून जाऊन त्यांची कृतज्ञबुद्धीनें फेड करण्याचें टाळणें यांतच अलीकडे मोठी मुत्सद्देगिरी मानण्यांत येऊं लागली आहे. असो;

अहवालाचे प्रारंभीच्या श्लोकार्थांत वर्णन केलेल्या त्या अति उंच शैलाचे माथ्यावर—

तिथें स्थापुनी म्युनिसिपालिटीला ।

सुखें काल जाया बहू वाद केला ॥ १ ॥

कारण त्या रुक्ष व निर्जन किल्ल्यावर करमणुकीची साधने फारशी नसल्यामुळे वेळ घालविण्यास दरसाल कांहीं तरी नवी युक्ती शोधून काढावी लागते याबद्दल तेथील मूठभर हंगामी रहिवाश्यांचे एकमत आहे.

शेवटी कोंडाणा म्युनिसिपालिटीचे कारभारासंबंधीचा बोधप्रद व मनोरंजक असा हा प्रथम वार्षिक गद्यपद्यात्मक वृत्तांत वाचकवर्ग गोड करून घेतील अशी आशा बाळगून अहवाल पुरा करतो.

ही कोण ?

—:—:—

मी गेलो सहजां प्रभातसमयापूर्वी किनाऱ्यावरी
शुक्राची नभिं तारका लुकलुके पूर्वेकडे हांसरी ।
पुष्पांची परडी तिथे गवसली मी येत भानावर
तेलंगी बहुधा कुणी विसरला ही काय वाळ्वर ! ॥

+

+

+

स्नानांतीं कठड्यास टेकुनि व्रता ध्यानस्थ जी पालनीं ।
बाला एक समाधि-पूजन करी, मी थक झालों मनीं ! ॥

(मुंबई, १९२६.)

टिळकांचा एक स्वभाव-दोष.

—:०:—

(विविध-वृत्त ता. २४-७-२७ वरून)

ले०—श्री० श्रीधर बळवंत टिळक.

एक नामांकित वृत्तपत्रकार या दृष्टीने लोकमान्य टिळकांच्या भाषाप्रभुत्वाचा विचार केल्यास प्रतिपक्षांस निरुत्तर करणाऱ्या मुद्देसूद विचारसरणीच्या जोडीला त्यांच्या भाषेत एक प्रकारचा निष्ठुर जोरकसपणा आढळून येतो. वादग्रस्त प्रश्नावरील—मग तो राजकीय असो, सामाजिक असो वा शिक्षण-विषयक असो—केसरीच्या प्रत्येक लेखानें टिळकांनीं एक एक नवा शत्रु निर्माण केला असें कोणी प्रतिपादन केल्यास त्यांत फारशी अतिशयोक्ति होणार नाही. कारण त्यांचा वाक्प्रहार असा कांहीं तडाखून असें को, तो ज्यांच्यावर एकदां कोसळला त्यांना त्यांना त्याचा स्वप्नांतही विसर पडणें शक्य झालें नाही. स्वतःच्या लेखन सामर्थ्यावर टिळकांचा जबरदस्त विश्वास असे. साधी, सुबोध वाक्यरचना, अत्यंत परिणामकारक भाषाशैली, तर्कशुद्ध मांडणी, निस्पृह सडेतोडपणा, निर्भीड व झणझणीत टीका इत्यादि वैशिष्ट्यांच्या जोरावर टिळकांच्या नेतृत्वाखालीं केसरीस अघेसरत्व प्राप्त झालें. खरमरीत टीका द्वेषमूलक अगर मत्सरग्रस्त असण्याचा संभव फार. परंतु टिळकांच्या बाबतींत स्वतः टीकाकाराचें अंतःकरण शुद्ध असल्यामुळे त्यांच्या हेतुविषयीं संशय घेण्यास प्रतिपक्षास जागाच नसे. टिळकांच्या लेखणीतील प्रखर तेजापुढें इतरेजनांची भाडोत्रीं कारकुनी फिककी पडावी यांत नवल काय ? आपल्याजवळील स्वकष्टार्जित दागदागिने स्वतःच्या पत्नीच्या अंगाखांद्यावर घालून तिच्या सौंदर्यांत भर घालण्यासाठीं जसा संसारी इसम झटतो तद्वत् आपल्या डोक्यांतील प्रतिभावान् नव्या नव्या कल्पना प्रथम आपल्या वर्तमानपत्रद्वारे लोकांपुढें मांडणें हे संपादकाचें आय कर्तव्य होय असा केसरी—

मराठ्यांच्या संपादकवर्गास टिळकांचा उपदेश असे. अनेक गहन विषयांच्या अगदीं अलीकडील शोधापर्यंतचें सर्व ज्ञान टिळकांनीं स्वतःच्या डोक्यांत सांठविलेले पाहून पुष्कळांस आश्चर्य वाटे. परंतु नेपोलियन बोनापार्टप्रमाणे टिळकही असे म्हणत असत कीं, “ माझ्या डोक्यांत अनेक कप्पे आहेत. जेव्हां ज्या विषयावर बोलण्याचा प्रसंग येईल तेव्हां त्या वेळेपुरता तेवढा कप्पा उघडला कीं, त्या संबंधीची सर्व माहिती मला तयार मिळते. ” ही कांहीं केवळ ईश्वरी देणगी नव्हे, तर विद्याजनाच्या बाबतींत जन्मभर एकाग्र चिंतनें निदिध्यासानें व मनोनिग्रहानें केलेल्या अविश्रांत तपश्चर्येचें हें फळ होय. म्हणून:—

“The heights by great men reached and kept,
Were not attained by sudden flight;
But they, while their companions sleht,
Were toiling upward in the night.”

ही कव्युक्ति, इतर थोर पुरुषांप्रमाणे टिळकांच्या बाबतींतही अगदीं यथार्थतेनें लागू पडते असे मानण्यास प्रत्यवाय नाही.

लोकमान्य टिळक हे धैर्य धडाडी, आत्मविश्वास, करारीपणा इत्यादि सद्गुणांनीं जसे मंडित होते, तसेच त्यांच्या स्वभावांत एककल्लीपणा आग्रहीपणा तापटपणा इत्यादि कांहीं ठळक दोषही पण होते. त्यांच्या चरित्राचें सूक्ष्म निरीक्षण करणारांस सकृदर्शनीं परस्परांशीं विसंगत असे गुणदोष त्यांच्या स्वभावांत एकवटलेले आढळून येतात. चरित्रनायकाच्या स्वभावाचें विनचूक वर्णन चरित्रकारानें रेखाटलें आहे अशी उदाहरणे चरित्रवाङ्मयांत विरळा. कावीळ झालेल्याला सभोंवारचें सारें जग जसे पित्रळें दिसतें तद्वत् चरित्रकाराच्या स्वतःच्या दृष्टिकोनाप्रमाणे त्याला चरित्रनायकाचीं कृत्ये बरींवाईट दिसतात. ही उणीव आत्मवृत्तांत राहूं शकत नाही. कारण स्वतःच्या स्वभावचे गुणदोष, दृष्टि अंतर्मुख केल्याबरोबर, स्वतःस जितके स्पष्टपणे दिसून येतात, तसे ते इतरांस उमगणे शक्य नाही या दृष्टीनें एखाद्या थोर व्यक्तीनें लिहिलेले

स्वतःचें ' आत्मवृत्त ' हे दुसऱ्याने लिहिलेल्या त्याच्या चरित्रापेक्षां हजार पटीने विश्वसनीय अतएव श्रेष्ठ ठरेल. टिळकांनी स्वतःचे आत्मवृत्त लिहिलेले नसले तरी एके ठिकाणी त्यांच्या स्वभावाचें अत्यंत मार्मिक व यथातथ्य वर्णन त्यांच्या स्वतःच्या लेखणीतून उतरलेले सांपडते. हा प्रसंग म्हटला ह्मणजे त्यांनी १८९० सालच्या अखेरीस ' डेकन एज्युकेशन सोसायटी ' कडे पाठविलेला स्वतःच्या लाईफ मॅबरशिपचा राजीनामा होय. किंबहुना हा राजीनामा म्हणजे त्यांच्या पहिल्या १०।१२ वर्षांतील शिक्षणविषयक व इतर सार्वजनिक कामगिरीचें आत्मवृत्तच होय. या राजीनाम्याचा शेवटचा भाग अत्यंत हृदयस्पर्शी असा वठला आहे. कारण त्यांत टिळकांनी आपले अंतःकरण अगदी खुलें करून दाखविले आहे. हें स्वभावचित्र रेखाटतांना टिळकांच्या आंतःजांस पीळ पडून त्यांची चित्तवृत्ति क्षणभर ' कण्ठस्तंभितबाष्पवृत्तिकलुष ' कशी झाली असेल याची यथार्थ कल्पना घेण्यासाठीं त्यांतील जरूर तेवढ्या उताऱ्याचें भाषांतर त्यांच्या स्वभावचित्राची एक बाजू म्हणून खाली देत आहेः—

“तथापि जेवढे ह्मणून चांगले व निर्दोष त्या सर्वांचा मक्ता मी माझ्याकडे घेऊं पाहातो अशी मात्र आपली गैरसमजूत होऊ देऊं नका. माझ्या सहकारी मित्रमंडळींना माझ्यावर रागावण्यास प्रसंगविशेषी माझे जे कित्येक दोष काणीभूत झाले त्याबद्दल मला स्वतःला तोत्र जाणीव आहे. **माझ्यामध्ये जो मुख्य दोष मला दिसतो तो म्हणजे कडक व झोबणाऱ्या भाषेत स्वतःचे विचार व्यक्त करण्याची माझी तऱ्हा होय.** मला वाटते, वादाच्या सुरवातीला मी कधीच संतापत नाही; परंतु जात्या मी उत्कट विकारप्रधान वृत्तीचा मनुष्य असल्यामुळे वादाच्या ओघांत मजकडून कठोर व बोचणारी उर्ते चुकून बाहेर निघून जातात व माझी टीका प्रतिपक्षास ' त्राहि भगवन् ' करून सोडते. मर्मभेदक भाषा ही पुष्कळ अंशी अनर्थास कारणीभूत होते यांत संशय नाही. परंतु मी आपणांस या पूर्वी अनेक वेळां जें सांगितलें तेंच आतांही आस्थापूर्वक कळवितों कीं, मी जी कठोर भाषा वापरली ती केवळ आपल्या संस्थेच्या हितासंबंधीं माझ्या अंतर्गामीं उसळून येणाऱ्या विकारांच्या उत्कटतेमुळेच मला वापरावी लागली.

मी माझे आत्मनिरीक्षण यथामति जेवढे करू शकलो त्यावरून मला वाटते की, संस्थेच्या हिताव्यतिरिक्त अन्य हेतूने प्रेरित होऊन मी तशी भाषा वापरली असा तुमच्यापैकी एकाचाही गैरसमज होण्यास मी जागा ठेविलेली नाही. संस्थेच्या उत्कर्षाविषयी अंतर्गामी वाटणाऱ्या उत्कंठेमुळे मूलभूत तत्वापासून ढळण्याकडे कोणाची यत्किंचितही प्रवृत्ति होऊ नये म्हणून मला फाजील जागरूकता राखणे भाग झाले. मी ही गोष्ट प्रांजलपणे कबूल करतो की, थुळकारणावरून सर्वस्वी अनुचित अशी कडक भाषा माझ्याकडून एखादे वेळीं निघून गेली असेल; नाही असे नाही. परंतु या सर्वांच्या मुळाशी माझी एकच ठाम समजूत कायम आहे. ती अशी की, माझ्या मी आपल्या संस्थेसारख्या संस्थेच्या अभ्युदयासाठी स्वार्थत्यागाची व स्वार्थनिपेक्ष अशा निरभिमान वृत्तीची अत्यंत जरूरी आहे. येवढ्या एकाच कसोटीवरून जग आपली पारख करील; व अखेर त्यावरच आपला सोक्ष मोक्ष अवलंबून राहिल. या समजूतीमुळे साहजिकच या असिधाराव्रतार्थी विसंगत अशी जी जी सूचना मला वाटली तिचा मी धिःकार केला. आपण सुरू केलेल्या संस्थेच्या कल्याणाविषयी व चिरस्थायित्वाविषयी काळजी वाटू लागल्यामुळे पुढील दोन मार्गांपैकी कोणता तरी एक स्वीकारण्याखेरीज मला आतां गत्यंतर नाही. माझी खात्री आहे की, माझ्या सान्निध्यामुळे यापुढे आपणांमध्ये संगनमत कधीच न राहतां उलटवेवनाव मात्र वाढत जाईल. अशा परिस्थितीत आपल्या शाळेला व कॉलेजाला चिरस्थायित्व प्राप्त होण्याची आशा नाही. परंतु उलट मीच सोडून गेलों तर मूळ तत्वांना हरताळ फांसला जाईल हे मला उघड दिसत असले तरी देखील संस्थेतील वेवनाव कमी होऊन त्या जागी पुष्कळ सलोखा वाढेल. हे दोन पर्याय डोळ्यांसमोर ठेऊन विचार करतां ही संस्था सुरू करणाऱ्या मंडळींना येऊन मिळण्याच्या वेळची माझी सदिच्छा व तिला लवकर चिरस्थायित्व प्राप्त झालेले डोळ्यांनी पाहवें याबद्दल अहर्निश वाटणारी हुरहुर या दोन्ही गोष्टी मला असे सुचवितात की, व्यक्तिशः मला स्वतःला ती गोष्ट कितीही अप्रिय असली तरी देखील आपल्या सर्वांच्या परवानगीने मी ही संस्था सोडून जाणें हेच श्रेयस्कर होय. हा निर्णय निश्चित करण्यापूर्वी मला माझ्या मनोविकारांशी

बराच वेळ झुजावें लागलें आहे. किंबहुना मला माझ्या आयुष्याचें ध्येय आज वर्ज्य करावें लागत आहे; परंतु त्यापासून स्वतःची ताटातूट करून घेतल्यानेच माझ्या हातून त्याची सेवा उत्कृष्ट प्रकारें पार पडेल एवढा एकच विचार मला आतां समाधान मानण्यास आधारभूत आहे. मीं तुमच्याबरोबर असतां संस्थेच्या हिताप्रीत्यर्थ काम करण्यांत कधींही कुचराई केलेली नाही; आणि म्हणूनच आतां यापुढें जास्त दिवस तुमच्यामध्ये राहून मी संस्थेचे अस्तित्व धोक्यांत घालूं इच्छित नाही. तुमच्या-तान्निध्यांत राहून आजपर्यंत जशी मीं संस्थेची सेवा केली तशीच पुढेही तुमच्यापासून विभक्त राहून मला अधिक चांगल्या रीतीनें बजावतां येईल. संस्थेचीं मूळ तत्त्व विनतकार पाळण्यासंबंधींचो लेखी हमी लिहून देण्याच्या बाबतींत तुमचें एकमत होईल अशी आशा करण्यास किंचित् जरी जागा असती तरी मी या घटकेला स्वखुषीन हा निर्वाणीचा मार्ग पतकरला नसता. पूर्वीं अनेक प्रसंगीं ही तडजोड घडवून आणण्याची मी खटपट केली, परंतु त्यांत मला यश आलें नाही. त्यामुळें तशा प्रकारची तडजोड अशक्य आहे हेंच अनुमान आज मला काढणें प्राप्त झालें आहे. ”

ज्या शिक्षणसंस्थेच्या संगोपनाच्या कार्मीं टिळकांच्या आयुष्यांतील ऐन उमेदीचीं पहिलीं बारा वर्षे खर्ची पडलीं त्या ‘डेक्न् एज्युकेशन सोसायटी’ स तडकाफडकीं रामराम ठोकण्याच्या बाबतींत १८९० सालीं जो अविवेकीपणा घडला त्याबद्दल टिळकांना पुढें जन्मभर पश्चात्ताप वाटत असावा. कारण नामदार गोखले व सर फेरोजशहा मेथा यांच्या मृत्यूनंतर क्रीडाल्या नेमस्तांशीं समेटाची वाटाघाट करून टिळकांनीं राष्ट्रीय सभेंत आपला जो चंचुप्रवेश करून घेतला त्याविषयीं बोलतांना ते असे म्हणत असत कीं, “सुरतेच्या बखेड्या-नंतर सवतासुभा निर्माण करून काँग्रेसवर कायमचा बहिष्कार आम्हांस टाकतां आला असता. परंतु डेक्न् एज्युकेशन सोसायटी हातची दडण्याच्या बाबतींत माझ्या हातून जी चूक झाली तिची पुनरावृत्ति न होऊं देण्याची मी या प्रसंगीं खबरदारी घेतली. काँग्रेसमध्ये पुनः प्रवेश करण्यास राष्ट्रीय पक्षांतील कांहीं पुढारी नाखूष होते; परंतु त्यांच्या नादीं न लागतां तात्पुरता जनापवाद पतकरूनही मी स्वतः समेटास तयार झालों. कारण राष्ट्रीय सभेच्या पाठीमागें जी

पूर्व पुण्याई आहे तिचा फायदा त्या संस्थेत राहिल्याने जसा घेतां येईल तसा तो बाहेर राहून मिळणार नाही. ” असो;

तात्पर्य काय कीं, सामान्य मनुष्याप्रमाणे असामान्य व्यक्तीही कमी अधिक प्रमाणांत चुकीस पात्र असतात. फरक येवढाच कीं, एकदा झालेली चुकी व त्यापासून होणारे नुकसान याची पहिल्याच खेपेस बरोबर कल्पना आल्या-मुळे ते ती आपल्या आयुष्यांत सहसा पुन्हां होऊं देत नाहीत.

* शुक संवाद.

—:०:—

(मालिनी-वृत्त)

वसत शुक सुखानें पंजरीं पाळिलेला
कथि न दिसत स्वप्नीं व्यक्ति-स्वातंत्र्य ज्याला ।
शुक अवचित भेटे अन्य त्याला जयाचा
निविड-विपिनि होता स्वैर-संचार साचा ॥ १ ॥

मुदित वनविहारी देखुनी त्यांस होई
' रुचिर वनि मजा जी, ती सख्या येथ नाही ' ।
समजुनि बहु सांगें; हा करी कानगोष्ट
' वनशिल मजसंगे पंजरीं धष्टपुष्ट ' ॥ २ ॥
' धडपडत रहावें पंजरीं धिक्-जिणें हें !
नियमित अवकाश स्वैरवृत्तीस राहे ' ।
' वितत नभिं, ' वदे हा होउनी फार कष्टी,
' अहह ! मज दिसेना एकही वासयष्टी. ' ॥ ३ ॥

हिंदूंच्या धर्मक्रांतीचा उपःकाल.

—:०:—

(लेखांक १)

(लेखक:—श्री. श्रीधर बळवंत टिळक, पुणे.)

(विविध-वृत्त वष ३, अंक ४४ ता ३०-१०-२७)

महारासि सिवे । कोपे ब्राह्मण तो नव्हे ॥

तया प्रायश्चित्त कांहीं । देह-त्याग करितां नाहीं ॥

— तुकाराम.

सध्यांचे युग हें लोकशाहीचे युग आहे, उत्क्रांतीचे युग आहे. एकंदर हिंदुसमाज हा संक्रमणावस्थेत आहे. भगवंतानीं निर्माण केलेली श्रमविभागरूप चातुर्वर्ण्यव्यवस्था ' गुणकर्मविभागशः ' चालू राहाती तर ती निरुपयोगी अतएव त्याज्य ठरून त्याविरुद्ध बंड पुकारण्याची पाळी कनिष्ठ किंवा निकृष्ट वर्गावर आज आली नसती. परंतु देशाच्या दुर्दैवाने चातुर्वर्ण्य जन्मसिद्ध स्वरूपांत वज्र-लेप होऊन बसल्यामुळे त्यापासून अनर्थ ओढवला आहे. पुरातन काळीं वर्णा-श्रमधर्माने इष्ट कामगिरी बजाविली असेल, नाहीं अस नाहीं; परंतु टेनिसन् कवीने म्हटल्याप्रमाणे,

“The old order changeth,
Yielding place to new
And God fulfils Himself in many ways,
Lest one good custom
should corrupt the world.”

या दृष्टीने विचार केल्यास आतां चातुर्वर्ण्यास जितक्या लवकर मूठमाती मिळेल तितकी बरी. शिक्षणांत मागसलेल्या व दारिद्र्यपंकांत रतलेल्या अशा

बहिष्कृतवर्गांसहि आतां आपल्या जन्मसिद्ध हक्कांची जाणीव झाल्यामुळे तो समान दर्जा प्रतिपादन करू लागला आहे. उत्तर हिंदुस्थानांतून खाली उतरलेली शुद्धि-संघटनाच्या चळवळीची लाट सर्व देशभर पसरून तिला योग्य वळण मिळाल्यास धर्मक्रांतीचा उषःकाल अगदीं समीप आला असें मानण्यास हरकत नाही. शिक्षणांत मागासलेल्या ब्राह्मणेतर व अस्पृश्य वर्गानें एवढी गोष्टः लक्षांत ठेवावी कीं, त्यांचा भाग्योदय त्यांच्याच हातीं आहे. वरिष्ठ वर्गावर भिस्त न ठेवतां स्वावलंबनाच्या जोरावर त्यांनीं स्वतःच्या उन्नतीचा मार्ग चोखाळला पाहिजे. कारण रामदास स्वामींनीं म्हटलेंच आहे कीं:—

जो दुसऱ्यावरी विश्वासला । त्याचा कार्यभाग बुडाला । जो स्वयेंचि कष्टत गेला । तोचि भला ॥ १ ॥

भिश्चुककर्ग हा आपखुषीनें चातुर्वर्ण्यसमाजव्यवस्थेच्या डोलाऱ्याखालीं सुरंग लावण्यास कदापिही तयार होणार नाही. तें काम ब्राह्मणेतर चळवळीचें आहे व त्यांनीं तें मोठ्या शिताफीनें व धिटाईनें पार पाडले पाहिजे. वास्तविक पाहतां परमेश्वराच्या दृष्टीनें सर्वांचा दर्जा सारखाच आहे. सर्व भूतमात्रांच्या ठायीं समदृष्टीनें पाहणारा, त्यांची काळजी वाहणारा व त्यांना सन्मार्गाच्या वळणावर आणून सोडण्यासाठीं झटणारा असा परमेश्वर आहे. भगवद्गीतेत भगवंतांनीं तसा कबुलीजबाबही दिलेला आहे:—

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः । (९, २९.)

तात्पर्य, अस्पृश्यतेस हिंदुधर्मांत विलकुल थारा नाही. इतकेंच जव्हे तर सांप्रदायिक स्वरूपाच्या संकुचित मनोवृत्तीचा त्याग करून व ' राम खरा कीं रहिम खरा ' हा आग्रही हेका सोडून देऊन परमेश्वराचें निर्गुण निराकार असें शुद्ध स्वरूप सर्वांनीं ओळखावें यासाठीं सर्व तत्त्वज्ञानाचा निष्कर्ष किंवा श्रीमद्भगवद्गीतेचें सार म्हणून भगवंतांनीं सरतेशेवटीं असें सांगितलें आहे कीं:—

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।

अहं त्वा सर्व पापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥

(अ. १८, ६६.)

मिश्रविवाहेच्छु वधूवरांना विवाहाची सरकारी कचेरीत नोंद करते वेळीं 'आम्ही कोणत्याही धर्माचे नाहीं' असे लिहून घावें लागतें म्हणून विषाद वाटतो. परंतु वास्तविक तसे वाटण्याचें कांहीं प्रयोजन नाहीं. कारण वरील भगवद्रचनानुरूप तसे लिहून देऊनही ते हिंदूच राहातात. भगवंताचे चरणां त्यांची निष्ठा कायम असली व संकटकाळां त्यास अनन्यभावे शरण जाण्याची त्यांची मनःपूर्वक तयारी असली म्हणजे झालें.

हिंदु धर्मास सध्याची हीन-दीन स्थिति कशामुळे आली या प्रश्नावर विचार करूं लागल्यास आपणांस असें आढळून येईल कीं, तुकोबापासून जोतिबापर्यंत अनेक धर्मसुधारक होऊन गेले. तथापि त्यांपैकीं एकालाही 'हिंदु कोणाला म्हणावें?' या प्रश्नाचें समर्पक उत्तर देतां आले नाहीं. आद्य हिंदु-मिश्रनरी प. वा. गजानन भास्कर वैद्य यांच्यासारख्या सत्पुरुषांनीं आपल्या पवित्र वाणीनें हिंदुधर्मास:—

जो पाहिला व्यासमुनीश्वरानें ।

संरक्षिला वत्सल आर्यभूनें ॥

ज्याचें ऋषी जाणति पूर्ण मर्म ।

देवा जर्गां वाढवि हिन्दुधर्म ॥ १ ॥

असा आशिर्वाद दिला खरा, परन्तु त्यांना देखील 'हिंदु' शब्दाची सुबोध व विनचूक व्याख्या निश्चितपणे सांगतां येईना. 'जो आपणास हिंदु म्हणेल तो हिंदु' ही व्याख्या शास्त्रीयदृष्ट्या बरोबर नाहीच नाही, परंतु अंतःकरणासही ती पटण्यासारखी नाही. आर्यसंस्कृतीचा योग्य अभिमान व एकशस्त्रीयत्वाची भावना यांचा वेमालुम मिलाफ 'हिंदु' शब्दाच्या व्याख्येत नजरेस आला पाहिजे. या अफाट वसुंधरेच्या पाठीवर कोठेही कोणत्याही परधर्मीय लोकांच्या सात्त्विक्यांत 'मी हिंदु आहे' असें छातीठोक जाहीर करण्यांत ज्याला यत्किंचित् सुद्धां कमीपणा अगर शरम वाटणार नाही, उलट भूषणच वाटेल, अशा इसमास हिंदु मानण्यास हरकत कोणती ?

प्रस्तुतचें हिंदुधर्माचें स्वरूप अगदीं नेभळे व विस्कळित झालें असल्या-
मुळे सद्यःस्थितीस अनुसरून असे योग्य फेरबदल घडवून आणून त्यास पुनः
सुसंघटित स्वरूप देणें हें सध्यांच्या तरुण पिढीचें कर्तव्य आहे. सामान्यतः
हिंदुस्थानांतील बहुजनसमाज अशिक्षित अतएव श्रद्धाळू व धर्मभोळा आहे.
त्याच्या मनोरचनेत रूढीच्या जड श्रृंखला तोडून टाकण्याइतका नैतिक कणख-
रपणा अद्याप आलेला नाही. सारासार विचारशक्तीच्या जोरावर प्रचलित
धार्मिक चालीरीतीपैकीं ग्राह्य भाग कोणता व त्याज्य कोणता याचा ऊहापोह
करण्याचें सामर्थ्य आज फक्त आधुनिक सुशिक्षित वर्गांतच आहे. तथापि
त्यांतही सांप्रदायिक वेष्टणांत स्वतःस गुरफटून घेऊन बुद्धिपुरःसर बालविवाहाची
तळी उचलून धरणारे हरीचे लाल अद्याप सांपडतातच ! अनुलंघनीय मानल्या
जाणाऱ्या रूढीच्या वर्चस्वामुळे आमच्या धार्मिक सुधारणेस अपरिमित विलंब
होत आहे. ज्या ज्या सुधारणांची समाजास आवश्यकता आहे किंबहुना उत्कंठा
लागून राहिलेली आहे त्या सर्व तात्काळ झाल्याच पाहिजेत. ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर,
स्पृश्य अस्पृश्य असे अनेक तट पडून जर्जर झालेल्या हिंदुधर्मांत नवचैतन्य
उत्पन्न करावयाचें असेल तर उच्च-नीच भावांस रजा देऊन समान हक्काच्या पाया-
वर अभिनव हिंदु धर्माची उभारणी केली पाहिजे. ही गोष्ट तरुण पिढीनें धर्म-
कांतीची चळवळ हातीं घेतल्याखेरीज घडून येणें शक्य नाही. सुदैवानें सरकार
परकी व परधर्मीय असल्यामुळे धार्मिक सुधारणेच्या बाबतींत उदासीन व
तटस्थ आहे. कारण, ' तुमच्या धर्मकारणांत आम्ही ढवळाढवळ करणार नाही '
असें अभिवचन राणीच्या जाहीरनाम्यांत इंग्रज सरकार एके कार्ळीं देऊन चुकलें
आहे. नाहीतर एकीकडून भिक्षुकशाहीचा तर दुसरीकडून नोकरशाहीचा विरोध
अशा दुहेरी कात्रांत सांपडून धर्मकांतीच्या पुरस्कर्त्यांची दामटी वळावयाची !
धार्मिक सुधारणेस राजसत्तेच्या संमतीची, सहानुभूतीची व पाठबळाची ज्या
देशांत आवश्यकता असते तेथें धार्मिक सुधारणेचें पाऊल किती मुष्किलीनें व
दिरंगाईनें जुढें पडतें याची साक्ष शेकडों हुतात्म्यांच्या रक्तानें माखलेला प्रत्यक्ष इंग्लं-
डांतील धर्मकांतीचा इतिहास देईल. पूर्वीं स्वतंत्र देशांतून पुराणमताभिमानी धर्माचा-
र्यांच्यामार्गे राजसत्तेचा मोठा पाठिंबा असे. अशा देशांतून धर्मसुधारणेची चळवळ

ज्यांनी प्रथम हाती घेतली त्यांचे काम सोपे नव्हते. ' राजा कालस्य कारणम् ' म्हणतात ते कांहीं खोटे नव्हे. सुधारणावादी प्रामाणिक लोकांना बदमाष, पाखांडी किंवा मायावी ठरवून त्यांना यंत्रांत घालून ताणणे, जिवंत जाळणे किंवा अंगावर शहारे येतील अशा कल्पनातीत युक्त्यांनी हालहाल करून जिवं मारणे इत्यादि भयंकर प्रकार निरंकुश राजसत्तेला सहज लीलेनें करून दाखवितां येतात. युरोपखंडांतील धर्मक्रांतीचा इतिहास चाळतांना व विशेषतः ' स्पॅनिश इन्क्विझिशन ' नामक न्यायकोर्टाने शेकडों लोकांचा जो अनन्वित छळ केला त्याची हृदयद्रावक करुण कहाणी वाचतांना वाचकांच्या डोळ्यांतील अश्रूंनी प्रत्येक पान भिजून जाते. आज पेशवाई अवती तर याच इतिहासाची पुनरावृत्ति आपल्या महाराष्ट्रांतही दृष्टोत्पत्तीस आली असती. म्हणून माझ्या मते परधर्मीय नोकर-शाहीचे ताटस्थ सनातन वैदिक धर्मांत क्रांति घडवून आणण्यास आज आपणांस फार फायदेशीर आहे. स्वराज्यांत धार्मिक बाबतीत ढवळाढवळ करण्याची राजसत्तेला जी मुभा सांपडते त्या योगाने धार्मिक सुधारणेच्या मार्गांत केवढे प्रचंड अडथळे आडवे येतात त्याची वाचकांस यथार्थतेनें कल्पना यावी एतदर्थ इंग्लंडांतील १४ व्या शतकापासून १९ व्या शतकापर्यंतच्या धर्मक्रांतीच्या इतिहासाचे (Reformation Movement) विहंगमावलोकन करण्याचा यापुढील लेखांकांत लेखकाचा विचार आहे.

(विविध—वृत्त वर्ष ३ अंक ४५)

लेखांक २ रा.

इंग्लंडांतील धार्मिक सुधारणेच्या आद्यप्रवर्तकांचे नांव जॉन वायक्लिफ (इ. स. १३१० ते १३८४) असे होते. दुसऱ्या रिचर्ड राजाच्या कारकीर्दीत त्याने ' लोर्ड ' नांवाचा नवीन पंथ प्रस्थापित करून धार्मिक सुधारणेच्या ओनामास सुरवात केली. त्या वेळीं इंग्लंडचा धर्म ' रोमन—कॅथॉलिक ' असून ख्रिस्ती धर्मासंबंधी सर्व सत्ता रोम येथील ख्रिस्ती जगाचे धर्माचार्य पोप यांच्या एकव्याच्या हातीं केंद्रीभूत झालेली होती. सर्व युगेपखंडांत त्यांच्या शब्दांस धर्माज्ञेइतका मान होता. प्रत्येक ख्रिस्ती राष्ट्राच्या पदरीं पोपचा एक ' लीगेट '

किंवा वकील असे व तेथील धर्मनिर्णयाचे सर्व अधिकार त्यास दिलेले असत. त्यामुळे सर्वत्र पोपचा विलक्षण दरारा असे. या प्रचंड सत्तेविरुद्ध व काढण्यास इंग्लंडांत प्रथमतः जॉन वायक्लिफ् याने सुरवात केली म्हणूनच इतिहासकारांकडून ' पहिला प्रॉटेस्टन्ट ' अशी त्यास संज्ञा मिळाली. दुसरे असे कौ, या कार्ळी चॅचेस् किंवा प्रार्थनामंदिरांतून बायबल् नामक धर्मग्रंथाचे पठण लॅटिन् अगर ग्रीक हस्तलिखित प्रतीवरून होत असे. इकडील संस्कृतप्रमाणेच इंग्लंडांतील सामान्य जनसमूहास लॅटिन् भाषा अगवत नसल्याकारणाने बायबलचे पठण अत्यंत दुर्बोध व अर्थविरहित होत असे. ही गोष्ट वायक्लिफ् यास पसंत वाटेना. त्याने स्वतः बायबलचे इंग्रजी भाषेत भाषांतर करून, छापण्याची कला त्यावेळी उपलब्ध नसल्यामुळे, स्वतःच्या शिष्यमंडळाकडून या भाषांतराच्या अनेक हस्तलिखित प्रती करून घेऊन देशभर पसरविल्या. वायक्लिफ्ने जे ग्रंथ लिहिले त्यांत धर्माचार्यांनी ऐहिक बाबतींत निष्कारण ढवळाढवळ करू नये, राजसत्ता ही पोपच्या शासनक्षेत्राबाहेरील वरिष्ठ दर्जाची अशी सर्वव्यापी, स्वतंत्र व श्रेष्ठ सत्ता मानावी, उपाध्याय किंवा भिक्षुक-वर्गाने सदैव निरिच्छ, निस्पृह व निष्कांचन वृत्तीनेच कालक्रमणा करावी, इत्यादि बहुजनसमाजात खळबळ उडवून देणारी तत्त्वे प्रतिपादन केली. तसेच ' ट्रॅन्सबस्टॅन्सिएशन् ' (Transubstantiation) म्हणजे यख्रिस्ट्च्या विधीच्या वेळी मद्य व खाद्य यांचे अनुक्रमे येणूच्या रक्तमांसांत रूपांतर होते अशी जी धर्मभोळ्या लोकांची भावना त्यावरील आपला अविश्वास वायक्लिफ्ने प्रथम जगजाहीर केला. जॉन् वायक्लिफ् हा इ. स. १३८४ मध्ये ख्रिस्तवासी झाला. त्याच्या हयातीत त्याच्या केसासही धक्का पोहोचला नाही; कारण त्याला मोठमोठ्या प्रबळ सरदारांचा आश्रय व पाठिंबा होता. परंतु पुढे लॅंकेस्टर घराणे गादीवर आल्यानंतर वायक्लिफ्च्या पंथाचे म्हणजे ' लोर्ड ' मताभिमानी लोकांचे निर्मूलन करण्यासाठी इंग्लंडांत अत्यंत कडक कायदे निर्माण होऊ लागले. तथापि त्यांस न जुमानतां वायक्लिफ्च्या शिष्यांनी धर्मसुधारणेच्या प्रसाराचे काम देशभर अविश्रांतपणे चालू ठेविल्यामुळे वायक्लिफ्ची मते सर्वत्र फैलावत गेली. चवथ्या व पांचव्या हेन्रीने त्यांच्याविरुद्ध शस्त्र उपसून त्यांच्या कित्येक पुढाऱ्यांना पकडून आणवून जिवंत जाळले, व सर्वत्र मॅजिस्ट्रेट पाठवून

‘ लोलर्ड ’ लोकांची कत्तल करण्याचे हुकूम फर्माविले. याचें कारण ‘ लोलर्ड ’ पंथाचें मुख्य धर्मतत्त्व असें होतें की, “ देवाच्या घरी उच्च—नीच भाव मुळींच नाहीं. मनुष्य गरीब असो वा श्रीमंत असो, श्रेष्ठ असो वा कनिष्ठ असो, जगांतील सर्व मनुष्यप्राणी देवास सारखेच प्रिय आहेत. ” हें तत्त्व तत्कालीन राजे लोकांस पदोपदीं नडूं लागल्यामुळें त्यांना ‘ लोलर्ड ’ पंथाच्या धर्मोपदेशकांवर शस्त्र उपसणें भाग पडलें. पुढें सोळाव्या शतकाच्या प्रारंभी ट्यूडर घराण्यापैकीं ८ वा हेनरी इंग्लंडवर राज्य करीत असतां जर्मनीमध्ये मार्टिन् ल्यूथर (इ. स. १४८३ ते १५४६) नें ‘ रेफर्मेशन ’ च्या म्हणजे धर्मक्रांतीच्या चळवळीचा मोठ्या धडाडीनें पुरस्कार केला. रोमन—कॅथोलिक् ख्रिस्ती लोकांचा धर्माध्यक्ष ‘ पोप ’ हा त्या काळीं ऐहिक सुखाच्या मोहांत सांपडून पापकर्में करणाऱ्या व प्रायश्चितांच्या यातायातींतून मुक्त होऊं इच्छिणाऱ्या लोकांना माफीचीं सर्टिफिकेटें विकून बरेसचे पैसे कमावीत असे ! मार्टिन ल्यूथरला ही गोष्ट सर्वस्वी नापसंत असल्यामुळें त्यानें धार्मिक सुधाणेच्या आवश्यकतेसंबंधीं लोकजागृतीची चळवळ हातीं घेतली. कर्मधर्मसंयोगानें इकडे इंग्लंडांत त्याच वेळीं आठव्या हेनरीस आपल्या पहिल्या राणीशी काडी मोडण्याची बुद्धि होऊन त्या कृत्यास पुष्कळ खटपट करूनही पोपची संमति मिळवितां न आल्यामुळें स्वतःच्या हातींच धर्माचार्यांचे सर्व अधिकार घेणें त्यास भाग झालें. यामुळें कुद्ध होऊन पोपनें इंग्लंडच्या राजास धर्मबहिष्कृत केलें. याचा अखेर परिणाम असा झाला की, युरोपखंडांत उपस्थित झालेल्या नवमतवादाच्या लाटेचा धक्का इंग्लंडच्या किनाऱ्यावर येऊन जोरानें थडकला. या नव्या पंथास “ प्रॉटेस्टंट ” म्हणजे भिक्षुकशाहीच्या वर्चस्वास प्रतिरोध करणारा पक्ष असें नांव पडलें. कारण यांच्या चळवळीचा सर्व रोख पोप व त्यानें नेमिलेले इतर लहान मोठे धर्माचार्य यांची सत्ता कमी करण्याकडे होता. ख्रिस्ती धर्मातील सात संस्कारांच्या वेळीं जे कांहीं हास्यास्पद विधि रूढ झाले होते त्यांवरही या पंथाचा कटाक्ष होता. उदाहरणार्थ—यूक्नाइस्ट्च्या प्रसंगीं मानण्यांत येणाऱ्या ‘ ट्रॅन्सबस्टॅन्सिएशन ’ च्या खोठ्या कल्पनेवरील जनतेचा अंध-विश्वास, प्रार्थनामंदिरांतून विशिष्ट प्रार्थनेच्या प्रसंगीं सुरू होणारें गाणें—बजावणें,

बायबलांतील वचनें मूर्तिपूजेस प्रतिकूल असतांही प्रार्थनामंदिराच्या गाभाऱ्यांतून भक्तिभावानें प्रतिष्ठित केलेल्या देव-देवतांच्या मूर्ति व त्यांची अर्हर्निश होणारी पूजाअर्चा, इत्यादि अनेक धार्मिक चालीरीती 'प्रॉटेस्टंट' पंथानुयायी लोकांस बिलकुल मान्य नव्हत्या. तसेंच मठवासी स्त्री-पुरुषांनी व धर्मोपदेशकांनी अविवाहित राहाणे, पारलौकिक कल्याणाप्रीत्यर्थ म्हणजे आत्मन्यास मुक्ति मिळावी म्हणून मरणापूर्वी गर्दीगर्दीनें स्वतःच्या आयुष्यांतील पापपुण्याचा जो भेटेल त्या धर्मोपदेशकापुढें पाडा वाचणें वगैरे वादग्रस्त प्रश्नाच्या वावर्तीतही रोमन्-कॅथॉलिक व प्रॉटेस्टंट या दोन पंथांच्या अनुयायांमध्ये तीव्र मतभेद होता. आठव्या हेन्रीची कारकीर्द दोन्ही पंथांच्या लोकांस सारखीच जाचक झाली. कारण तो स्वतः चैनी, लंपट व वेपवाईनें वागणारा असून धर्मसुधारणेच्या मिषानें स्वतःच्या राज्यांतील सर्व लहान-मोठे मठ जमीनदोस्त करून त्यांतील मालमत्तेचा विनियोग त्यानें निःशंकपणे स्वतःच्या विषयोपभोगाकडे व ऐष-आरामाकडे केला.

यानंतरचा इंग्लंडांतील धार्मिक सुधारणेचा इतिहास फारच कारुण्यमय व हृदयविदारक आहे. कारण आठव्या हेन्रीनंतर इंग्लंडच्या तत्कावर आलटून पालटून जुन्या व नव्या मताभिमाना स्त्रीपुरुषांची योजना होत गेल्यामुळे समाजांत एक प्रकारची अराजकता उत्पन्न होऊन धार्मिक वेवंदशाही माजली व अखेर सुमारे एक शतकानंतर त्याचे पर्यवसान पहिल्या चार्ल्स राजास सुळावर चढवून देशांत लोकसत्ताक राज्यपद्धति प्रस्थापित करण्यांत झालें. इ. स. १५५० पासून १६५० पर्यंतच्या इंग्लंडांतील धर्मसुधारणेच्या प्रगतीचे आतां आपण सूक्ष्म निरीक्षण करूं या. आठव्या हेन्रीचा मुलगा सुधारणावादी निघाला. परंतु तो अल्पवयांतच मरण पावल्यामुळे त्याची सावत्र बहीण मेरी ही गादीवर आली. तिनें सुधारणावादी नव्या पंथाच्या लोकावर असा कांहीं घोर सूड उगविला कीं, इतिहासकारांनीं तिचे नांव "रुधिरप्रिय मेरी" असें अजरामर करून ठेविलें आहे. तिच्या कारकीर्दीत धार्मिक सुधारणेच्या पवित्र कार्याप्रीत्यर्थ हूपर, क्रॅन्मर, रिडले, लॅटिमप्रभृति कमीत कमी तीनशें लोकांनीं आपले प्राण मोठ्या आनंदानें खर्ची घातले. 'जिवंत जाळले तरी बेहेत्तर,

पण मी आपलें मत कदापिही सोडणार नाही ' अशा प्रकारची नैतिक प्रखरता शेकडों हुतात्म्यांनीं प्रकट केली. मेरीच्या पश्चात् इंग्लंडच्या गादीवर इतिहासप्रसिद्ध इलिझाबेद राणी विराजमान झाली, व मेरीचे कारकीर्दीतील आसुरी जुलमानें त्रस्त झालेल्या प्रजेस कांहीं काळ सुखाचे दिवस आले. प्रजेच्या मतास योग्य मान देऊन व त्यांचा कल सांभाळून धार्मिक बाबतींत अत्यंत उदार धोरण स्वीकारण्याचें तिनें ठरविलें. हें तिचें मुत्सद्देगिरीचें व दूरदर्शी धोरणच अखेर अत्यंत यशस्वी होऊन राष्ट्राच्या अष्टपैलू प्रगतीस कारणीभूत झालें. मेरीच्या कारकीर्दींत तिच्या असहिष्णुतेस न जुमानतां सुधारणावादी लोकांनीं शेकडों प्राणाहुति देऊन जो अपूर्व स्वार्थत्याग करून दाखविला, त्यामुळें धार्मिक सुधारणेच्या कल्पनेस दुप्पट जोराची उसळी येऊन लोक अधिकाधिक प्रागतिक व विचारवंत बनू लागले. संस्कारविधीतील अनवश्यक व निरर्थक थोतांडांना तिलांजलि देऊन ख्रिस्तीधर्म शुद्ध, पवित्रतर व निर्भेळ करण्याकडे एकंदर समाजाची झगड्यानें प्रवृत्ति होऊं लागली. याचा परिणाम असा झाला कीं, 'प्यूरिटन' ऊर्फ पवित्राचरणवादी लोकांचा एक तृतीय पंथ इंग्लंडमध्ये उदयाचलावर आला.

या पंथाच्या लोकांना बाप्तिस्म्याच्या संस्कारविधीतील मुलाचे डोक्यावर पवित्र जलानें काढण्यांत येणारी क्राँसची खूण, विवाहविधीच्या प्रसंगी प्रणय-मुद्रिकेची आवश्यकता, प्रार्थनेच्या समयीं धर्मोपदेशकास घालावा लागणारा पांढरा झगा, इत्यादि चालीरीति नापसंत होत्या. त्यांचें मत असें होतें कीं, या व अशाच तऱ्हेच्या इतर औपचारिक तऱ्हेवाईकपणामुळें शुद्ध व निर्व्याज प्रार्थनेस निष्कारण प्रत्यवाय येतो. इलिझाबेद राणीच्या कारकिर्दीचे अखेरीस म्हणजे सतराव्या शतकाच्या प्रारंभी या 'पवित्राचरणवादी' मताचा इंग्लंडवर इतका पगडा बसला कीं, स्टुअर्ट घराणें गादीवर येतांक्षणींच या पंथास एकदम सरकारची संमति मिळते कीं काय अशी इतरांस धास्ती वाटू लागली. तथापि पहिला जेम्स राजा गादीवर येतांक्षणींच ही धास्ती फोल ठरली कारण 'प्रॉटेस्टंट' पंथास उचलून धरून 'प्यूरिटन' पंथाच्या लोकांचा छळ करण्यास त्यानें सुरवात केली. इंग्लंडमध्ये त्यांचे हाल कुत्राही खाईना अशी जेव्हां स्थिति आली तेव्हां त्यांनीं

मतांतर करण्यापेक्षां देशत्याग करण्याचे ठरविले; व इ. स. १६२० मध्ये 'मे-फ्लॉवर' नांवाच्या गलबतावर सामानसुमान व बायकामुलें चढवून इंग्लंडच्या फकिनाऱ्यास अखेरचा रामराम ठोकला. उत्तर अमेरिकेंत जाऊन तेथें त्यांनीं आपली एक स्वतंत्र वसाहत स्थापन केली व भावी संयुक्त-संस्थानांचा पाया घातला. पहिल्या जेम्सनंतर त्याचा मुलगा पहिला चार्ल्स हा गादीवर आला, व 'बापसे वेटा सवाई' या न्यायानें त्यानें एकदम अस्मानी सुलतानी गाजवावयास सुरवात केली. त्याची ठाम समजूत अशी होती कीं, इंग्लंड देशावर 'हम करे सो कायदा' या न्यायानें राज्य करण्याचा ईश्वरानें आपणास ताम्रपटच दिला आहे. या अरेरावी मताच्या पायीं अखेर राज्याबरोबरच त्याला स्वतःच्या प्राणांसही मुकावें लागलें. चार्ल्स राजाला फांशी दिल्यानंतर इंग्लंडांत क्रॉमवेलच्या नेतृत्वाखालीं प्रजासत्ताक राज्यपद्धतीस अर्थात् लोकशाहीस सुरवात झाली. ऑलिव्हर क्रॉमवेल व त्याचा सेक्रेटरी सुप्रसिद्ध मिल्टन् कवि हे दोघेही 'प्युरिटन्' पंथाचे कट्टे अनुयायी होते. त्यामुळें या १०-१२ वर्षांतच कायती सदर पंथाच्या प्रसारास देशांत सरकारीरीत्या पूर्ण मोकळीक मिळाली. क्रॉमवेलच्या मृत्यूनंतर इंग्लंडांत एकमुखी अनियंत्रित राजसत्ता पुनः सुरू होऊन दुसरा चार्ल्स राजा गादीवर आला. त्यानें 'क्लॅरेन्डन कोड' या नांवानें प्रसिद्धीस पावलेले चार कायदे अंमलांत आणून देशांत 'प्रॉटेस्टंट' पंथाची सत्ता प्रस्थापित केली व 'प्युरिटन्' म्हणजे पवित्राचरणवादी लोकांना मोकळ्या मैदानावर जमून त्यांच्या विशिष्ट पद्धतीप्रमाणें प्रार्थना करण्याचीही सक्त मनाई केली. अशा रीतीनें मध्यंतरीं लोकशाहींत अल्पकाळ सरकारसंमत झालेल्या 'प्युरिटन्' पंथास पुनः एकवार प्रतिकूल दिवस आले. सरकारीरीत्या उघड संमति देऊन राजानें वरकरणी जरी आपण 'प्रॉटेस्टंट' पंथाचे आहोंत असें जगास भासविण्याचा यत्न केला तथापि मनापासून त्याचा ओढा पुराणमतवादी लोकांकडेच अधिक होता. त्याचा भाऊ जेम्स हा तर उघडपणें 'रोमन-कॅथॉलिक' पंथाच्या प्रार्थनामंदिरांतून प्रार्थनेस जात असे. दोघांच्याही मनांतून पुराणमतवादी पंथाच्या लोकांना उजळ माथ्यानें देशांत वावरतां यावें अशी राज्य-पद्धति सुरू करण्याचें फार होतें. परंतु पार्लमेंट सभेनें वेळींच 'टेस्ट्-अॅक्ट' नांवाचा एक

कडक कायदा पास करून ' प्रॉटेस्टंट ' पंथाव्यतिरिक्त इतर सर्व पंथाच्या लोकांस सरकारी नोकरीचा राजीनामा देण्यास भाग पाडले. या कायद्यान्वये राजाचा भाऊ जेम्स यासही आरमारावरील आपली हुद्याची जागा सोडून द्यावी लागली. हा कायदा व त्या पूर्वीचे ' क्लेरेन्डन कोड ' असे सर्व जुलुमी कायदे पुढे १५० वर्षांनी म्हणजे इ. स. १८२८ मध्ये चवथ्या जॉर्जच्या कारकीर्दीत रद्द झाले. दुसऱ्या चार्ल्सनंतर त्याचा भाऊ दुसरा जेम्स गादीवर आला. स्टुअर्ट घराण्यातील बहुतेक सर्व राजे पुराणमताभिमानी अर्थात् धर्म-सुधारणेच्या बाबतीत असहिष्णु निघाले. विशेषतः दुसरा जेम्स हा तर उघड उघड स्वतःस कदा रोमन कॅथॉलिक म्हणवून घेण्यांत भूषण मानीत असे. त्याने आपल्या तीन वर्षांच्या कारकिर्दीत इंग्लंडचा धर्म पुनः जुनापुराणा करून सोडण्याचा खटाटोप आरंभला. या धोरणानुसार ' डिक्लेशन् ऑफ इंडल्जन्स ' या गोष्टी नांवाखाली एक उदार जाहीरनामा काढून तद्द्वारे लोकांना कोणत्याही पंथाच्या प्रार्थनामंदिरांत जाऊन प्रार्थना करण्यास त्याने मोकळीक ठेविली; इतकेंच नव्हे तर त्याबरोबरच सरकारी नोकरांच्या बाबतीत त्यांच्या धर्मपंथाबद्दल इतःपर विलकुल विचारपूस केली जाणार नाही असेहि त्यांस जाहीर आश्वासन देऊन टाकले. या जाहीरनाम्याचा अंतःस्थ हेतु मागील राजाच्या कारकीर्दीत पार्लमेन्ट सभेने पसार केलेला ' टेस्ट ॲक्ट ' निरुपयोगी ठरवून पुराणमतावादी पंथाच्या मार्गांतील सर्व अडचणी एकदम दूर करण्याचा होता. तथापि इतक्या वर्षांच्या झगड्याने देशांतील बहुजनसमाज पक्का ' प्रॉटेस्टंट ' मतानुयायी बनल्याकारणाने त्यांनी या जाहीरनाम्यास दाद दिली नाही; व अखेर सात धर्मोपदेशकांवर जाहीरनाम्याविरुद्ध खोटी तक्रार केल्याच्या आरोपावरून जेम्सने सुरू केलेल्या खटल्याच्या अनुकूल निकालांचा फायदा घेऊन प्रजेने राजाविरुद्ध देशांत बंड उभारले. राजा भेदरून जाऊन फ्रान्समध्ये पळून गेला, त्याची पर्वा न करता लोकांनी त्याच्या जांवयास बोलावून आणले व लोकमताचा योग्य मान राखण्याची त्याजपासून लेखी हमी घेऊन त्यास सपत्नीक इंग्लंडच्या गादीवर बसविले. या राजाने ' टॉलरेशन् ॲक्ट ' (इ. स. १६८९) या नांवाचा एक कायदा पास करून पवित्राचरणवादी पंथाच्या लोकांस वेगळी

प्रार्थना मंदिरे बांधून प्रार्थना करण्यास परवानगी दिली. ही परवानगी अर्थातच पुराणमतवादी पंथास लागू नव्हती; कारण त्यांचे वर्तन, धोरण व प्रोत्साहन पद्धत्युत राजघराण्यास अनुकूल व सत्ताधीश राजास प्रतिकूल होते.

यानंतर सध्यांचे हॅनोव्हेरियन घराणे गादीवर आले. त्यांतील पहिल्या व दुसऱ्या जॉर्जच्या कारकीर्दीत अनुक्रमे ३० स० १७१५ व १७४५ त पळ-पुट्या स्टुअर्ट घराण्यांतील वंशजास परत बोलावून आणून इंग्लंडांत पुनः रोमन कॅथॉलिक धर्मसत्ता प्रस्थापित करण्याचे दोन अत्यंत निकराचे परंतु अयशस्वी प्रयत्न झाले. ते वेळीच हाणून पाडले गेल्यामुळे धार्मिक सुधारणेचे पाऊल आणखी थोडे पुढे पडून पवित्राचरणवादी पंथांतून 'क्वेकर्स,' 'मेथॉडिस्ट' इत्यादि भिन्न भिन्न सांप्रदाय निर्माण झाले हॅनोव्हेरियन राजांच्या कारकीर्दीत 'प्रॉटेस्टंट' हा पंथ मात्र कायमचा राजमान्य किंवा सरकार-संमत ठरला. आद्याप देशांत पुराणमतवादी लोकां वरील पार्लेमेंट सभेचे सभासद होण्याची किंवा सरकारी नोकरी करण्याची बंदी पूर्ववत कायम होती. अखेर तिसऱ्या जॉर्जच्या कारकीर्दीत म्हणजे १९ व्या शतकाच्या प्रारंभी हा निर्बंध काढून टाकून कॅथॉलिक पंथाच्या लोकांना त्यापासून मुक्त करण्याचा पहिला प्रयत्न विल्यम पिट्नें करून पाहिला. परंतु त्या कार्मी स्वतः राजाच प्रतिकूल असल्यामुळे सतत १७ वर्षे उपभोगिलेल्या प्रधानपदास मात्र विचाऱ्यास मुकावे लागले. पुढे कांहीं वर्षे लोटल्यावर आयर्लंडचा प्रख्यात पुढारी डॅनियल ओकोनेल हा आपल्या इतर देशबांधवांप्रमाणे रोमन कॅथॉलिक पंथाचा असल्यामुळे आयर्लंडतर्फे रीतसर निवडून आला असताही त्याला पार्लेमेंट सभेत बसण्यास हरकत घेण्यांत आली. या अपमानाचा परिणाम असा झाला की, खुद्द आयर्लंड देशांत बंडाळी होण्याची चिन्हे दिसू लागली. त्याबरोबर चवथ्या जॉर्जच्या कारकीर्दीच्या अखेरीस "रोमन—कॅथॉलिक इम्प्रेसिभन् अॅक्ट" नांवाचा कायदा मोठ्या मिनतवारीने पास करून घेण्यांत आला; व तेव्हांपासून पुराणमतवादी पंथाच्या लोकां-वरील सर्व निर्बंध एकदम काढून घेण्यांत येऊन त्यांना इंग्लंडांतील बहुसंख्याक प्रॉटेस्टंट पंथीय लोकांच्या बरोबरीने नागरिकत्वाचे सर्व हक्क देण्यांत आले. अशा

रीतीने इ. स. १८२९ पासून इंग्लंडांत सर्व धर्मपथाच्या लोकांचा सामाजिक दर्जा समसमान झाला व तो गेली शंभर वर्षे तसाच अबाधितपणे कायम टिकला आहे. असो;

आज आपल्या हिंदुसमाजांनील तरुण पिढीपुढे प्रश्न असा आहे की, ज्या इंग्रज लोकांना त्यांच्या स्वतःच्या देशांत धर्मक्रांति घडवून आणण्यास पुरी पांचशे वर्षे लागली त्यांच्याच अनुभविक नेतृत्वाखाली या विसाव्या शतकांत आपणांस आपली धर्मक्रांति यापेक्षां झटपट पार पाडणे शक्य आहे काय ? या प्रश्नाचा विचार पुढील लेखांकांत करूं.

(विविध-वृत्त-वर्ष ३; अंक ४६)

लेखांक ३ रा

एका सुप्रसिद्ध कादंबरीकाराने मजूरवर्ग विरुद्ध भांडवलशाही यांच्यामधील आर्थिक विषमतेचे वर्णन करतांना ' सी-सॉ ' च्या खेळाची उपमा घेतलेली आहे. एका वाटोळ्या पिंपावर आडवी फळी टाकून मुले हा खेळ खेळतात त्या वेळी त्यांना आळीपाळीने खालीवर, वर-खाली असे हेलकावे खावे लागतात. परंतु खेळ चालू असतां मध्येच जर कोणी प्रश्न केला की, ' अ ' ची वाजू खाली कां ? तर त्याचें उत्तर येवढेच की, ' व ' ची वाजू वर अहे म्हणून ! सध्यां आपल्याकडे चालू असलेल्या ब्रह्मण-ब्राह्मणेतर किंवा स्पृश्य-अस्पृश्य यांच्यामधील लढ्यासही बऱ्याच अंशी हीच उपमा लागू पडते. मागासलेल्या निकृष्ट वर्गाचें पारडे खाली कां ? तर पुढारलेल्या पांढरपेशा वर्गाचें पारडे शिक्षण व संस्कृतीच्या बाबतीत वर आहे म्हणून ! हच जर या प्रश्नाचें सरळ उत्तर मानल तर आपणांस चातुर्वर्ण्य-समाज-रचनेच्या प्रस्तुत रोटीबंद वेटीबंद स्वरूपाविरुद्ध निश्चयपूर्वक ओरड सुरू ठेऊन पूर्ण समता प्रस्थापित करण्यासाठी या सामाजिक तराजूची दोन्ही पारडी समतोल होईपर्यंत चळवळ केली पाहिजे हें उघड आहे. तशी चळवळ देशांत सध्यां सुरू असून तिचे यथार्थ स्वरूप वाचकांच्या चटकन लक्षात यावें म्हणूनच या लेखमालेस " हिंदुंच्या धर्मक्रांतीचा उषःकाल " हा मथळा दिला आहे. वास्तविक पाहातां आपल्या

हिंदुधर्माचे लक्षण फार व्यापक स्वरूपाचे आहे. महाभारतांत एके ठिकाणी असे स्पष्ट वचन आढळते की, सर्व भूतमात्रांना जो कनवाळू सखा म्हणजे जो अह-निश काया, वाचा, मनकरून सर्वांचे कल्याण चिंतितो, व त्याप्रीत्यर्थ झटतो त्यालाच 'धर्म' म्हणजे काय याचे मर्म कळले. तात्पर्य, सदा सर्वकाळ निरपेक्षतेने, निरलसपणे समाजसेवा करीत राहणे हेच खरे धर्माचरण होय. हे धर्माचे रहस्य तरुण पिढीने नेहेमी ध्यानांत ठेवावे.

'सत्य, न्याय आणि समता' या त्रयीवर मुख्यतः नवमतवादाची सर्व मदार आहे. आधुनिक सुशिक्षित वर्ग तर नीतिशास्त्र तेवढेच खरे धर्मशास्त्र मानतो. 'धर्म' हा केवळ आध्यात्मिक किंवा पारमार्थिक कल्याणासाठी म्हणजे आत्मन्यास मोक्ष मिळविण्याचा एक उपाय आहे असे जरी जुन्या लोकांच्या कल्पनेप्रमाणे मानले, तरी समाजाच्या भौतिक उन्नतीच्या आड तो केव्हांही न येईल अशी खबरदारी घेणे आवश्यक आहे. नीति आणि सदाचार यांविषयी शंभर वर्षांपूर्वी ज्या कल्पना रूढ होत्या त्या आज अस्तित्वांत नाहीत. पाश्चात्य संस्कृतीचा फैलाव जारीने होत असून कला व शास्त्रदृष्ट्या जगांतील मानव जातीची प्रगति आश्चर्यकारक वेगाने चालू आहे. उद्बोधक वाङ्मयाच्या प्रसारामुळे तरुण पिढीमध्ये विचारक्रांतीचा विकास दृष्टोत्पत्तीस येत असून तर्कशुद्ध व बुद्धिप्राप्त तेवढेच सत्य, बाकी सर्व मिथ्या असे मानण्याकडे दिवसेंदिवस त्यांची प्रवृत्ति दिसून येत चालली आहे. अवनीतलावर सर्वत्र सौख्य व शांतता चिरकाल नांदावी याप्रीत्यर्थ सुधारलेल्या राष्ट्रसंघाची जी खटपट चालू आहे त्यांत धर्मभेद आडवे येऊन विघाड होऊं नये व ऐहिक व्यवहार निरंतर सुरळीत चालावे, म्हणून अखिल मानवजातीला एक-धर्मीय बनविण्याचे उच्च ध्येय डोळ्यापुढे ठेविण्याची कल्पना अनेक विद्वान् महात्म्यांनी व तत्त्ववेत्त्यांनी जगापुढे मांडलेली आहे. सर्व जगाचा एक धर्म जेव्हां केव्हां व्हावयाचा असेल तेव्हां तो होवो, तूर्त आपणांकडे प्रश्न येवढाच आहे की, आपल्या हिंदुधर्मांत कोणते फेरफार केले असतां त्यांतील अंतःस्थ कलहास रजा मिळेल. पैकी पहिली गोष्ट म्हणजे जातिभेद व वर्णभेद आतां नष्ट होऊन त्या जागी समता व भातृभाव नांदू लागला पाहिजे. स्पृश्य समाजानें अस्पृश्य समाजावर टाकलेल्या

कडव्या पहिष्कारामुळे झालेली त्यांची शोचनीय व असहाय स्थिति पाहून
वर्डेस्वर्थे कवीच्या —

“Have I not reason to lament

What man has made of man ?”

या उद्वेगजनक ओळींची आठवण कोणास दोगार नाही ? असो.

हिंदु-धर्म हा अद्याप बऱ्याच अंशी ‘कॅथोलिक’ किंवा पुराणमता-
भिमानी असून त्यास यापुढे क्रमशः ‘प्रॉटेस्टंट’ व नंतर ‘प्युरिटन्’ बनाव-
याचें आहे. गेल्या शंभर वर्षांमध्ये हिंदुधर्मांत इष्ट सुधारणा घडवून आणण्याची
अनेक थोर पुरुषांनी खटपट केली खरी, परंतु त्यांच्या त्यांच्या विशिष्ट मतांचे
नवे अल्पसंख्याच सांप्रदाय बनून पूर्वीच्या धर्मपंथांत भर पडली इतकेंच. आप-
णांस हे अनेक पथ किंवा सांप्रदाय मोडावयाचे आहेत, वाढवावयाचे नाहीत.
ब्रह्मोसमाज, आर्यसमाज, प्रार्थनासमाज, सत्यसमाज, थिऑसफी
वगैरे पंथभेद मोडून हिंदुधर्माला सर्वसंमत असे असे स्वरूप एखादी धर्मक्रांति
घडवून आणून आपणांस देतां आले तर तें पाहिजे आहे. नवमतवादी लोकांनीं
या दिशेने उद्योगास लागले पाहिजे. नुसत्या हिंदुधर्मपरिषदा भरवून व त्यांत
ठराव पास करून हे कार्य व्हावयाचें नाही हें ओळखून कीं काय डॉ. कुर्तकोटी
यांनीं एक नवीन स्मृतिग्रंथ तयार करण्याचें योजिलें असल्याचें समजतें. ‘तरुण
सेवासंघ’, ‘समाज-समता संघ’, ‘हिंदुविचारमंडळ’ वगैरे चळवळींच्या मुळाशीं
बदललेल्या परिस्थित्यनुरूप हिंदुसमाजांत योग्य दिशेनें विचारक्रांति घडवून
त्यास सुसंघटित स्वरूप देणें हाच हेतु दिसून येतो. या बाबतींत तरुण पिढीनें
जी खबरदारी घ्यावयास पाहिजे ती येवढीच कीं, मते वेगळीं व आचरण
वेगळे असें केव्हांही होऊं देतां कामा नये.

हिंदूंच्या धर्मकृत्यांतील बरीचशीं नित्यनैमित्तिक व्रतवैकल्ये इतकीं
हास्यास्पद व अनवश्यक आहेत कीं, धर्मातून त्यांची आतां शक्य तितक्या
लवकर हकालपट्टी झालेली बरी. संस्कारविधींतील सव्यापसव्याची तीच कथा !
याखेरीज जे प्रश्न धर्मसुधारणेच्छु लोकांच्या डोळ्यापुढे उभे राहातात ते
म्हटले म्हणजे:—

(१) वेद, श्रुति-स्मृति, पुराणे वगैरे धर्मग्रंथ आतां प्रमाण माना-
वयाचे काय ?

(२) सोळा संस्कारांपैकीं यांपुढे किती शिल्लक ठेवावयाचे ?

(३) तेहतीस कोटी देवता मानण्याची जरूरी आहे काय ?

(४) दशावतारांपैकीं खरे विश्वसनीय अवतार कोणते ?

(५) धर्मक्षेत्रांतील देवालयांची व्यवस्था व सद्यःस्थिति समाधान-
कारक आहे काय ?

(६) अस्पृश्य वर्गावरील देवालयप्रवेशाची बंदी केव्हां उठणार ?

(७) जुन्या सार्वजनिक देवालयांची मालकी हिंदूसमाजाकडे आहे.
कीं पुजारी, बडवे यांच्याकडे आहे ?

(८) धर्माच्या नांवाखालीं अनाठायीं होणाऱ्या दानधर्मास उपयुक्ता-
वादाची लगाम लावणे शक्य आहे काय ?

(९) वर्णव्यवस्था पुनः ' गुणकर्मविभागशः ' कशी सुरू होईल ?

(१०) धर्मशास्त्राचीं बंधने आमच्या सामाजिक व आर्थिक प्रगतीच्या
आड येत आहेत काय ?

(११) 'वेदान्त' निवृत्ती मार्गास उत्तेजन देत आहे कीं प्रवृत्ति मार्गास
देत आहे ?

(१२) ' हिंदू-लॉ'मध्ये परिस्थित्यनुरूप इष्ट ते फेरबदल व्हावयास
नको काय ?

(१३) गणगोत्रासह जातिभेद मोडून रोटीबेटीव्यवहारास पूर्ण
मोकळीक ठेवणे.

(१४) विधवाविवाह, संकरविवाहादि सामाजिक सुधारणा शास्त्र-
संमत मानणे.

(१५) शास्त्राध्ययनाची व उपाध्यायगिरीची सर्व हिंदूस सररह
परवानगी देणे.

(१६) स्त्रियांची परवशता व अस्पृश्यांची गुलामगिरी नष्ट करणे.
वगैरे, वगैरे.

‘धर्म’ या शब्दाचा अर्थ इतका व्यापक आहे की, त्यांत कथापुराण, तत्त्वज्ञान व संस्कारविधि या तिहींचाही अंतर्भाव होतो. हिंदु लोकांच्या भगवद्गीता, उपनिषदें वगैरे धर्मग्रंथांतून मांडलेले सामान्य तत्त्वज्ञानच फक्त मान्य असून तदितर रामायण, महाभारतादि पौराणिक ग्रंथांतील आख्यानांवर ज्याचा विश्वास नाही अशा इसमास हिंदु मानावयाचे किंवा कसें हाही एक विचार करण्यासारखा प्रश्न आहे. प्राचीन काळी मंत्रद्रष्ट्या ऋषींनी लिहून ठेविलेल्या मनुस्मृति, पंचदशी, मिताक्षरा, श्रुति-संहितादि ग्रंथांतील वचनें वज्रलेप समजून अक्षरशः त्यावरहुकूम आचरण ठेवणाऱ्या एखाद्या आहिताग्नीकडे पाहून अर्वाचीन शास्त्रीय जग हंसणार नाही काय ? प्राचीन धर्मग्रंथ हे ब्राह्मण पंडितांनी ब्राह्मणेतरांकडे कायमचा कनिष्ठ दर्जा देऊन चातुर्वर्ण्यव्यवस्थेत स्वतःचें वर्चस्व कायम राखण्यासाठीं मुद्दाम लिहिलेले आहेत अशी समजूत झाल्यापासून अखिल हिंदुसमाजातर्फे अस्पृश्यांसह सर्ववर्णीय पुढाऱ्यांची एक निःपक्षपाती कमिटी बसवून सत्य, न्याय व समतेच्या सामान्य तत्त्वांवर हिंदूसोठी हिंदुधर्मशास्त्राचा ‘नवप्रकार’ (New Testament) तयार करावा अशी आकांक्षा ब्राह्मणेतर चळवळींतून प्रादुर्भूत झालेली दृष्टोत्पत्तीस येते. हिंदुधर्माला जगाच्या शास्त्रीय प्रगतीशीं अनुरूप असें प्रागतिक धोरण राखतां न आल्यामुळेच आमचा समाज दिवसेंदिवस मागसला ही गोष्ट निर्विवाद आहे. आपल्या धर्माचे हें अचल किंवा निष्क्रिय स्वरूप पालटावयाचे असेल तर धर्मक्रांतीखेरीज दुसरा उपाय नाही. आमच्या शंकराचार्यांचीं सर्व अककलहुशारी एकमेकां विरुद्ध कोटींतून भांडणे भांडण्याकडे खर्च होऊं लागल्यापासून त्यांना धर्माचे हें असमाधानकारक स्वरूप दिसेनासें झालें आहे. स्वतःची पायपूजा व बरदास्त नीट झाली नाही की, ‘कलियुगांत वर्णसंकर सुरू झाल्यापासून धर्म बुडाला’ अशी ओरड सुरू करावयाची यांत काय हंशील ? मुसोलिनीच्या किंवा केमालपाशाच्या हिंमतीचा एखादा विद्वान् व कर्तबगार संन्याशी या शंकराचार्यांच्या निर्जीव पीठावर आरूढ होऊन धर्मक्रांतीची चळवळ हातीं घेईल तर तो आसेतुहिमाचल हिंदुसमाजांत विलक्षण चैतन्य उत्पन्न करूं शकेल यांत शंका नाही. मात्र उच्च-नीच भेदभावाना राजा देऊन प्रथम सामाजिक समता प्रस्थापित केल्याखेरीज हिंदुसंघटण—खरें

दिलसफाईचे व दिलजमाईचे संघटण—होणे अशक्य आहे. रोटीबंद, वेटीबंद सामाजिक विषमता कायम राखून शुद्धिसंघटण चालू ठेवणे म्हणजे बद्धकोष्ठ किंवा अग्निमांथ झालेल्या रोग्यास दोन वेळ बासुंदीपुरीचे जेवण घालून त्याचा रोग बरा करू पाहाण्याइतकेंच खुळेपणाचें आहे.

आमच्या सामाजिक व धार्मिक सुधारणेच्या बाबतींत वादग्रस्त प्रश्नांवरील निर्णय व प्रारंभयत्नांची दिशा आमची आम्ही ठरवूं, त्यांत परकी व परधर्मीय सरकारास कोणत्याही सववीवर ढवळाढवळ करूं देऊं नये असें कै. लो. टिळकांचे म्हणणे होतें व ते त्यांच्या स्वाभिमानी बाणेदारपणास साजेल असेंच होतें. ज्यावेळीं सर्व राजकीय सत्ता इंग्रज नोकरशाहीच्या मुठींत केन्द्रीभूत झालेली होती व सरकार दरवारी लोकमतास बिलकुल मान नव्हता तत्कालिन परिस्थितींत टिळकांनीं जें धोरण स्वीकारले त्या व्यतिरिक्त अन्य धोरण स्वीकारणे थोक्याचें होतें. त्यानंतर राजकीय सुधारणांचे बरेवाईट दोन हप्ते पदरांत पडल्यामुळे वरिष्ठ कायदे कौन्सिलांत सध्यां विनसरकारी सभासदांचे बहुमत आहे; परंतु १९ व्या शतकांत ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार करण्यासाठीं जे मिशनरी लोक हिंदुस्थानांत आले व सरकारीरीत्या त्यांना ज्या सवलती व अप्रत्यक्षपणे उतेजन मिळत गेले तें पाहून टिळकांसारख्या पुढाऱ्यांचा सरकारच्या सद्धेतुवरील विश्वास उडणें अगदीं स्वाभाविक होतें. इंग्रज सरकार हें खगेखरी. हिंदुसमाजाचे हितचिंतक असतें तर त्यांनें आमच्या सामाजिक व धार्मिक दोषांचा फायदा मिशनरी लोकांस कदापिही मिळू दिला नसता. हिंदुसमाजांतील अस्पृश्य वर्गाची असहाय्य स्थिति मिशनरी लोकांच्या छिद्रान्वेपी दृष्टीला सर्वांच्या अगोदर दिसली व त्यांनीं महारा-मांगांचीं अनाथ पोरेबाळे जवळ करून त्यांना भराभर ख्रिस्ती धर्मांत ओढले. मिशनरी लोकांच्या या जळवा हिंदुधर्मातील रक्तपोषण विनवोभाटपणे करीत असतां त्यांचें सजातीय सरकार तिकडे जाणून बुजून कानाडोळा करीत राहिलें. या डोळे मिटून दूध पिणाऱ्या बोक्याच्या पाठींत बडगा घालण्याचें श्रेय जर कोणास द्यावयाचें असेल तर तें ज्या थोर विभूतींनीं जनापवादाची पर्वा न करितां अस्पृश्योद्धाराचें व पतितपरावर्तनाचें कार्य प्रथम शिरावर घेतलें त्यांसच दिलें पाहिजे. महाराष्ट्रांत हें कार्य प्रारंभीं महात्मा जोतीबा फुले, श्री शाहू छत्रपति महाराज, प. वा. गजानन

भास्कर वैद्य, कर्मवीर अण्णासाहेब शिंदे इत्यादि सुप्रसिद्ध व्यक्तींनीं केले व पुढे महात्मा गांधी व स्वामी श्रद्धानंदासारख्यांनीं तथास हातभार लावल्या-बरोबर हिंदुस्थानभर त्याचा फैलाव झाला. अस्पृश्य किंवा बहिष्कृत वर्गाची संख्या आज सात कोटी आहे. स्पृश्यांनीं अस्पृश्यांना समतेनें व बंधुभावानें वागविण्याचें नाकारल्यास ख्रिस्ती अगर इस्लामी धर्म स्वीकारण्याखेरीज त्यांना गत्यंतर नाही कारण ज्या धर्मांत पदोपदीं त्याचा अमान व उदास होतो त्यांत त्यांनीं तरी काय म्हणून राहावें बरें ? अस्पृश्यता ही केवळ मानीव आहे; ती आतां गेलीच पाहिजे. तिचा नायनाट होण्यांतच समाजाच हित व देशाचें कल्याण आहे. कारल्याच्या कडूपणाप्रमाणें ती वज्रलेप मानणें चुकीचें आहे. 'तुपांत तळल, साखरेंत घोळल तरी कडू तें कडूच' अशी एक म्हण कारल्यास अनुलक्षून प्रचारांत आहे. तद्वत् 'अस्पृश्य इसम किनीही विद्वान् झाला व स्वच्छतेनें राहाण्यास शिकला तरी अस्पृश्य तो अस्पृश्यच' असं भ्रामक तत्त्वज्ञान कांहीं मतलबी लोक बहुजनसमाजांत दडमूल करूं पाहात आहेत. परंतु ही विचारसरणी आत्मघातकीपणाची आहे. अशांन सात कोट लोकांना नाइजास्तव हिंदु-धर्मास पारखें व्हावें लागेस. हें सांगणें स्पृश्यांसाठीं झालें. उलट अस्पृश्यांनींही पण ही गोष्ट लक्षांत ठेवावी कीं, हिंदुधर्मावर रागावून जाऊन धर्मत्याग करण्यांत त्यांचा फायदा नाही. कारण भगवद्गीतेंत असें स्पष्ट वचन आहे कीं:—

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।

स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ (३. ३५)

म्हणून अस्पृश्यांनीं स्वावलंबनाची कांस धरून सत्याग्रहाच्या जोरावर आपल्या न्याय्य हक्काबाबत समाजाकडून राजीखुषीची कबुली मिळविण्याची पराकाष्ठा करावी. या लढ्यांत त्यांना यश खात्रीनें येणार. कारण 'यतो धर्मः ततो जयः ।' हें निश्चित समजावें. जशांत हल्लीं चालू असलेल्या शुद्धि-संघटण, अस्पृश्यतानिवारण, इत्यादि चळवळी या कांहीं विशिष्ट तक्रारींची दाद लावून घेण्यापुरत्याच निर्माण झालेल्या असंबद्ध किंवा पृथक् पृथक् चळवळी नसून ही सामाजिक अस्वस्थतेची प्रास्ताविक लाट हिंदुंच्या आगामि धर्मक्रांतीच्या उषः-कालाची सूचक मानली पाहिजे. या धर्मक्रांतीच्या भट्टींतून तावूनसुलाखून निघालेला अभिनव हिंदुधर्म ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर, स्पृश्य-अस्पृश्य वगैरे सर्वांना सारखाच सुखकर व वदनीय होवो अशी त्या, सर्व भूतमात्रांच्या ठायीं सम-दृष्टीन पाहणाऱ्या, दयाघन परमेश्वराची अनन्यभावे प्रार्थना करून ही लेख-माला तूर्त येथेच संपवितों.

(महाराष्ट्र-नागपूर जानेवारी १९१७.)

“ स्वराज्याष्टक. ”

—:०:—

[लो. टिळकांची मे व जून १९१६ मध्ये वेळगांव व नगर मुक्कामां स्वराज्यावर जी स्फूर्तिदायक व्याख्याने झाली व ज्यासंबंधी पुढे मुंबई हायकोर्टाने त्यांना दोषमुक्त ठरविले त्या तीन सुप्रसिद्ध व्याख्यानांतील मुख्य मुद्दे सारांशरूपां नें या स्वराज्याष्टकांत ग्रथित करण्यांत आले आहे.]

[वृत्त—वसंत तिलका]

झाला प्रसार बहु इंग्लिश वाङ्मयाचा
होई सुशिक्षित प्रजा, परिणाम त्याचा ।

मागे स्वराज्य न भितां; सदसद्विचारें

आम्हां अपात्र ह्यणण्या धजतां कसे रे ? ॥ १ ॥

झाले प्रबुद्ध जन वर्षशतांति त्यातें

नालायकांत गणणें रुचते तुम्हातें ।

येणें अयोग्य ठरणार तुम्हीच सारे

आम्हां अपात्र ह्यणण्या धजतां कसे रे ? ॥ २ ॥

तेलोनिया निज वखारित माल जेव्हां

व्यापार व्यापृत असां सुरतेस तेव्हां ।

शास्ते सशस्त्र आह्वि, हे विसरूं नका रे
आह्वां अपात्र ह्यणण्या धजतां कसे रे ? ॥ ३ ॥

विख्यात वैभव, कुठें शरसज्य चाप
ऐश्वर्य अद्भुत, कुठें प्रखर प्रताप ।
प्रत्यक्ष पूर्वि अजि ते स्मृतिबोध्द्य सारें
आह्वां अपात्र ह्यणण्या धजतां कसे रे ? ॥ ४ ॥

राष्ट्रांत सिंह आणि शंकरं नायरादी
हिंदी धुरंधर पहा मिळतां सुसंधी ।
कार्योपयुक्त ठरले निज कारभारें
आह्वां अपात्र ह्यणण्या धजतां कसे रे ? ॥ ५ ॥

हैसूर पौरजन हें व्यवहार दक्ष
तैसे बडोदकरही, प्रगतीचें साक्ष ।
धिःकार ! त्या ठरवि जो असमर्थ आह्वां
कैसे अपात्र दिसतो नसतांहि तुह्वां ? ॥ ६ ॥

‘नेटीव मंदमति,’ व्यर्थ कशास बांब !
आक्षेप सत्य जरि हा, तरि कां विलंब ? ।
ध्या हो इथें सिव्हिल सर्व्हिसची परीक्षा
होईल सारि तुमची विफला अपेक्षा ॥ ७ ॥

सेना कृतांत गमली समरांगणांत
 व्हिक्टोरिया पदक मान मिळे रणांत ।
 रायें समक्ष दिधले बहु धन्यवाद !
 पात्रत्वयुक्त अम्हि, निर्णय निर्विवाद ॥ ८ ॥

‘स्वराज्य वादी.’

(ज्ञा. प्र. पुरवणी ता. १५-१२-१९२३ वरून)

दारिद्र्याच्या भरीस दुर्दैव !

(श्री. व. टिळक, पुणे)

जात होती बालिका एक छोटी
 सांगलीची सुवकशी करीं लोटी ।
 येइ मागोनी ‘ सायकलिस्ट ’ वेगें
 धका लावोनी दूध सांडियेलें ॥ १ ॥

बालिका विचकुन बावरे विचारी
 निमिषमात्रीं स्वप्नवत् गोष्ट झाली ।
 लोटि लोट्यांगण घेत ये गटारीं
 पायगाडीवर स्वार हो फरारी ॥ २ ॥

चार चौघे भोंवतीं जमा झाले
 कोणि कोणां निंदोनि निघुनि गेले ।

रिक्तपात्रें परतली मुकाट्यानें
खिन्न वदनानें मंद पावलानें ॥ ३ ॥

भाकरीचे चतकोर ऊन ऊन
चुलीमागें झांकून बजावून ।
माय जाई परगृहीं कामधामा
पोर कैशी विसरेल देहधर्मा ॥ ४ ॥

दिले आईनें फक्त दोन आणे
दूध निरसें अच्छे गवळणीनें ।
भूक लागुनि डोळ्यांत प्राण आले
अशा वेळीं दुर्दैव आड आलें ॥ ४ ॥

ह्मणे, ' गेलें दूध तें तरी जावो
जसें दैवें योजिलें तसें होवो ।
आज खाऊं कोरडी कुस्करून
गार पाण्याचे घोट घटाळून ' ॥ ६ ॥

घरीं घेउनि देखिलें नवल काय ?
मांजरीनें साधली वेळ हाय ! ।
कंठ दाटुनि ये ग्लानि ये कपोलीं
गोरगाखांचा कोण जर्गीं वाली ? ॥ ७ ॥

(लो० टिळकांच्या स्मृति-दिनानिमित्त)

असहकार-युगास अनुलक्षून—

* * *

जो काळा, कपटी, किमान सुकृती तो शुभ्र खादी वरी
जो कांक्षी बहुमान, लौकिक जनीं तो देशभक्ती धरी ।
भ्रांती ज्यास दुपारची चरत तो गोरक्षणाच्या मिषें
जो स्वार्थी, धनलुब्ध तो जमवुनी फंडास कापी खिसे ॥ १ ॥

ना धंदा, नच रोजगार म्हणुनी संस्था, सभा स्थापिल्या
स्वार्थत्याग, स्वदेशप्रीति वरती निर्वाह चाले भला ।
ज्यांचें ज्ञान अगाधसैं प्रकटले राष्ट्रीय-अध्यापक
गांवोगांव परान्नपुष्ट पडले खादी-स्वयंसेवक ॥ २ ॥

कोणी वीर, महर्षि वा जनसखा कोणी तपस्वी झटे
देशा उद्धरण्या समस्त सजले भोळे तसे भामटे ।
मुत्सद्दीपण औषधास न उरे व्हावी कशी उन्नति
वर्षामागुनि वर्ष जाय परि कां ही पालटेना स्थिति ? ॥३॥

कंटाळून निराश जीव विटला या सर्व गोष्टींप्रति ।
कार्याऽकार्यविवंचनेत स्मरतो त्वत्कर्मयोगी *कृति ॥

* लो० टिळककृत सुप्रसिद्ध “ श्रीमद्भगवद्गीताग्रहस्य अथवा कर्मयोगशास्त्र ” ग्रंथ.

(मासिक मनोरंजन वर्ष ३१, अंक ३ रा; मार्च १९२६)

चातुर्वर्ण्य !

कवि—श्री० श्रीधर बळवंत टिळक, पुणे.

चातुर्वर्ण्य मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः । (गीता ४; १३.)

—:०:—

- ‘ ब्राह्मण ’ आह्मीं, अह्मांस भूषण विद्यार्जन विद्यादान
कधीं न सोडूं व्रत हें खडतर, पोटा देईल दबाघन ।
धर्मपरायण, विषमपराङ्मुख, सत्वशील, शुद्धाचरणी
हंसेल कोणी हंसो बापुडा, तेजस्वी, निस्पृह वाणी ॥ १ ॥
- ‘ क्षत्रिय ’ आह्मी, अह्मांस भूषण समरांगणिं यावें मरण
स्वराज्य—शेखर शिवरायांच्या कीर्तीचें ताजें स्मरण ।
मर्द मराठे स्वातंत्र्यास्तव सर्वस्वाचा होम करूं
हंसेल कोणी हंसो बापुडा, परवशतेची चीड धरूं ॥ २ ॥
- ‘ वैश्य ’ वृत्तिचे उद्योगप्रिय समाजसेवक घटक अह्मी
आर्थिक दृष्ट्या अपरिहार्य जणुं जीवनकलहाचे कामीं ।
देशाची भरभराट होण्या व्यापाराची वाढ करूं
हंसेल कोणी हंसो बापुडा, धर्मादायीं खर्च करूं ॥ ३ ॥
- ‘ शूद्र ’ मानिले शास्त्रज्ञांनीं आत्मोन्नतिची कांस धरूं
निढळाच्या घामावर पैसा मिळवुनि आह्मी पोटा भरूं ।

नांगरटीचीं, धकावुकीचीं कष्टप्रद सगळीं कामें
हंसेल कोणी हंसो वापुडा, पत्करिलीं आह्मी नेमें ॥ ४ ॥

* * * *

लोकशाहिची लाट उसळली समाज सगळा खडबडला
व्यवहारांतिल उच्च-नीच हा भेदभाव विलया गेला ॥

—————

चौपाटी वरील

लोकमान्यांच्या समाधी पुढें.

—————

(गतकालांतील स्मृतिछटा)

१९०५

चौपाटीवरि बोगदे शिशुपर्णी वाळूमधें कोरतां
लाटा सौम्य सभोंवती थडकती क्रीडेमध्ये रम्यता ।
घोडे खेचिति नित्य ट्राम परि त्यां ती होतसे घातुक
वाची इंदुप्रकाश दैनिक जुने माता करी कौतुक ॥ १ ॥

१९१७

गेला सुंदर काल बालपर्णिचा येतो कशाचा अतां
कॉलेजांतिल शिक्षणार्थ फिरुनी मुंबापुरी पातलो ।

या वाळ्वरि एकटा भटकतां चित्तासि उद्विग्नता
सिंधो ! तूहि गभीर, त्या तुजसेवे तादात्म्यता पावलों ॥ २ ॥

१९२०

गर्दी कोण तुफान ही उसळली, कां भीच वेडा असें ?
ज्वाळा नश्वर देह भस्म करण्या उत्तुंग फोफावल्या ।
पर्जन्या विनवोनि साश्रुनयना देवांगना भागल्या
पिंडाग्री धुमसे, क्रियाहि न सुचे,* कार्यास ग्रासी पिसें ॥ ३ ॥

१९२७

कण्ठस्तांभित गद्गदस्वर उभा राहें समाधीपुढें ।
दादा, ओळख घाल काय ? परि हें सौभाग्य कैचें घडे ! ॥

—○—

* उत्तर/कचेसाठी सोनापुरांतून चौपाटीवर बोलाविलेला ब्राह्मण.

परिशिष्ट अ.

(This contribution to the ' Fergusson College Magazine ', ten years back, was much appreciated by Mrs. Annie Besant, who published the following congratulatory note in the issue of her ' *New India* ' dated 21st January 1919.)

ON THE LINE.

A welcome Addition:—

To those who have voiced the need for a common programme of reform in all fields of life, especially in that of social and political reform, a welcome addition has been recently made. Lok. Tilak's son, Mr. Shridhar Balwant Tilak, is studying in the Fergusson College, Poona, and he has written an article on " The inter-relation of Political and Social Reform ". Mr. S B. Tilak insists on the necessity for carrying out social reform side by side with political reform, and warns workers for India that those who come in the way of social reform are creating so many obstacles in the progress of the country. He also believes that the type of courage is the same, whether it is seen in the social reformer, when he courts social ostracism and obloquy, or in the political reformer when he becomes prey to bureaucratic persecution.

We welcome this new recruit to the cause of Indian progress, and trust he will shine forth in the Motherland's service as brilliantly as his illustrious father has done.

परिशिष्ट ब.

[“ लोकमान्य टिळक यांच्या आठवणी व आख्यायिका ”—खंड १ ला.

लोकमान्यांचे कनिष्ठ चिरंजीव श्री. ब. टिळक यांनी लिहून दिलेल्या आठवणीपैकी आठवण ५ वी. (पृ. १५६-५७) पुढील प्रमाणे आहे:—

(५) १८८० सालापर्यंत पुण्या—मुंबईच्या सरकारी कॉलेजांतून संस्कृत विषयाच्या प्रोफेसराचे जागी कोणा तरी बड्या जर्मन स्कॉलरची नेमणूक व्हावयाची असा प्रघात चालू होता. १८८१ साली येथील डेक्कन कॉलेजचा संस्कृतचा युरोपियन प्रोफेसर (हा बहुधा डॉ० किलहॉर्न असावा) रिटायर होऊन विलायतेस परत जावयास निघाला. त्या समयी त्याला निरोप देण्यासाठी पुण्या—मुंबईतील शिक्षण—संस्थांचे प्रतिनिधि व इतर पुष्कळ सद्गृहस्थ बंदरावर हजर होते. साहेबमकरांना हारतुरे घातल्यावर ते विलायतचे बोटीवर चढले व आगबोट बंदरापासून सुटू लागली. इतक्यांत प्रोफेसरमजकुरांना आपले संस्कृतचे अगाध ज्ञान प्रकट करण्याची लहर आली व ते डेक्करून बंदरावर जमलेल्या मंडळींकडे हातवारे करून “ शिवाऽस्ते पन्थानः सन्तु ” म्हणून ओरडू लागले. त्याबरोबर बंदरावर जमलेल्या शास्त्री—पंडितांना हंसू आंवरता आंवरतां पुरेवाट झाली. कारण “ शिवाऽस्ते पन्थानः सन्तु ” या वाक्याचा अर्थ “ तुमचा प्रवास सुखकर होवो. ” असा असल्यामुळे त्या वेळी प्रोफेसरसाहेबांचे तोंडी ते वाक्य अगदीच अस्थानी व अप्रयोजक होते. बंदरावर निरोप द्यावयासाठी जमलेल्या मंडळींपैकी एखाद्याने डॉक्टरसाहेबांना उद्देशून हे वाक्य

उच्चारले असतं तर ते युक्त झाले असतं. वास्तविक पाहतां डॉक्टरसाहेबांचे मनांतून “ अनुग्रहीतोऽस्मि । स्वस्ति भवद्भ्यः । ” यासारखे कांहींती म्हणावयाचे होते; पण झाला प्रकार याच्या अगदी उलट ! असो. यानंतर डॉ. जाकोबीसाहेबांची डेकन कॉलेजवर संस्कृत प्रोफेसराचे जागी नेमणूक व्हावयाचे घाटत होते. पण रानडे, तेलंगप्रभृति वजनदार मंडळींच्या खटपटीने त्या रिकाम्या जागेवर अखेर डॉ. भांडारकरांनी नेमणूक झाली; आणि तेव्हांपासून संस्कृत विषय शिकविण्यासाठी विलायतेहून युरोपियन प्रोफेसर बोलावण्याचा प्रघात बंद पडला. ही गोष्ट मुंबई इलाख्याचे तत्कालीन गव्हर्नर सर जेम्स फर्ग्युसन यांचे कारकीर्दीतील होय.

परिशिष्ट क.

दहा बारा वर्षांपूर्वीची गोष्ट. एके दिवशी सकाळी परमपूज्य लोकमान्यांनी मला हांक मारून बोलाविले व टपालांतून आलेल्या ताज्या ‘ मॉडर्न-रिव्ह्यू ’चे अंकांतून सुप्रसिद्ध कविसम्राट् बाबू रवीन्द्रनाथ टागोर यांची त्यांत छापून आलेली Two Parrots ही कविता वाचून दाखवून त्यांचे मराठी कवितेत रूपांतर करून मला आपून दाखव म्हणून आज्ञा केली. त्यापूर्वी मी कधीच कविता केली नसल्यामुळे तो अंक घेऊन मी माझे खोलीत आलों पण मला कांहीं सुचेना. अखेर कै. परशुरामतात्या गोडबोल्यांचे ‘ वृत्तदर्पण ’ ताबडतोब वाजारांतून विकत आणले व सकाळचे दोन तास ‘ कविता कशी करावयाची ’ याचा सदर पुस्तकावरून बारकाईने अभ्यास केला.

वृत्तदर्पणांतील:—

वृत्तसंज्ञा आद्यपादी । द्वितीयांत गणक्रम ॥

अक्षरें तिसऱ्या पादी । उदाहरण शैवटी ॥

या अनुरोधानें सर्व वृत्तांचे सांचे व खुब्या माझे ताबडतोब ध्यानांत आल्या व मालिनी-वृत्ताचा सांचा घेऊन मी सर्वथ दिवस खटपट करून मूळ

इंग्रजी कविता अखेर बारा चरणांत बसविली. ठरल्या प्रमाणे सायंकाळीं लोक-मान्यांना ती नेऊन दाखविली. तेव्हा त्यांनीं सदर कविता मी कशी केली हें विचारल. 'वृत्तदर्पणा' चा अभ्यास करून व त्यांतील एक वृत्त पसंत करून त्यांत महत्प्रयासानें कविता बसविल्याचे मींहीं प्रांजलपणें कवूल केले. त्यावर त्यांनीं कै. वामन शिवराम आपटे यांचा 'संस्कृत-इंग्लिश' कोश आणावयास सांगून त्याला शेवटीं 'Sanskrit Prosody' हें जें पहिलें परिशिष्ट जोडलेलें आहे तें प्रिन्सिपॉल आपट्यांना सवड नसल्यामुळें त्यांचे विनंतीवरून आपण स्वतः तयार करून दिल्याचें सांगितलें. इतक्यांत केसरी-मराठ्याचे संपादक वर्गापैकी श्री. न. चिं. केळकर हे कांहीं कामानिमित्त तेथें आले असतां त्यांनाहि माझी कविता वाचून पहावयास त्यांनीं सांगितलें. त्याप्रमाणे तात्यासाहेबांना मी आपली कविता दाखविली. ती वाचून पाहून 'बरी आहे' असें उद्गार काढून कामाचे गर्दींमुळें ते दुसरीकडे निघून गेले. याच प्रसंगीं कोणतें वृत्त कोणत्या रसास अनुकूल व कोणतें वृत्त कोणत्या रसास प्रतिकूल या विषयी सामान्य माहिती लोकमान्यांनी मला समजावून दिली; व अलीकडे शाळतून हा विषय नीटसा शिकवीत नसल्यामुळें त्यासंबंधीं अगदींच अज्ञान राहू नये ह्मणून तुला कविता करून आणावयास सांगितली हें खरें कारण शेवटीं सांगितलें. लोकमान्यांची एखादा नवीन विषय शिकविण्याची ही पद्धत

‘तव प्रसादस्य पुरस्तु संपदः’।

या कोटींतील होती यांत संशय नाहीं. असो; रवीन्द्रनाथ टागोर यांची सूळ इंग्रजी कविता पुढील प्रमाण आहे:—

TWO PARROTS.

The tame bird was in a cage, the free bird was in the forest.

They met when the time came, it was a decree of fate.

The free bird cries "Oh my love, let us fly to wood."

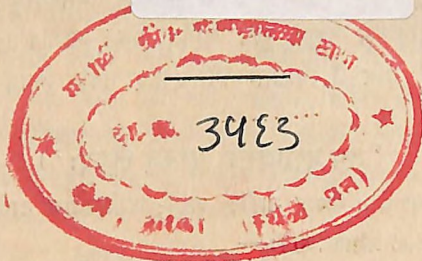
The cage bird whispers, "Come hither, let us both live in the cage."

Says the free bird, "Among bars, where is there room to spread one's wings?"

'Alas' cries the cage bird, 'I should not know where to sit perched in the sky.'

REFBK-0003563

लोकमान्य टिळकांचे ग्रंथ.

आर्टिक होम इन् दि वेदाज (इंग्रजी)	किं. रु. ५
वेदिक क्रॉनॉलजी व वेदांग ज्योतिष (इंग्रजी)	” रु. ३
ओरायन (इंग्रजी)	” रु. २

गीतारहस्य.

मराठी सचित्र लायब्ररी इडिशन अँन्टिक डेमी साइज	किं. रु. ५
” ” दोन भागांत कापडी क्राऊन साइज	” रु. ४
” ” ” ” कागदी ” ”	” रु. ३
हिंदी ” कापडी बांधणी डेमी साइज	” रु. ४
” ” दोन भागांत कापडी क्राऊन ”	” रु. ४
गुजराथी ” कापडी बांधणी डेमी साइज	” रु. ४
बंगाली ” डेमी साइज	” रु. ४

श्रीमद्भगवतद्गीता.

मराठी सार्थसटिक सचित्र लायब्ररी इडिशन अँन्टिक	डायरी साइज किं. १२	आणे
” ” ” बायबल बाइंडिंग डायरी साइज	” १२	आणे
” ” ” कापडी डायरी साइज	” १०	आणे
” ” ” ” स्पेशल बाइंडिंग	” १२	आणे
” ” ” कागदी डायरी साइज	” ८	आणे
हिंदी ” ” कापडी ” ”	” १२	आणे
गुजराथी ” ” कागदी ” ”	” ८	आणे

पुस्तकें मिळण्याचा पत्ता:—

टिळक ब्रदर्स, गायकवाडवाडा नारायण पेठ पुणे.